

2010

11

52001

ԸԶԴԱՅԻՆ ՄԵՏԵՆԱԳԸՐԱՆ

ՃԳԳ.

**ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ, ԽԱՐԲԵՐԴԻ,
ՏԻԱՐՊԷՔԻՐԻ ԵՒ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ
ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ**

ԳՐԵՑ

ԴԿՏՐ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1962

47

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՔԳԳ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 193

DIE KLÖSTER
DER PROVINZEN SIVAS,
KHARBERD, DIARBEEKIR
UND TRAPEZUNT

VON

Dr. P. HAMAZASP OSKIAN

MECHITHARIST

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1962

264

Ո-48

**ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ, ԽԱՐԲԵՐԴԻ,
ՏԻԱՐՊԷՔԻՐԻ ԵՒ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ
ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ**

ԳՐԾՑ

ԴԿՏՐ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1962

58339. wh

41370-68

ԿԸ ՆՈՒԻՐԷ
ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ

ՄԵՄԱՊԱՏԻՒ ՏԻԱՐ ՄԿՐՏԻԶ

ԵՒ

ԱԶՆԻՒ ՏԻԿԻՆ ՆՈՅԵՄԻ

ԿԱՊՐԱՇԻ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ա Ձ Դ

Այս հատորը «Հանդես Ամսօրեայ» Ուսումնաբեր-
քէն արտատպութիւն է (1959, էջ 481, 1960, էջ 1,
177, 360, 492, 1961, էջ 39 եւ 273) :

Մալաթիայի վանքերու մասին մեր յօդուածը ա-
նոր մէջ (1960, էջ 360-367) արդէն շատոնց լոյս տեսած
էր, երբ 1961ին (Բէյրութ) հրատարակուեցաւ Մեծ-
Տիար Ա. Ալպօյանեանի «Պատմութիւն Մալաթիոյ Հա-
յոց» գիրքը : Ժրագան Հեղինակը նկատի առած է նմա-
նապէս Մալաթիոյ վանքերը (էջ 592-36) եւ յիշած ֆա-
նի մը վանքեր, որոնց մասին մեր գրութեան մէջ կ'մ
շատ հակիրճ խօսուած է եւ կամ որոնց անունն իսկ
չէ տրուած, զի ուրիշ առթիւ անոնք նկատառումի
առարկայ պիտի ըլլան (հմտ. աստ, էջ 167 ծն. 1) :
Նաեւ կը հաստատէ Թէ Ս. Մամասի եւ Ս. Խաչի վան-
քերը՝ Արաբկիքի եւ Վանք գիւղի համանուն մեհառ-
տանը՝ Ակնի կը վերաբերին (էջ 639), բայց անոնք
ասոնց հն պատկանած են եկեղեցական եւ ֆաղաֆա-
կան կարգատեւ բաժանումներով : Դարձեալ կը յիշէ
ֆանի մը աղբիւրներ (Պապ Ուխտի, Թ. 50, 56 եւն),
գործնք Բէյրութի մէջ, ուր մեր այդ յօդուածը գրուած
է, պատեհութիւն չունեցանք տեսնելու, ուստի կը
խնդրուի իր յիշած աղբիւրները աչաբող չընել : Զեմք
կրցած տեսնել նմանապէս Պեննէեան Կ. ֆահանային
Մալաթիայի տեղագրական եւ ազգագրական աշխատու-
թիւնը :

Ս. Յովակիմ Աննայի վանքին էկեղեցւոյն դուռը
(Խմբտ. աստ էջ 12, Իրտ. Հանդէս Ամս. 1961, Թ.
10-12):

Ա.

ՍԵՐԱՍՑԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ
ՎԱՆՔԵՐԸ

ՍԵՐԱՍՏԻՐՈՒ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Մխիթար Սերաստացի Արքահօր քահանայական ձեռնադրութեան 250ամեակի առիթով լոյս ընծայեցի Սերաստիայի վանքերը. Ա. Մաս. Սերաստիա քաղաքի վանքերը (Վիեննա 1946) : Յոյս ունէի որ փութով պիտի կարենամ անոր կցել Բ. մասը, որ պիտի բովանդակէր Սերաստիայի նահանգին կամ կուսակալութեան վանքերու ուսումնասիրութիւնը, որ մեծ մասով արդէն պատրաստ էր : Սակայն պարազանները տարբեր ծրագիր մշակելու ստիպեցին եւ արդ եւս կը պարտադրեն այդ իմ ընդարձակ երկս համառօտելու եւ այնպէս հրատարակելու :

Համառօտագրելու պատճառներէն կարեւորագոյնը այն է, որ տարիներու ընթացքին հրապարակ ելան զնահատելի մենագրութիւններ հայաշատ նահանգներու եւ քաղաքներու մասին եւ անոնց մէջ նկատառնուեցան նմանապէս վանքերը : Հետեւաբար կը ցանկամ կրկնութենէ խուսափիլ, բայց նաեւ չհրաժարիլ ձեռնարկս ամբողջացնելէ :

Ա.

ԱԶԻԶԻԷ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԽՆՁՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Սըվդըն զիւղի մէջ զիւղացիներու աւանդութեան համաձայն բարձրացած է եղեր Խնձորի վանքը, որուն հիմնարկութեան պարագաններու մասին տեղեկութիւններ կը պակսին: Հ. Ակինեանի Յիշատակարաններու Հաւաքումին մէջ կան սա տողերը Գրեցաւ — 1562ին — ի յերկիրս Գամրաց ի զիւղս Խնձորի ի դուռն Ս. Աստուածածնի... ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին տէր Յակոբ եպիսկոպոսին (անդ. էջմ. Թ. 1612. հմմտ. Ալաօյաճեան, Պամ. Կեսարիոյ Հայոց, Ա. էջ 1029 եւ Բ. 1855, Պալեան, Հայ վանորայք, էջ 124 Բիւզանդիոն 1901 Թ. 1227):

2. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿԱՄ ԿՈՄԱՆԱՅԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Ազիզիէի հովիտին մէջ պեղումներու միջոցին երեւան եկած են վանքի մը եւ եկեղեցւոյ մը հիմերը, կոփածոյ քարեր, մարմարեայ սիւներ եւ հրեշտակներու դէմքեր ներկայացնող քանդակներ: Ասոնք կը հաստատեն ժողովրդական աւանդութիւնը թէ

¹ Ազիզիէ գաւառակը երբեմն Կեսարիայի եւ երբեմն Սերաստիայի նահանգին վերաբերած է, ուստի հոս շատ համառօտ պիտի խօսինք այս գաւառակի վանքերու վրայ վերադահելով զանոնք Կեսարիայի կուսակալութեան, որուն մենաստաններու մասին արդէն գրութիւն մը պատրաստ է:

Հոս վանք եւ աղօթատեղի կառուցուած են Ս. Կարապետի անունով եւ անոր մասունքներով օժտուած (Պալեան, անդ, էջ 123-4, Ալպոյաճեան, անդ, էջ 1028, Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1327) :

3. ԿՈՅՍ ՄԱՐԻԱՄԻ ՎԱՆՔԸ

Այս եւս վերոյիշուած գիւղէն հետիոտն մէկուկէս ժամ հեռի, Բանլը գիւղի վերեւ կը գտնուի. ուխտատեղի է, բայց կ'աւանդուի թէ վանք եղած ըլլայ (Ալպոյաճեան, անդ էջ 1029 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1327) :

4. ՊԻՏՒՌՈՒ Ս. ԽԱՉԻ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքի մասին այլուր (Հմմտ. Ս. Նշանի կամ Ս. Խաչի կամ Ս. Ոսկերերանի վանքը — Եւդովկիա) :

Բ.

ԱՄԱՍԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱՄԱՍԻԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Չեռագրի մը յիշատակութեան մէջ կայ. Փառք... սկսայ... կատարեցի զԱւատարանս ԹՃԹ (1230) թուարեւութեանս հայկազեան տումարիս, ի բռնակալութեան իսլամական ազգին, ի չար եւ ի դառն ժամանակի... ես Ներսէս անպիտան գրիչ եւ սուտանուն քահանայ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ եւ բաղ-

մաց վկայեալ ի յիշատակ Խաչուկ քահանայի
 ... ընդ նմին եւ պարոն Վարդին... Արդ
 մեղաց Թողութիւն հայցեցէք ի Քրիստոսէ
 Խաչիկ քահանայի եւ հաւր զուգակցի իւրոյ,
 որոյ անուն Վարդ կոչի: Եւ զրեցաւ սա յանա-
 պատիս Ամասիոյ² ընդ հովանեաւ Ս. Կարա-
 պետի: Տէր Յիսուս ողորմեա Մանւելի որ
 բազում սիրով ընկալաւ եւ հանգոյց զմեզ...
 Տէր Աստուած ողորմեսցի Սարգիս քահանայի
 եւ հարազատ որդւոյ իւրոյ Կարապետ քա-
 հանայի եւ եղբաւր իւրոյ ըստ հոգւոյ, որ
 զաւրինակս շնորհեցին... ընդ նմին ողոր-
 մեսցի Տէր Աստուած ծնողաց իմոց Սիմ-
 էանի եւ մաւր իմոյ Թամուր Տիկնայ. ամէն
 (Տէր Աւետիսեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Նոր
 Զուգայի, Թ. 29, անտիպ):

Կրնայ ըլլալ որ անապատին անունը Ս.
 Կարապետ եղած ըլլայ, եթէ Ս. Արիստակէսի
 վանքը չէ տեղափոխուած:

2. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ՎԱՆՔԸ

Զիլէ քաղաքին հարաւային կողմը, եր-
 կու ժամ հեռաւորութեամբ, կը գտնուի
 Զէլթէք անուն տեղ մը, որուն կու տան
 Արիստակէս հայրապետին անունը: Կ'աւան-
 դուի թէ ժամանակին վանք եղած ըլլայ եւ
 նուիրուած Ս. Արիստակէս հայրապետին:
 Արիստակէսի վանք կոչուած է այն պարա-

² Ամասիայի առաջնորդներու անուանացանկը
 տրուած է Բիւզանդիոն 1907, Թ. 6556, 6583, 6588:

դայէն, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի այդ որդին Նիկիայի ժողովին մասնակցելու երթալու ատեն հոս դադար առած է եւ աղբիւր մըն թալ բղխեցուցած, որ Լոյս աղբիւր յորջորջուած է: Զիլէի ծերունի քահանան տէր Արիստակէս նախնի եկեղեցականներէ լսած կ'ըլլայ եղեր թէ հոս գտնուած է Ս. Աստուածածնի դօտին: Սիրուած ուխտավայր եղած է եւ իր շրջակայքն ալ ունցած է ուրիշ ուխտատեղիներ, որոնցմէ մաս մը Թուրքերու ձեռքը անցած: Անոնք եղած են մատուռներ, եկեղեցիներ եւ թերեւս նաեւ վանքեր: Ս. Արիստակէսի վանքը շատոնց չարաթացած մենաստաններու շարքին մէջ մտած է. (Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 158, Ալպօյաճեան, Եւդոկիա, էջ 565 եւն, Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 72, Էփրեկեան, Բնաշխ. Բորն. Ա. էջ 784, Բիզանդիոն 1900, Թ. 1286):

Գ.

ԵՒԴՈԿԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՅ ԿՈԶՄԱՅԻ ԵՒ ԴԱՄԻԱՆՈՍԻ
ԿԱՄ ՔԵՄԵՐԻ ՎԱՆՔԸ

Եւդոկիայի կամ Թողատի հարաւային արեւելեան կողմը է Քէմէրի գիւղը, որ ունեցած է վանք մը եւ կնքուած անոր անունով Քէմէրի վանք, մինչ անունն եղած է Անար-

ծաթ բժշկաց վանք ընծայուած ըլլալով Ս. Կողմայի եւ Դամիրանոսի: Վանքին տեղը Սիմէոն Լեհացին շատ անորոշ կը ցուցնէ. Հուլ քաղաքին վանք մի այլ սուրբ Անարծաթ. Քէմէր կ'ասեն, հին եւ աւեր, զոր այժմ նորոգել էին (Ակինեան Հ. Ն. Սիմէոն Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, Վիեննա 1936, էջ 187): Շատոնց աւերակոյտի վերածուած ըլլալով, անոր եկեղեցւոյն եւ շէնքերուն մասին տեղեկութիւն չունինք, սակայն Եւդոկիացի Ժողովուրդը անոր տեղը աւանդութեամբ գիտէր եւ ուխտի կ'երթար:

Անարծաթ Բժշկաց վանքի մասին գրաւոր տեղեկութիւնները սակաւ են: Վարդան զրիչ իր ընդարձակ Յիշատակագրութեան մէջ կը յաւելու. Դարձեալ յիշեալիք... զՊետրոս արհիեպիսկոպոսն Խարտիշարու, որ զնացեալ է ի Սերաստիա ի սուրբ Նշանու վանքն անդ աշխատեցաւ բազում ամօք եւ անտի ի Թոխատ, շինեաց վանս Քամարու, որ է Անարծաթ բժշկացն Կողմայի եւ Դամիրանոսի եւ ետ իւր հոգոյն յիշատակ զսուրբ Գիրքս (Սաղմոսարան — Տօնացոյց — Ժամագիրք — Պատարագամատոյց) ... Աւարտեցաւ Մայիս ամսոյ ի ԺԲ. օրն չր. է Ժամն, ամէն (Հանդէս Ամսօրեայ 1924, էջ 124):

Ալպօյաճեան «Շինեաց» կ'ուզէ վերաշինեաց կամ նորոգեաց հասկնալ (Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց, Գահիրէ 1952, էջ

773) եւ շատ իրաւացիօրէն: Յիշատակագրութիւնը գրուած է 1621ին եւ Սիմէոն Լեհացին (Հմմտ. վերը) կ'արտայայտուի թէ 1613ին «Զոր այժմ նորոգել էին» եւ որ աւելի կարեւոր «Հին եւ աւեր»: Հետաքրքրական է գիտնալ թէ 1613ին նորոգուած վանք մը ի՛նչ գծրախտ պարագայի տակ գտնուած եւ աւերուած է, որ քանի մը տարի յետոյ արդէն 1621ին վերանորոգութեան կը կարօտի: Կը խորհիմ թէ հին եւ աւեր ըլլալով հիմնական նորոգութիւն մը կարելի չէ եղած ընել եւ Պետրոս արքեպիսկոպոս կը ստիպուի վերականգնել եւ կամ սկսուած գործը աւարտել, թէեւ կարծես Լեհացիին կը հակառակիմ, զի կ'ըսէ. Զոր այժմ նորոգել էին: Կրնային նորոգած ըլլալ, սակայն ի՛նչ չափով եւ ո՛ր քանը:

Հին էր այդ վանքը, սակայն թէ ո՛րքան հին, մեզի կը մնայ անձանօթ: Անունէն կը համարձակիմ եզրակացնելու որ բիւզանդական կամ յունական վանք եղած ըլլայ եւ ապա Հայերու իրաւասութեան եւ տիրապետութեան ենթարկուած: Առաջնորդներէն կը յիշուի «Քրիստափոր արքեպիսկոպոս ի վանից սրբոյ Աննայի եւ սրբոյն Կողմայի» (Հանգէս Ամսօրեայ 1906, էջ 323): Անիկա 1562ին առաջնորդ էր, սակայն չենք գիտեր թէ իր վանահայրութիւնը ե՞րբ սկսած է եւ քանի՞ տարի այդ պաշտօնը վարած:

2. Ս. ԱՆՏՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Սիմէոն Դպիր Լեհացի իր ճամբորդութեան ատեն կը տեսնէ կամ կ'իմանայ թէ Եւդոկիայի կողմերը «կայր վանք մը Հայոց Ս. Անտոն» (Ուղեգրութիւն, էջ 187) եւ կը հաղորդէ թէ անոր առաջնորդ էր սլարոնտէր Եղիա (անդ էջ 187)։ Արդօյաճեան կը գրէ «Միայն զիտելի է որ Սիմէոն Դպիր Լեհացի այս վանքին եւ Անարծաթի վանքին վրայ խօսելէ յետոյ եւ միւս կողմն քաղաքին Կոմանա կ'ըսէ, ուրկէ կարելի է հետեւցնել թէ այս երկու վանքերը իրարու մօտ էին եւ Կոմանայի ուղղութեան վրայ չէին, այսինքն քաղաքին հիւսիսային կողմը չէին, այլ հարաւային կողմը» (Եւդոկիա, էջ 772)։ Լեոներու մերձ եղած է (Ս. Լեհացի, անդ էջ 187) եւ շատոնց շարաթացած մենաստաններու շարքին մէջ օղակուած։

3. Ս. ՅՈՎԱԿԻՄ ԱՆՆԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Եւդոկիայէն հետիտոն մէկուկէս ժամ հեռու եւ անոր արեւելեան հարաւային կողմը Պիսկէնի գիւղին մերձ — ասկէ օտարներէն կոչուած Պիսկէնի մանասթըր³ — Եայլաճըզ

³ Մարգիսեան կը գրէ Մենաստան Հայոց հեռի ի քաղաքէն Եւդովկիա բնդ հիւսիս ի ստորոտ լեռինն Եայլաճըի կոչեցելոյ, բարձրահայեաց եւ զեղեցկագիր... վերջին շինութիւն մենաստանիս եղեւ յամին 1828 յառաջնորդութեան Գէորգայ եպիսկոպոսի, որ վախճանեցաւ ի 1832 եւ զերեզման նորա է հանդէպ դրան եկեղեցւոյն։ Ամենայն բնակարանք մենաստանիս փայտաչէնք են։ (Տեղագրութիւնք, էջ 61, հմտ. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 290—291)։

անունով բարձրագիւր գեղեցիկ բլուրին վրայ
հիմնուած է Յովակիմ Աննայի վանքը, որ
ունի հաճելի դիրք, հիանալի տեսարան,
հովասուն օդ եւ առատ ջուր: Պարսպապատ
է եւ զոյգ դռներէ — մէկը հիւսիսային եւ
միւսը հարաւային կողմը — կարելի է ներս
մտնել:

Ներքին շէնքերը գրեթէ ամբողջու-
թեամբ երկյարկանի են: Միարանութեան եւ
ուխտաւորներու համար կան յատուկէն
քսանուհինգէ աւելի սենեակներ: Ունի նմա-
նապէս առաջնորդարան, հիւրանոց, վարժա-
րանի կառուցուածք մը — ճեմարան կո-
չուած, — սեղանատուն, խոհանոց, մստան,
ամբարանոց եւ ախոռներ: Դուրսը վանքի
մեծ դրան զիմաց ալ կայ փոքրիկ տուն մը
որ Զիֆթլիկ կ'անուանուի (Պալեան, Հայ
վանորայք Ա. էջ 132, Թորոս Աղբար Ա. էջ
99—103 Ալպօյաճեան, Եւդոկիա, էջ 730—5,
Արեւելք 1903, Թ. 5346, 5363—68, 1894 Թ.
3116 եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բոքն. Ա. էջ
749—94):

Վանքին եկեղեցին փոքր է եւ քարաշէն,
բայց պայծառ եւ ճաշակաւոր (Բիւզանդիոն,
1900, Թ. 1286): Դրան ճակատին վրայ
գրուած է «Ողորմութեամբ Աստուծոյ նորո-
գեցաւ սուրբ ուխտս ի հիմանէ հանդերձ
սենեկօք եւ չրջապատ պարսպօք եւ արտաքին
շինուածովք, յամի Տեառն 1828 սկսեալ ի
սկիզբն Ապրիլի եւ աւարտեալ ի վերջն Սեպ-

տեմբերի, աշխատութեամբ Գէորդ արքեպիսկոպոսին եւ արօք ժողովրդեան եւ իւր միաբանութեան ի փառս Աստուծոյ» :

Մենաստանիս մէջ խնամքով կը պահուի զեղեցիկ եւ արուեստական դրուագներով քանդակուած երկփեղկեայ փայտէ դուռ մը, որ հաւանօրէն հին եկեղեցւոյ պատկանած ըլլայ եւ կը կրէ սա արձանագրութիւնը. «Ի Թուին ԶԻԸ (1479) կազմեցաւ դուռս սուրբ տաճարիս յիշատակ Տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսի տէր Կարապետ կաթողիկոսի հանդուցելոյն ի Քրիստոս որ եղեւ պատճառ շինութեան սուրբ տաճարիս եւ այլ ամենայն երախտաւորաց Հայոց ազգիս եւ միաբանիցս եւ աշխատողացս... ձեռամբ անարհեստ Յակոբ վարդապետի Երուսաղեմացւոյ շինեցաւ» :

Ուրիշ դրան մը ճակտին վրայ կայ... (սլակաս) «Կամարածեւ սուրբ տաճարիս բարձրապարիսպ բոլորովին եւ աղբիւրաց բերող սորին բազմաշարճար աւարտողին, զոր փոխեցաւ առ Տէր վերին, Հազար հարիւր եօթանասուն Թուին (1721) եւ ննջուին էր օր չարաթին, Մայիս ամսոյ տասն եւ վեցին, Ով որ կարդայ եւ ողորմին արքայութեան արժանացին» : Ինչպէս կը տեսնուի ամէնէն կարեւոր մասը կը պակսի : Գուցէ Թշնամիի մատը դեր խաղացած է :

Աւանդութիւնը Յովակիմ-Աննայի վանքի հիմնադիրները կը հռչակէ Թաղէոս եւ

Բարթուղիմէոս եւ նմանապէս Անդրէաս առաքեալները : Շատ հաւանական է որ սա եւս կանխաւ յունական հաստատութիւն ըլլայ — Անդրէաս առաքեալի հիմնադիր ըլլալու աւանդութիւնը ի նպաստ է այս վարկածին — եւ ապա մեղի անծանօթ պարագաներու տակ Հայերու ձեռքը անցած, ու դարերու ընթացքին դարգացած, զլխաւորաբար ԺԴ-ԺԶ դար : Երբեմն քանդուած է (1562-4, 1654) եւ երբեմն վերանորոգուած (Դիւան, Ժ. 377 եւ 502) : Սիմէոն Լեհացին երբ Եւդոկիոյ վանքերու մասին կը խօսի, այս մենաստանի վրայ չ'անդադառնար եւ այս լուծեմէն Ալաօյաճեան կ'եղբակացնէ թէ 1262-1613ի միջեւ ան անգամ մը եւս քանդուած ըլլայ (Եւդոկիա, էջ 748) : Սակայն այս վարկածը այնքան ընդունելի չեմ գտներ, զի Ստեփանոս Թոխաթեցի իր մէկ տաղին մէջ (Հմմտ. վարը) գրեթէ այդ տարիներուն դայն լաւ կացութեան մէջ ըլլալ կը ներկայացնէ եւ ծանօթ է որ այդ տաղը գրուած է 1596-1604-17 շրջանին (Հմմտ. Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց Բ. էջ 341, Բաղմովէյ 1865, էջ 187 եւ Ակինեան Հ. Ն. Հինդ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 132) :

Դաւիթ Երէց 1651ին հոս կ'այցելէ, սակայն տեղեկութիւն չի տար վանքին նկատմամբ (Տաշեան Մայր ցույց. էջ 841)⁴ :

⁴ Հո՞ս կը գրուի 1841ին «Տետրակ սիրոյ» — Կիւլեօբեան Բարդէն Կաթ., Յուցակ Զեռադրաց Անկիւրեայ Կարմիր վանաց եւ շրջակայից, Անթիլիա 1957, էջ 642 :

Սրուանձտեանց, Ալպոյաճեան եւ ուրիշներ կը հրատարակեն «Յիշատակադրութիւն հրաշակերտ վանուց սրբոյն Յովակիմայ եւ Աննայի, որ զրեցաւ յամի Տեառն 1841 ի 15 Յուլիսի, օրինակեալ ի մեծ արձանագրութենէն նոյն վանիցն» ուր ամփոփուած են վանքին մասին կարեւոր տեղեկութիւններ առնուած աւանդութենէ եւ գրութիւններէ, նաեւ ահանատես եւ ահաջալուր հեղինակին ծանօթութիւններէն (Հմմտ. Թորոս Աղբար Ա. էջ 121, Ալպոյաճեան, Եղոկիա, էջ 739, Արեւելք 1903 թ. 5346, 5363, 5364, 5366, Տաճար 1910, թ. 558, 576) :

Ահաւասիկ անոր կարեւոր մասերը աշխարհարար Թարգմանութենէն, որ յաւելումներ ալ ունի: «Շատ ժամանակներէ ի վեր մեծ փափաք ունեցանք տեղ մը գտնելու Սուրբ Ուխտիս հաւաստի յիշատակադրութիւնը, տեղեկանալու համար անոր նախնական հիմնարկութեանը եւ սկզբնաւորութեանը եւ կատարուած անցեալ դէպքերուն: Բայց ամսոս մեր նախնիք կամ անփոյթ զըտնուած են այս կարեւոր պատմութեան մասին կամ որեւէ կերպով կորստեան մատնուած է այդ: Մեր բազմաքննին հետազօտութեանց մէջ կարելի չեղաւ մեր ուղածը ձեռք բերել եւ հասնելու մեր բաղձանքին, ամէն կողմէ յուսահատ եղանք եւ խորհելով որ մի դուցէ մեր յետնորդները մեզի ալ մեղադրեն սողրտանեն, արժանի սեպեցինք մեր տկարու-

թեան չափով ձեռնարկել ինքնին այս գրութեան :

Եւ որովհետեւ անոր առաջին հիմնարկութիւնը մեզի անձանօթ է, հետեւաբար ինչ որ գտանք հաւանութի գիրքերու եւ պատմութեանց մէջ, անոնք պիտի յառաջ բերենք եւ մանաւանդ ինչ որ տեսանք մեր աչքերով եւ լսեցինք, անոնք հոս պիտի յիշատակենք... Հին Աւետարանի մը վերջը այսպէս գրուած էր՝ Հայոց 1103 թուին Սուրբ Աննայի մենաստանը նորոգեցին եւ Եւդոկիոյ Խայամահէլէրսուած տեղւոյն եկեղեցիներէն մէկը քակեցին եւ Հայոց 1108 թուին Սուրբ Աննայի վանքը նորոգեցին. այն ատենները հարաւի կողմերէն եկող եպարքոս մը Սուրբ ուխտատեղին հիմէն քակելով կործանեց (հմմտ. Դիւան Ժ. էջ 377, թուին ՌՃԸ (1659) Սուրբ Աննա նորոգեցին, Չարդպլէու փաշան քակեց) :

Իսկ Հայոց 1169 թուին (1720) վերստին նորոգեցաւ Ս. Աննայի մենաստանը պայծառ եւ փառաւոր խորաններով, պատշաճաւոր սենեակներով, օթանդակութեամբ բոլոր ժողովուրդին եւ վերակացութեամբ Մարտիրոս բարեջան քահանային :

Սուրբ ուխտիս շինութենէն երեք տարի ետքը Եւդոկիոյ մէջ արքունական հրովարտակով սկսան նորոգել Սրբոց Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, բայց շինութիւնը դեռ չաւարտած Եւդոկիոյ չարժանաւ եւ խեղաբա-

րոյ այլազգիները հաւաքուելով Ս. Եկեղեցիին վրայ խուժեցին եւ քարուքանդ րբին եւ նոյն ամբօխով Ս. Աննա վանքը երթալով ամէն ինչ կողոպտեցին եւ երբ փութով չկրցան քակել զայն կրակով այրեցին բոլոր շէնքերը Յուլիս ամսուն մէջ (հմմտ. Դիւան Ժ. էջ 377-8) :

Ահաւասիկ այսչափ ինչ գտանք նոյն ձեռագիր Աւետարանին մէջ, սակայն նոյն տէր Մարտիրոս բարեջան քահանայն Աստուծոյ փառքին պաշտօնատէր եւ նախանձախընդիր ըլլալով անձամբ թագաւորանիստ քաղաք երթալով Դուռէն նոր հրովարտակ կը հանէ եւ զալով վերստին կը շինէ սուրբ վանքս առաջինէն աւելի պայծառ եւ փառաւոր եւ ինքը տարի մը վերջ կը փոխուի կեանքէն... եւ Սուրբ վանքս նոյն շինուածքներով կը կենայ մինչեւ հարիւր հինգ տարի եւ կրկին Աստուծոյ կամքով կը նորոգուի, ինչպէս վերջը պիտի տեսնես :

Արդ կը փափաքինք հոս զնել սուրբ Ուխտիս նորոյ շինութեան պատմութիւնը, որ տեղի ունեցաւ արհիապանծ Գէորգ արքեպիսկոպոսին ձեռքով :...

Սոյն այս գերահանձար Գէորգ վարդապետը նոյն տարին ազգային Ժողովոյ անօրէնութեամբ Ս. Ուխտիս վերակացու կարգուեցաւ, որ մինչեւ այն ատեն աշխարհականներու ձեռքն էր : Վանք զալով կը տեսնէ սուրբ Ուխտիս բոլոր խեղճութիւնն ու աղքատու-

Թիւնը եւ մանաւանդ վաղընջակերտ հին չէնքը եւ անոր քայքայումը աշխարհական վերակացուներու անհոգութենէն, այնուհետեւ սկսաւ ջանադիր ըլլալ եւ օր ըստ օրէ հոգալ անոր պայծառութիւնը, յորդորելով ժողովուրդը որ մասնակցի իր արդար վաստակովը: Եւ այն օրէն մտադիր եղաւ նորոգել Ս. Ուխտիս չէնքերը, ժամանակի յաջողութեան համեմատ:...

Մեր Սրբազան Հայրը Գէորգ արքեպիսկոպոս իր վիճակը դալով (յետ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան) հաւատացեալներու սիրտը լեցուց հոգեւոր ուրախութեամբ եւ անկէ վերջ սկսաւ աշալուրջ հսկողութեամբ հոգալ ու խնամել Քրիստոսի հօտը իսկապէս հայր ըլլալով որբերու եւ այրիներու:

Մեր Սրբազան Հայրը կանուխէն միտքը դրած էր հիմէն նորոգել Սուրբ Ուխտս, բայց ժամանակին բազմավիշտ նեղութիւնը չէր ներեր, որուն վրայ աւելցած էր Սարակինոսներու անողորմ բռնութիւնը, սակայն հռոսկ ուրեմն 1828ին կատարուեցաւ իր սրտին փափաքն ու ցանկութիւնը: Թէեւ ժամանակը աւելի դառն էր Ռուսաց Օսմանեան տէրութեան դէմ պատերազմելով, բայց իր յոյսը զնելով Բարձրելոյն Աջոյն ամենակարող զօրութեանը վրայ իր առաջնորդական պարտուց զործադրութեանը ձեռնարկեց: Առաւելապէս զօրձին զլուխ ելլելուն պատճառ եղաւ

41370.68

չինութենէն տարի մը յառաջ տեղի ունեցած գետնաշարժը, ուրկէ պատուուելով փնասուեցան եւ կործանեցան երկու կողմերուն պարիսպները:

Գետնաշարժի յաջորդող տարին, այն է 1828 Ապրիլի սկիզբը, չինութեան ձեռնարկուեցաւ եւ գեղապանծ վայելչութեամբ յօրինեց տաճարը անսիւն կամարներով եւ սրբատաշ քարերով: Եւ սուրբ Ուխտը պայծառացուց գեղեցկադարձ սենեակներով, չրջապատ պարիսպներով եւ արտաքին չինուածքով եւ Ամենակալ Տիրոջը յաջողութեամբ. այդ բոլորը աւարտեցաւ մինչեւ Սեպտեմբերի վերջը, ինչպէս կը տեսնուի Ս. Տաճարին դրանը վրայ գրուածէն: Ահա այսպիսի մեծագործութեամբ եւս առաւել ծաղկեցաւ մեր Գեր. Ս. Հայրը, մանաւանդ երեւելի եւ ընտիր աշակերտներու բազմութեամբ, որոնց իւրաքանչիւրին անունները արժան կը սեպենք հոս դնել:

Նախ Յովհաննէս վարդապետ որ հիմայ Ակնայ վիճակին Եպիսկոպոսն է, Զաքարիա վարդապետ, Եսայի վարդապետ, նուաստ Գալուստ վարդապետս (որ ջանացի այս պատմութիւնը իրր յիշատակ թողուլ ապագային), Գարրիէլ վարդապետ, Ներսէս վարդապետ, Յովհաննէս վարդապետ, Թադէոս վարդապետ: Ասոնք իր կենդանութեանը Ս. Աննայի միաբանները էին, որոնք տաճարին չինութեան ատենը քրտնաթոր նեղութեամբ

գիշեր ցերեկ կիրի ու կաւի մէջ թաթխուած չաղախուած էին :

Եւ երբ այսպէս բազմահոգ տառապանքով աւարտեց շինութեան գործը, անկէ ետքը օրէ օր սկսաւ տկարանալ իր մաքրասուն անձը, ասոր հետ մէկ տեղ, կեանքը մաշող առաջնորդական հոգերով եւ զբաղումներով կը պարապէր : Ս. Ուխտիս շինութենէն չորս տարի վերջը, մահաբեր ցաւերու մէջ ինկաւ, որուն չկրցան բժիշկները դարման տանիլ զեղերով : Եւ վերջապէս անմահ թաղաւորէն հրաւիրուեցաւ անեղբաւական կեանքը 69 տարեկան ծերութեան վայելուչ հասակին մէջ, Եւդոկիոյ մէջ քսան տարիներ տեսչութիւն ընելէ ետքը 1832 Սեպտեմբեր 13ին եւ զինքը հոգեւոր հանդէսով թաղեցինք Ս. Եկեղեցւոյ դաւիթը, տաճարին դրան դէմը :

Մեր մեծաւոր Սրբազան Հօր մահուանէն վերջը քաղաքիս յարգելի իշխանները մեզի առաջարկեցին վիճակիս հովուութեան պաշտօնը յանձն առնելու, որպէս զի կատարուի ըսին գիրքին ըսածը, որդին իր հօրը տեղը պէտք է փոխանակէ, սակայն մենք — այս է Գալուստ վարդապետը — մեր անձին տկարութիւնը մէջ բերելով յանձն չառինք, ըսելով թէ կարողութեանս չափով մի միայն Ս. Ուխտիս կառավարութեան պաշտօնը կը վարեմ փոքր չափէ Ս. Հօրմէս ուսած ըլլալով, այն ատեն մեզի ստիպեցին զէթ ժամանակաւոր կերպով փոխանորդութիւնը ընդու-

նելու, մինչեւ որ արժանաւոր մէկը առաջնորդ ընտրեն եւ այս մտքով Պոլիսէն կոնդակ բերելով մեզի Սրբազան Պատրիարքին փոխանորդ կարգեցին :

Մեր փոխանորդութեան ութը ամիսներ վերջը Կ. Պոլսեցի Եփրեմ Յ. վարդապետը եւղոկիոյ վիճակին առաջնորդ ընտրեցին . գալով իր կարողութեան չափով աշխատեցաւ մէկ քանի բարեկարգական խնդիրներով , որոնք տեսակ տեսակ սովորութիւններու երեսէն ներս սպրդած էին , օրինակի համար , հարսանիքներու անտեղի խարճազնացութիւնները , նաեւ քաղաքական հարկապահանջութիւնը որ խղճալի ժողովուրդին վրայ ծանրացած էր : Մեծն Կ. Պոլիս գնաց եւ Գուռնէն հրովարտակ հանեց , որպէս զի փոքր ինչ մեղմացնէ հարկին ծանրութիւնը : Նաեւ ինքը զխոնական եւ ուսումնասէր բլլալով Ս. Վանուցս մէջ գեղեցիկ վայելչաձեւ ուսումնարան մը հաստատեց, ուր 15 մանուկներ զխոտութեանց մէջ մարդուեցան , մէկ քանին ճարտասանութիւն սորվեցան եւ ուրիշները ցրուելով իրենց տեղերը գացին , որով ուսումնարանն ալ խանդարուեցաւ : (Մինչեւ հոս Գալուստ վարդապետի զրչէն , ասկէ վերջ ուրիշներէ) :

Եւ որովհետեւ քաղաքիս իշխանները , որոնք համակիր չէին Եփրեմ վարդապետին , որու համար անոր հինգամեայ տեսչութենէն վերջը Կ. Պոլիս գրեցին եւ առաջնորդու-

թիւնը շնորհազարդ Գալուստ վարդապետին յանձնել տուին . . . :

Այս բաղմաշխատ վարդապետս առաւելապէս Ս . Ուխտիս վրայ մեծ սէր եւ գութ կը տածէր իր հոգեւոր ծնողին Գէորգ եպիսկոպոսին նման , լուսահոգիին վախճանումէն ետքը Ս . Վանուցս մէջ շատ չէնքեր շինեց թէ իր փոխանորդութեան եւ թէ իր առաջնորդութեան օրով , որոնցմէ կարեւորները հոս կը նշանակենք ընթերցասէրներու գիտցրնելու համար :

Նախ Ս . Տաճարին դաւիթը շինեց , գրմբեթաձեւ յարկով ծածկելով Լուսահոգիին դամբարանին վրայ : Երկրորդ վարի ճէհրիւիքը առաջուանին պէս արդիւնաւոր , որ Լուսահոգիին ժամանակ շինուած էր , երրորդ զեղեցկաչէն վերնաշարի մը անոր վրայ շինելով երկու վայելուչ սենեակներ եւ զեղեցիկ բարձրահայեաց դատիկոն մը իրր զօսարան միաբանութան : Զորրորդ վարի կողմը , վանքէն փոքր ինչ հեռու պարտէզ մը շինեց ընդեղէնի եւ բանջարեղէնի համար , որուն վրայ մեծ աւազան մըն ալ շինել տուաւ նորաչէն պարտէզը ջրելու համար : Աւելորդ կը սեպեմ հոս յառաջ բերելու իր մասնաւոր հոգածութիւնը եւ այն շինութիւններ , ջրանցքը եւ ուրիշ կարեւոր իրերը եւ մինչեւ հիմայ կ'աշխատի մեծ եռանդով Ս . Ուխտս բարեզարդելու իրր յաւերժական յիշատակ իր պանծալի գործունէութեան :

Եւ որովհետեւ ժամանակին բերումով
բազմավրդով նեղութիւններու եւ զրազում-
ներու խուժումները կը ծանրանային իր հո-
վուական պաշտօնին վրայ... Թոյլ տուաւ
իրեն հրաժարելու այն ծանր պաշտօնէն եւ
կրկին անգրադ անձով պարապելու Ս. Ուխ-
տիս բարեգարգութեամբ... :

(Անոր հրաժարելէն վերջ) 1841ին մեր
հայրը Ամենապատիւ Յակոբոս Սրբազան իր
պաշտօնատեղին հասաւ ճոխ եւ երեւելի
սպասներով : Եւ որովհետեւ այս մեծ հայրը
վանքեր եւ եկեղեցիներ շինելու մեծ եռանդ
ունէր, ուստի իր առաջնորդութեան յաջորդ
տարին, այն է 1842ին Ս. Յովհան Ոսկերեանի
վանքին շինութեանը ձեռնարկեց եւ նորոգեց
զայն հիմէն, ուր կառուցանել տուաւ նաեւ
հրաշակերտ տաճար մը գեղեցկաշէն պա-
րիսպներով եւ վայելուչ սենեակներով եւ
բոլոր կազմածներով, այս անթերի մեծա-
գործութիւնը ի գլուխ հանեց իրր յիշատակ
իր պանծալի անուանը... : Իսկ 1848 տարւոյն
մէջ այս Ս. վանքիս մէջ յոյժ փառաւոր եւ
բարեկարգ ուսումնարան մը շինեց : Եւ երբ
ազգին լրութենէն Պատրիարքական Աթոռը
հրաւիրուեցաւ, իրեն փոխանորդ կարգեց
Եւդոկիոյ վիճակին մեր շնորհափայլ Ս.
Հայրը Գալուստ Ծայրագոյն վարդապետը,
անոր եւ բոլոր իշխաններուն պատուիրեց որ
Ուսումնարանին պայծառութեան հոգածու
գտնուին (Ալօյաճեան Արչակ, Եւդոկիա,
էջ739-748) :

Ինչպէս այս Յիշատակադրութենէն յայտնի կ'երեւայ Ս. Յովակիմ Աննայի վանքը կառավարած են Եւդոկիոյ առաջնորդները՝ եւ ոչ ցանցառ անգամ անոնց իրաւասութեան եւ հովանաւորութեան տակ վանահայրեր : Վանքին յարաբերութեամբ գործունէութիւն ունեցող առաջնորդներ ու վանահայրեր աւելի վերջին շրջաններու համար — զի նախորդներունը գրեթէ անծանօթ են — եղած են՝

Յակոբ Երուսաղէմացի (հմմտ. վերը) :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, որուն տապանաքարին վրայ կայ Ի Թուին ՌՃԻԲ Նոյմ . Է. Ննջումն եղեւ Յովհաննէս աստուածաբան վարդապետին եւ առաջնորդ նահանգիս Եւդոկիոյ :

ՄԱՐՏԻՐՈՍ քահանայ, որուն շիրիմաքարին վրայ գրուած է Շինող սուրբ Յովհաննու եւ Աննայի վանուց տէր Մարտիրոս քահանայն, որ հանդեաւ ՌՃՀ Մայիս ԺԶ :

ՅՈՎԱԿԻՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1784-8) որ վանքը կը նորոգէ եւ ջուր կը բերէ :

ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԼՍԵՅԻ 1804-1814, որ ԳԷՈՐԳ ԻԶՄԻՐՅԻՆ վանահայր կը նշանակէ . ապա կ'ըլլայ առաջնորդ :

⁵ Ալլոյաճեան ժիրօրէն ջանացած է կազմել Եւդոկիոյ առաջնորդներու դաւադանագիրքը, ինչպէս նաեւ Յովակիմ Աննայի վանահայրերու անուանացանկը (հմմտ. Եւդոկիա, էջ 636—701 եւ 753) : Պահան եւս նոյնը բրած է (Վանորայք, էջ 134) :

ԳԷՈՐԳ ԻԶՄԻՐՅԻ կամ ԶՄԻՒՌՆԻԱՅԻ
1802-32 (Հմմտ. վերը եւ Թորոս Աղբար, Ա.
էջ 122-8) :

ԳԱԼՈՒՍՏ Վ. ՊՕՆՃՈՒԳԵԱՆ (1832-3) :

ԵՓՐԵՄ Վ. ՊԱՊԱՅԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՅԻ
(1833-8) :

ԳԱԼՈՒՍՏ Վ. ՊՕՆՃՈՒԳԵԱՆ կրկին,
(1838-61), որ թաղուած է վանքին տաճարին
հանդէպ եւ որուն ժամանակ Յակոբոս եպ.
Սերոբեան վանքին մէջ ժառանգաւորաց
վարժարան-ուսումնարան կը բանայ (Հմմտ.
վերը) :

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (1861-65), որ
վանքին բաւական մեծ գումար մը կը թո-
ղու : (Մանգումէ Թ. 1586) :

ՄԱՆՈՒԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (1865-70) :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Վ. ՈՍԿԵՐԻԶԵԱՆ (1866-
1870), որ կարող առաջնորդ, ուսումնարանի
տեսուչ եւ ուսուցիչ կ'ըլլայ եւ կը քանայ
վարժարանը դարգացնել :

ՄԱՐՏԻՐՈՍ Վ. ԹՈԳԱՏՅԻ (1870-76),
Ս. Աննայի վանքէն հեռանալով Ոսկերերանի
վանքը կ'անցնի (Նաթանեան, Տեղդր. Սե-
րաստիոյ, էջ 171, Թորոս Աղբար, Ա. էջ
101) : Ապա նորէն հոն կը դառնայ (1887-95) :

ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՄԿՐՏԻԶԵԱՆ, ԹՈԳԱՏՅԻ
(1896-1915), որուն առաջնորդութիւնը վերջ
կը դառնէ տարադրութեամբ (Պալեան, Վանո-

բայք, էջ 134-5, Ալպոյաճեան, Եւդոկիա, էջ 753-758) :

Այն շրջաններուն երբ վանքը եկեղեցական մը կամ կրօնաւոր մը միաբան չէ ունեցած կամ անիկա ապիկար եղած, մենաստանին հոգածութիւնը կամ տնտեսութիւնը յանձնուած է աշխարհիկի մը, նոյն իսկ տնտեսուհիի մը, ուստի նկատի ունենալով հայ կանոնադրութիւնները եւ սովորութիւնները չէ կարելի յատուկ իմաստով աշխարհիկ վանահայրերու մասին խօսք ընել, (հմմտ. վերը եւ Ալպոյաճեան, անդ էջ 753) :

Յաւալի է նշելը որ Եւդոկիոյ վանքերէն դրչի եւ ուսումի հետամուտներ երեւան չեն եկած — թէեւ Թողատ տուած է տաղասացներ, — միայն Յովակիմ Աննայի վանքի մէջ վերջին շրջաններուն — 1883էն սկսած — բացուած է Ժառանգաւորաց վարժարան մը, որ թէպէտ շօշափելի եւ փայլուն դործունէութիւն չէ ունեցած, բայց անուրանալի է անոր բարերար ազդեցութիւնը սեղմ շրջանակի մէջ: Նոյն վանքը ունեցած է քանի մը ձեռագիր (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 128) :

Ուխտաւորները այս վանքը կը դիմէին երամախառն Ս. Յովակիմ - Աննայի տօնախմբութեան օրը եւ խունկ ու աղօթք կը մատուցանէին: Նաեւ եղած են շատ մը բարերարներ եւ մատակարարութենէ եւ տնտեսութենէ հասկցող անձեր, որով վանքը ունեցած է շարժուն եւ անշարժ ստացուածքներ

(անօթ ու դղեստ, կահ կարասիք, մշակելի հող ու խանութ, արջառ ու հօտ, հմմտ. Պալեան Հայ Վանորայք, էջ 133, Ալպօյաճեան, Եւդոկիա, էջ 750, Աղեքսանդրեան, Ա. Վ. Պատմութիւն Սերաստիոյ, էջ 349, Արեւելք 1903 թ. 5346, 5364 Էւն, Սուրհանդակ թ. 141, Մասիս 1898, թ. 99 Մանդումէ Էֆ. 1906 թ. 1568 Էւն. Էւն) :

Ստեփանոս Թոխաթեցի Երէջ տաղասացը իր Ողբին մէջ կ'արտայայտուի .

Յիշեմ զվանք Սուրբ Աննային,
Երկու դեղի նա ի միջի,
Լըծքեր բաղում կայ դոմ ըզկնի,
Պախրէ, Եղներ, ձի եւ ջորի,
Կովեր, հօբթեր, այծ լոջխարնի,
Մեղուի փեթակ եւ աղաւնի,
Աղբերակունք, կօլն ի միջի,
Ի չորս բոլորն արտ եւ այդի,
Ի ժամանակս էր խիտ բարի,
Յակօր անուն վարդապետի,
Որ քաղաքաւ էր Զէյթունցի,
Եւ առաջնորդ Թոխաթ քաղքի,
Տէր վարպետներ կայր ուսածնի,
Սարկաւաղունք եւ դըպրընի,
Շատ մաճակալք եւ մշակներ,
Երբ կանգնէին ի ժամ տեղի,
Գոռայր տաճարն նման ամպի,
Երդ, Թաղաւորք եւ Ալէլուք,
Գանձեր, տաղեր եւ մեղեդի,
Ունէր նա թեմ շատ զեղանի,

Հարիւր հազար բարով ի լի,
 ԶԱրթուղ- օվայ եւ զՂաղ-օվայ
 Եւ այլ զեղերս լեռնային (Ալիշան,
 Հայապատում, Բ. էջ 607) :

Վանքին մերձ էր միաբաններու եւ աշ-
 խարհիկներու գերեզմանատունը, ուր կային
 տապանաքարեր արձանագրութիւններով
 (Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 134) :

4. Ս. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ԱՆԱՊԱՏԸ ԿԱՄ ՎԱՆՔԸ

Եւդոկիայի վանքերու շարքին մէջ կա-
 րելի է ներհիւսել անոր Գայա Մահալէյի
 եկեղեցին Ս. Նիկողայոս, որ ԺԳ. դարուն
 մէջ կառուցուած պիտի ըլլայ եւ որ 1654ին
 կը քանդուի եւ այդպէս ալ կը մնայ: Դարեր
 յետոյ հովիւ մը պեղումով անոր շէնքին
 մնացորդները երեւան կը հանէ: Կոչուած է
 անապատ: Հոն 1589ին Անդրէաս սարկաւազ
 կ'արտագրէ Միքայէլ Ասորիի Պատմութիւնը
 Ի քաղաքս Եւդոկիոյ... ի թաղս Ղայայ մա-
 հալան ի յանապատս Ս. Նիկողայոսի...
 յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր
 Ըռքստակէսի, որ են ի սպասաւորութիւն
 սուրբ մենաստանիս... (Սամուէլ Անեցւոյ
 Ժամանակագրութիւն, էջ ԻԲ-ԻԳ եւ Ալպո-
 յաճեան Ա. Եւդոկիա, էջ 638, 1570, հմմտ.
 անդ զեռ էջ 244, 371, 617-8, 740, 907-9,
 1569, 1579-83) :

5. Ս. ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ Ս. ԽԱԶԻ ԿԱՄ Ս. ՅՈՎՀԱՆ
ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Եւդոկիոյ արեւելեան հիւսիսային կողմը
եւ անկէ հետիոտն գրեթէ չորս ժամ հեռու
Ճինճիւֆէր եւ Պիղեռ գիւղերու մերձ բար-
ձրացած է Ս. Խաչի կամ Ս. Նշանի կամ Ս.
Յովհան Ոսկերերանի հոյակապ վանքը լայ-
նանիստ գիրքով (Սրուանձտեանց, Թորոս
Աղբար, Ա. էջ 104, Բիւզանդիոն Թ. 5259,
Մանդումէ 1906, Թ. 1586) :

Նախապէս կոչուած է Ս. Խաչ կամ Ս.
Նշան եւ ապա շատ ուշ Ս. Ոսկերերան ⁶ :

Տաճարը ունեցած է երեք խորան : Աւադ
խորանը նուիրուած է Ս. Նշանի, իսկ միւս
երկուքը Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Յովհաննէս
Մկրտիչի : Հոն բերուած ու գետեղուած է

⁶ Սարգիսեան Կը գրէ «Երեւելի է ի նմա (Պի-
ղեռի) մենաստանն Հայոց Ոսկերերան կոչեցեալ, որ
վերստին շինեցաւ յամին 1842 յառաջնորդութեան
Տեառն Յակորոսի : Ուխտատեղի է մենաստանն սակս
վիժափոր գերեզմանին Յովհաննու Ոսկերերանի անդ
եղելոյ, որ բերաւ ի Կոմանայ : Բուն եկեղեցին նորա-
շէն է եւ զմրէթ նորա փայտեայ : Յաջակողմեան
աւանդատանն որ ի թիկանց խորանին է մատուռ
Ոսկերերանի եւ գերեզման նորա առ որմով ի մթնա-
գոյն կճոյ. նոյնպիսի եւ կափարիշն քանդակազարդ
եզերօք : Զիք խորան ի վերայ գերեզմանին, այլ ի
կողմանէ նորա կայ խորան յանուն Ս. Նշանի եւ
առնթեր նորին այլ խորան Պետրոսի եւ Պօղոսի :
Իսկ ի ձախակողմն եկեղեցւոյն դոյ այլ մատուռն անձ-
կադոյն, յորում Յոյնք եկեալ պատարագեն երբեմն»
(Տեղագրութիւնք, էջ 62) : — Ս. Լեւոնցին շատ հա-
կիրճ կը գրէ՝ «Եւ միւս կողմն քաղաքին Կոմանայ, ուր
գերեզման է Յովհաննու Ոսկերերանի, բայց չկարացի
գնալ» (Ուղեգրութիւն, էջ 187) :

Յովհան Ռսկերերանի Տապանաքարը, որ ստուգիւ վաղեմի քանդակագործութեան նրբարուեստ մէկ ցոլացումն է, կերտուած կապտադոյն մարմարիոնէ : Յետոյ ժամանակի ընթացքին Ս. Նշանի խորանի միջնորմը քնջելով միացած է Ս. Գրիգորի խորանին հետ. հին դաւիթը քանդուած է եւ նոր եկեղեցի մը կանգնուած Ռսկերերանի անունով եւ անոր յիշատակին : Տաճարին մեծ դրան շէմքի վրայ կարելի է կարդալ «Բերանդ ոսկի Փառք քեզ Աստուած միշտ ասէիր, Աշխոյժդ բարի վերընծայել ըստիպէր, Զայս շատանայր Յակոբոս զէտ, Մինչ յաթոս քո զեռ նստէր. Զորոյ երկունս ճգանց ի սմա ի հաճոյս քոյ ընկալ տէր» : Եւ ապա «Ծինեցաւ Ս. Յովհան Ռսկերերանի տաճարս բոլոր չրջապատ պարսպօք եւ ամենայն շինուածովք Եւդոկիոյ եւ վիճակաց նորա ազգի Հայոց բարեպաշտ, օրհնեալ Ժողովրդոց տրովք եւ ողորմութեամբ 1842, ՌՄՂԱ» (Ալպոյաճեան, Եւդոկիա, էջ 766-7, Բիւզանդիոն, 1900 թ. 1286, Արեւելք 1901, թ. 4540 ևւն) :

Սրուանձտեանց Շատանայր բառը կը կարդայ Զատանայր (Թորոս Աղբար, էջ 106) : Անոր կը հեռուին ուրիշներ ալ (հմմտ. Պաւեան, Հայ Վանորայք, էջ 136-7) :

Տաճարին հարաւակողմը կը բարձրանայ կրկնայարկ դեղեցիկ շէնք մը, վեր եւ վար 14 սենեակներով. վերնայարկին արեւելեան անկիւնն է Առաջնորդարանը, շէնք մը, որ իր

ընդարձակութեամբ եւ շքեղութեամբ ար-
ժանի է կոչուելու Վեհարան, ինչպէս որ
կ'անուանեն. իսկ արեւմտեան անկիւնն է
Փոխանորդարանը. միւս սենեակները յառ-
կացեալ են վարդապետաց. այս է Միարանից
Թաղ կամ Ներքին բակ: Բոլոր այս սենեակ-
ները ճաշակի յարմար մաքուր եւ կանոնաւոր
կահաւորեալ են. մասնաւոր առաւելութիւն
ունի Վեհարանն, որոյ կահկարասին եւս շքեղ
է. հոս կ'ընդունին հիւրերը պատուաւոր:
Վանքիս սուրբ տաճարին եւ արտաքին յար-
կերուն մէջ ու դուրս տեսնուած մաքրու-
թիւնը, կանոնաւորութիւնը, անօթոց եւ կա-
հուց կարասեաց առատութիւնն, իւր նիւթա-
կան վիճակը, կարգաւորեալ թանգարանն,
ծառայից, մշակաց, ուխտաւորաց եւ վար-
դապետաց զոհ բերանը, կը զարմացունեն
այցելու մը, վասն զի մեր Հայաստանի վան-
քերէն ոչ մէկուն կը նմանի. բայց իսկոյն կը
լուծուի զարմանքն երբ իմանայ թէ վանքիս
տնտեսութիւնն ու տեսչութիւնը... է յանձ-
նուած Ժրագլուխ տիկնոջ մը, այն է Տիկին
Մարիցա Քատէմեան, դուստր հանդուցեալ
Յովակիմի Արսլանեանի, որ իրրեւ հոգածու
եւ խնամակալ կը կառավարէ (Թորոս Աղ-
բար, Ա. էջ 106-7): Այս ընդարձակ յառաջ-
բերութեամբ կ'ուզենք շեշտել որ վանքը ներ-
կայանալի չէնք ու յարմարութիւն ունեցած
է, (ասոնց մասին հմմտ. դեռ Ալազոյաճեան,
Եւդոկիա, էջ 758-772, ուր ուրիշ շատ մը

աղբիւրներ յիշուած են. նաեւ պատկերը
դրուած. հմմտ. գեո. էփրիկեան, Բնաշխ.
Բոր. Ա. էջ 748) :

Վանքին եւ անոր եկեղեցւոյն հիմնադիր
նկատուած են Սենեքերիմ Արծրունի թագա-
ւորը եւ անոր որդիները : Կոթողի մը վրայ
արձանագրուած է «Վանդնեցաւ սուրբ խաչս
սուրբ Նշանի, հանդեսաւ Արծրունի Սենեքե-
րիմ արքայ ի թվին Հայոց ՆՀԵ» եւ խաչի մը
չուրջը «Սենեքերիմ արքայ Հայոց մեծայ եկն
եւ շինեաց տաճարս ՆՀԱ» (Ալպոյաճեան, Եւ-
դոկիա, էջ 167-68) : Առաջին արձանագրու-
թիւնը շատ կասկածելի է թէ վաւերական
ըլլայ նկատելով ոճը եւ բովանդակութիւնը,
իսկ երկրորդը նուազ կասկածելի : Իրաւացի
կը դանեմ Ալպոյաճեանի վարկածը, նոյնպէս
կարելի է կասկածիլ թէ Հայերը դիտմամբ
ստեղծած են սոսկ գերեզմանի քարին ան-
բովանդակ փորագրութիւնը իրենց վանքին
յունական ծագումը հերքելու եւ յունական
պահանջներուն պատուար կանգնելու եւ
չորդոկելու համար Յոյները, որ շատ բնա-
կան է որ կը փափաքէին տէր դառնալ իրենց
մեծ հայրապետին գերեզմանին (անգ էջ 764) :
Նաեւ համամիտ եմ անոր թէ կարելի է սա
եզրակացութեան դալ թէ կամ վանքը շին-
ուած է Հայերէ ԺԱ դարուն եւ չորս տարի
վերջը կամ աւելի ուշ, Ոսկերեքանի տապա-
նաքարը բերուած է այս վանքը եւ հոն գետե-
ղուած, կամ այս վանքը երբեմն յունական

Եկեղեցի կամ վանք մըն էր, ուր թաղուած էր Ս. Յովհաննէս Ոսկերեբան (անդ էջ 763) : Այս վերջին վարկածը ինծի շատ աւելի հաւանական եւ մանաւանդ թէ ստոյգ կը թուի, երբ նկատի կ'առնեմ այդ եւ յաջորդ շրջաններուն համաման սեպհականացումներ — մանաւանդ Կիլիկիայի մէջ — եւ ոտնձգութիւններ եւ դարձեալ այն պարագան որ Յոյները միշտ Ոսկերեբանի վանքը պահանջած են եւ մատուռ ունեցած ու պատարագելու սովորութիւն : (Հմմտ. անդ էջ 758-771, Բիւզանդիոն 1900 թ. 1282, 1902 թ. 1902, Էփրիկեան Հ. Ս. Բնաշխ. Բարն. Ա. էջ 749-750) : Այսպէս յունական-հայկական հին շիւթութիւն է այս վանքը, որ սակայն դարերու ընթացքին նկատելի դործունէութիւն չէ ունեցած. պատճառները գուցէ են երկու աղբերու միջեւ վիճարանութիւններ եւ քաղաքական աննպաստ պարագաներ եւ Յովակիմ Աննայի վանքի նախապատուութիւնը : Անոր վանահայր-առաջնորդներու եւ նմանապէս հոն բնակողներու կամ միաբաներու անունները կը մնան անծանօթ : Ժամանակ մը անոր մատակարարն էր Օհան Վ. Փեշտիմալճեան : Ունեցած է աշխարհական տեսուչներ ու խնամակալներ եւ նոյն իսկ հոգածու բարեխիղճ տեսչուհի մը Տիկին Մարիցա Գատէմեան (Ալպոյաճեան, անդ էջ 756, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 103 եւ 109-10, հմմտ. Փունջ 1900 թ. 2653 եւ Արեւելք 1903 թ. 5144) :

Առաջնորդներէն է Կարապետ Վ. Թոքատցի եւ անկէ շատ յառաջ Յովսէփ արքեպիսկոպոս, որ կը մասնակցի Միքայէլ Կաթողիկոսի 1562ին գումարած Ժողովին. Յովսէփ արքեպիսկոպոս ի քաղաքէն Պիծառու ի սուրբ Խաչի վանիցն (Հանդէս Ամսօրեայ 1906, էջ 323, Ալպօյաճեան, անդ էջ 766 եւ 769) : Յովսէփ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան հարցին պիտի մերձենամ, երբ Կեսարիոյ վանքերու մասին զրեմ եւ նկատի առնեմ թէ նո՞յն են Ոսկերերանի եւ Պիծառու կամ Պրզարու Ս. Խաչի վանքերը (հմտ. Պալեան, Հայ Վանորայք Ա. էջ 124, Բիւզանդիոն 1900 թ. 1127, Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Ա. էջ 428-33, 1020, 1028 եւ Եւդոկիա, էջ 766) : Բայց արդ յաւելում՝ Յիշատակագրութիւն մը կը հաղորդէ թէ Գրիգոր Տաթեւացւոյ Հարցմանց զիրքը կ'արտագրուի «Ի քաղաքս Եւդոկիայ ընդ հովանեաւ Է.ից եկեղեցւոյ... ի սուրբ ուխտս Պիծռու, այլ եւ սուրբ Աստուածածնայ տաճարի որ է կառուցեալ ի գիւղն Պէքսի ի հայրապետութեան Տեառն Զուղայեցի Ալեքսանդր Կաթողիկոսի եւ մերոյ քաղաքիս եղեալ յաջորդ Յովհաննէս վարդապետ որ մականունն Շէյթան կոչի» (Քէչիչեան Յուլ. հայ. Ձեռ. Ձմմառի թ. 131) :

Ս. Ոսկերերանի վանքը հարուստ եղած է եւ ստացած է դաշտադետիններ ու արտեր, պարտէզ ու այգի, նաեւ տուն ու խանութ,

ինչպէս նաեւ Զիֆթլիք տասնութերկու սենեակով եւ երկու խանութով : Իբրեւ վանք հարկաւ ունեցած է Ձեռագիրներ, սակայն անոնցմէ միայն մէկ հատ մնացած է (Ալպոյաճեան Ա. անդ էջ 772) : Այդ՝ Աւետարան մըն է գրուած 1246ին Լիսոնկոյ վանքին մէջ :

Մենաստանին ուխտազնացութեան օրերն եղած են Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Խաչի տօները, նաեւ Աւագ Ուրբաթ օրը : Առանց խտրութեան հոն կու գային աղօթելու եւ մատաղ կտրելու Հայն ու Յոյնը, նմանապէս Մահմետականը (հմմտ. այս ամէնուն մասին Ալպոյաճեան, Ա. անդ էջ 758-72, 971, 1147, 1215, եւ անոր յիշած տեղիքները, նաեւ Նաթանեան, Տեղագրութիւն Սերաստիոյ, էջ 171, Արեւելք, 1889 թ. 1718, 1898, 1893 թ. 2286 եւ 1901 թ. 4540) :

Դ.

ԿԻՒՐԻՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Պալեան կը գրէ «Կիւրինի Մանճըլըզ անուն գիւղի մօտերը, բարձրաւանդակի վրայ շինուած է Ս. Թորոսի վանքը, որ շատ հին վանքերէն մին եւ ժամանակակից է Սերաստիոյ եւ Թօխատի Ս. Նշան վանքերուն» (Հայ Վանորայք, Ա. էջ 167), սակայն չի սլատճառարաններ կամ չ'ապացուացներ

այս վերջին տողերը: Հաւանօրէն աւանդութեան վրայ յեցած:

Վանքին շրջապատին երկու արտաքին մեծ դռներէն մին, որ դէպի հիւսիս կը նայի, այժմ հիւսուած է: Ներքին վիճակը զրեթէ աննախանձելի, բայց անցեալ 1900 թուականին, որբանոցով մը օժտուած էր, «Ազգ. Պատրիարքարանի տնօրէնութեամբ եւ Մոսկուայի Որբախնամներու ծախիւք...»: Վանքը ունի քսան կտորի չափ սեփական մշակելի հողեր, երկու պարտէզ, մէկ ջաղացք եւ 20 արտավարի չափ ալ մարգագետին (անդ, էջ 167, հմմտ. գեո՝ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1043, 1125, 1901, Թ. 1327):

2. Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՎԱՆՔԸ

Կիւրինի Տէրէնտէ գիւղաքաղաքէն մէկ-ուկէս ժամ տարակայ Աշոտի հայաբնակ գիւղի մերձ հին վանք մըն է Ս. Յակոբայ նուիրուած վանքը, որ շատոնց շարաթացած մենաստաններու շարքին մէջ մտած է, բայց իրրեւ ուխտատեղի գեո երկար ատեն այցելուած է եւ սիրուած: Հաւանօրէն ասոր հետ շփոթուած ըլլայ համանուն ուրիշ վանք մըն ալ, որ իրրեւ թէ Մանճըլըզ գիւղի մօտերը ըլլայ, եթէ Ս. Թորոսի հետ նոյն չըլլայ՝ Ս. Յակոբ ըլլալով անոր մատուռներէն կամ

⁷ Ս. Յակոբայ վանքը իրրեւ թէ հին հաստատութիւն եղած ըլլայ — աւանդութեան համեմատ — եւ անոր հասոյթները լաւ չեն մատակարարուած (Բիւզանդիոն 1907, Թ. 3410):

խորաններէն մէկուն անունը՝ (Պալեան Հայ Վանորայք, էջ 167-8, Բիւզանդիոն 1900 թ. 1286, 1901, թ. 1327 եւ 1907, թ. 3410) :

Յաւալի է՝ Սերաստիոյ կուսակալութեան Կիւրին զաւառակի վանքերու մասին անդրադոյն տեղեկութիւնները կը պակսին : Որքան կ'երեւայ չեն ունեցած ձգիչ որեւէ բան եւ իրենց վրայ խօսիլ տուող միաբաններ :

Ե.

ՄԱՐԶՈՒԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԶԱՐԽԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մարդուանի հոյակապ եւ հռչակաւոր վանքն է այս, որ կը գնտուի անոր հարաւը, անկէ հետիոտն մէկ ժամ հեռու Լիճ գիւղին արեւելեան կողմը. բարձրացած՝ դաշտավայրի վրայ եւ օժտուած աննման չքնաղ տեսարանով ու դիրքով (Բիւզանդիոն, 1900 թ. 1286) :

Վանքին բոլոր շէնքերը շինուած են աղիւսով ու կիրով, բայց եկեղեցին քարաշէն է եւ կամարակապ ու չորս սիւներու վրայ հանդիւսած : Ունի երեք խորան, որոնք նուիրուած են Ս. Աստուածածնի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Ս. Նշանի : Եկեղեցւոյն երկու կողմերն ալ կան երկու մատուռներ, մէկը՝ Ս. Անդրէաս Առաքեալի անունով եւ միւսը՝ Ս. Կարապետի : Երկուքին դռներն

ալ եկեղեցւոյ մէջ կը բացուին (Պալեան, Հայ
Վանորայք, Ա. էջ 139-40, Սրուանձտեանց,
Թորոս Աղբար, Ա. էջ 27-3, Սարգիսեան Հ.
Ն. Տեղագրութիւնք, էջ 54) :

Տաճարին դրան ճակատը քանդակուած
է եւ գրուած .

Զաբախափան վանքս Աստուածածին ,
Այն որ գթածն է ողորմի ,
Նախահիմնեալն Անդրէի ,
Յաւազակաց այրեալ քակի ,
Մնայ յիսուն ամ ամայի ,
Ի Լինոպոնտեայ դաւառի ,
ՅԱմասիոյ հուպ նահանդի ,
Ի վերայ արձակ դաշտի ,
Եւ ի գեղջ որ Լիճ ասի ,
Ի տեսչութեան արհւոյ Դետի ,
Տեառն Յովհաննու վարդապետի ,
Երբեմն Պոլսոյ Պատրիարքի ,
Պաղտատցի անուանողի ,
Ի շինման նորին հրաման լինի
Զգուշութեամբ սկսանի
Ի հիմանէ նոր նորողի ,
Քաջ ծերունեաց վերակացուի ,
Յիշատակ մեծ յետ թողանի ,
Առատ տրուք իւր վիճակի .
Յոլով ջանիւք Հայկայ սեռի ,
Ի մեր Հայոց թուականի ,
Քսան եւ չորս յորելինի ,
Քառասներորդն հիմն արկանի ,
Ի չորրորդունն աւարտի :

(Պալեան, անդ էջ 140, Սարգիսեան Հ. Բ. Մայր Յուշ. Ա. էջ 887, Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1286) :

«Մենաստանն, կը գրէ Սարգիսեան, ոչ հնաչէն է եւ ոչ նշանաւոր ինչ ի նմա : Ուխտաւորաց բնակարանն է որիչ, հանդէպ մենաստանին» (Տեղագրութիւնք, էջ 54) : Նորոգող Յովհաննէս եպ. Պաղտատցիի, Արրահամ եպ. Որբերեանի գերեզմաները կը գրտնուին Ս. Կարապետի մատուռին բակին առջեւ :

Վանքին հիմնադիր աւանդուած է Ս. Անդրէաս Առաքեալը, որուն մատուռքը հոն կը պահուի :

Պալեան կը ներկայացնէ Առաջնորդ-Վանահայրերու յաջորդութեան ցուցակը, սա դիտողութեամբ «Ամասիոյ — Մարզուանի Առաջնորդ — վանահայրերու յաջորդութեան ցուցակն ալ կը դնենք այս տեղ, բայց ըստ մեր ծանօթութեան, ինչպէս կ'երեւի 1745 թուականէն անդին չ'անցնիր : Մարզուանի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ նոյն թուականէն առաջ պատահած էր մեծ հրդեհ մը, այս հրդեհը տեղի ունեցած էր աւաղակներու կողմէ, որուն երեսէն այրած եւ գրեթէ աւեր վիճակի մը մատնուած էր վանքը : Մեր այս ցուցակը հետեւարար կը ներկայացնէ այն առաջնորդ-Վանահայրերու անունները միայն, որոնք այդ հրդեհէն վերջ սկսած են պաշտօնավարել : Այս ցուցակին կազմութեան

Ժամանակ մենք քիչ չառ օգտուած ենք նաև Մարգուանցի Արժ. Տ. Մամբրէ քահանայ Թէփիկեանի մէկ օրագրութենէն, զոր համառօտակի ընդօրինակելով զրկած է մեզ 1907 թուականին *Կեսարիա*» (Հայ. Վանորայք, Ա. էջ 141—142) :

ՍՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ 1745-9 :

ԳՐԻԳՈՐ Վ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ 1749-68 , արդիւնաւոր անձ : Ստեփանոս անուն եպիսկոպոս մը տարի մը առաջ անոր առաջնորդական աթոռը բռնութեամբ կը դբաւէ, սակայն ապա կը ստիպուի հեռանալ :

ՅՈՎՀԱՆԷՍ Վ. ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ , սիրուած էւ դործոն :

ՅՈՎՀԱՆԷՍ ԵՊ. ՊԱՂՏԱՏՅԻ կամ Համատանցի 1783-96 , որ այրած վանքը կը վերաշինէ մեծ ջանքերով եւ յաջողութեամբ : Անոր տապանադիրն է .

«Ի ներ վիմիս է սուրբ մարմին ,
Տեառն Յովհանու արհւոյ Դիտին ,
Ամասիոյ վերատեսչին ,
Երբեմն Պոլսոյ Պատրիարքին ,
Սոյն Զարխափան վանս շինողին ,
Բարի կարգօք հաստատողին ,
Յանապատի վարս կրթողին ,
Պաղտատցի մակ վերաձայնողին ,
Սուրբ Սաղիմայ մեծ ծառայողին ,
Ի Հինա երթող նուիրակին ,
Էջմիածնայ սերտ մտերմին ,

Աշխարհալուր վարդապետին,
 Սա փոխեցաւ ի մեր թուին,
 Քսան եւ չորս յորելինին,
 Ի մտանել քառասուն եւ հնգին,
 ՅՕդոստոսի քսան եւ ութին,
 Արդ լուարուք սոյն զոչողին,
 Աղաղակի անմոռունչ ձայնին,
 Ու անցաւորք ազգ մարդկան,
 Առ ի զթալ տալ զոգորմին» :

(Բիւզանդիոն, 1900 թ. 1286, Սուրհանդակ,
 1900 թ. 442, Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ,
 էջ 372) :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊ. ՍԵՖԱՍՏԱՅԻ, որ
 Երկիցս վանքին առաջնորդութիւնը կը
 ստանձնէ եւ 1798ին կը մեռնի :

ԳԷՈՐԳ ԵՊ. ԶՄԻՒՌՆԻԱՅԻ, 1800—05,
 որ Երբ կը մեռնի կը թաղուի Յովհաննէս
 Պաղտատցիի մերձ : Ունի ընդարձակ շիրիմ-
 նազիր (Պալեան, անդ էջ 146, Սարգիսեան
 Հ. Բ. Մայր Յույ. հայ. Զեռ. էջ 837-8,
 Սիւրմէեան, Յույ. հայ. Զեռ. Հալէպի, Բ.
 էջ 71) :

ՊՕՂՈՍ Վ. ՍԵՖԱՍՏԱՅԻ 1806—1811 :

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Վ. ԶԱՐԾԱՄՊԱՅԻ 1812—
 1815 :

ԱՖՐԱՀԱՄ ԵՊ. ԵՐԵՒԱՆՅԻ ՕՐԲԷԼԵԱՆ-
 ՄԵԼԻՔԵԱՆ, 1816—1819 :

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊ. ՊԱԼԱԹՅԻ 1819—22 :

ՅԱԿՈԲ ԵՊ. ՍԵՐՈՎԲԵԱՆ 1823—39 և 1841—48: Գործօն և շինարար առաջնորդ:

ԳԷՈՐԳ ԵՊ. ՍԱՄԱԹԻԱՅԻ 1851—67: Վանքին մէջ կը հաւաքէ բաւական թուով միարաններ, բայց Մարգուանի մեծամեծներու հետ խնդիր ունենալով անհանգիստ պաշտօնավարութեամբ կը տառապի:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊ. ԵԴԵՍԵԱՆ 1868—1884), ևոանդուն և շինարար, բայց սա ևս խնդիրներ կ'ունենայ և ժողովուրդին մէջ հերձուած կը ծաղի: Վանքին մէջ շատ մը նորոգութիւններ կ'ընէ և զայն կը պայծառացնէ: Դժբախտաբար մահէն յետոյ կը հասկցուի անոր իսկական արժէքը:

Ապա առաջնորդութիւն և վանահայրութիւն կ'ընեն անոր կենդանութեան և մահէն յետոյ՝ Ստեփան Վ. Արզումանեան, Մկրտիչ Եպ. Տիգրանեան, Սահակ Եպ. Պարթեւ, Մուշեղ վարդապետ, Պօղոս Վ. Խօրտաժեան 1883—4, Խորէն Վ. Կիւրոյեան (1886), Մամբրէ Վ. Բղնունի 1888, Եղիշէ Վ. Այվազեան (1888—1894), Նիկողայոս Վ. Ֆրանկիւլեան, Մարգուանցի, 1897—1899, Արիստակէս Վ. Վանքեան, 1899—1904, Սահակ Վ. Օտապաշեան (1905—1914, Հմատ. Բիւզանդիոն, 1907, Թ. 6556, 6583, 6588):

Մարգուանի Ս. Աստուածածին վանքի հովանիին ներքեւ կ'ըլլան արտադրութիւններ. Արդէն 1553ին Պարզատումար մը կը գրուի «Ի քաղաքս Մարգուան ի դուռն Ս.

Աստուածածնի տաճարին ի ձեռն թաղէոսի» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. 250, դիտեմ որ թուականը կասկածելի է) :

Շարականոց մը գրուած «Ի թիւ. ՌԽԳ (1594) ի Մարգուան ի դուռն Ս. Աստուածածնի ձեռամբ Յակոբ երիցու Թօխաթցոյ պանդխտացելոյ, որդի մզտեսի Սարգսի եւ Ճանփաշայի, առաջնորդ նահանգիս էր Խաչատուր վարդապետ ձայնեղ, Յովհաննէս փոքր կոկեաց զթուղթն. Յիշեցէք եւ զուսուցիչ իմ զտէր Ստեփանոս զհարազատ եղբայրն իմ զքարտուղար» (անդ, Հ. Պոստուրեանէ) :

«Գրեցաւ սա (Մաշտոց) ի գիւղաքաղաքն Մարգուան ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին ի թուարեւոթեանս հայկազեան տումարի հալարերորդի ութժուներորդի (1625) Փետրվարի Ժ. աւրն Երեքշարթի ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարհեստ սոսկանուն Մեքայէլ զպրի» (Քէչիշեան, Յուլ. հայ. Զեռադրաց Զմմառու Թ. 20? Անտիպ) :

Նարեկ մը գրուած 1635ին «Ի գիւղաքաղաքս Մարգուան ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի տաճարիս» (Ոսկեան, Մայր. ցուց. Վիեն. Մխիթ. Մատ. Թ. 592, անտիպ) :

Միքայէլ 1636ին «Ի վայելումն տէր Աստուածատուրին» հոս կը գրէ Մաշտոց մը (Թորոս Աղբար Ա. էջ 78) :

Մինաս զպիր, որդի Հաճաթի, Պապ Սերաստացի բժշկի համար 1642ին կը գրէ

Հոս Անդիտայ Անպէտ մը (Ակինեան, անդ, Հ. Պոսուրեանէ) :

Միքայէլ 1635ին Հոս Մկրտիչի Համար կ'արտադրէ Սաղմոսագիրք մը (այսքան, Հ. Ակինեան, անդ. Հ. Պոսուրեանէ) :

Յովհաննէս դպիր կ'աւարտէ 1682ին «Ի գիւղաքաղաքն Մարդուան ընդ Հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի» Գր. Տաթևապետ քաղուածոյ մեկնութիւն Մատթէի (Քիւրտեան Յ. Յուլ. Հայ Ձեռ. Կոչնակի Թ. 3, անտիպ) :

Վանքը ունի սեփական բաղմաթիւ արտորայք եւ կալուածք, որոնց թիւը 60 կտորի կը հասնի, պարտէզ եւ երկու այգի, 2-3 ժամու չափ շրջապատով ընդարձակ արօտատեղի մը, Թավչան տաղի ըսուած տեղը, որ վանքէն գրեթէ չորս ժամ հեռու է : Ունեցած է վարժարան, որբանոց ու Ձեռագիրներ (Պալեան, Հայ Վանորայք էջ 141, Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 27-29 եւ 88 ու 135, Բիւզանդիոն 1900 Թ. 1286, 1901 Թ. 1315, 1906 Թ. 2991, 1898 Թ. 935, Արեւելք 1902 Թ. 5095, Սուրհանդակ, 1900 Թ. 442, 1899 Թ. 159 եւն) :

ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԿԱՄ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԸ

Շապին Գարահիսարէն ութը ժամ հետու, Սիս գիւղի մօտերը, Վերի եւ Վարի Ածպտեր գիւղերու միջեւ: Պարսպապատ: Ունէր ուխտաւորներու տասնեակ մը սենեակներ եւ բաւականաչափ կալուած: Շապին Գարահիսարի առաջնորդները երբեմն հոս կը նստէին: Ասոնցմէ Պետրոս Վ. Ներկարարեան իր սեպհական միջոցներով զայն 1880ին կը վերանորոգէ եւ հոն ժառանգաւորաց վարժարան մը կը բանայ: Հիմնարկութեան պարագաները կը մնան անծանօթ, բայց կ'ըսուի թէ երբեմն շատ բարդաւած վիճակ ունեցած ըլլայ (Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 165 Տաճար, 1913 էջ 425, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 328, Բիւզանդիոն, 1901 Թ. 1333, Վահէ Հայկ, Խարրերդ եւ իր ոսկեղէն դաշտը, էջ 555):

2. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Թամգարա գիւղին հիւսիսային արեւմըտեան բարձունքի վրայ կանդնած է Ս. Գէորգի վանքը, որ յիսուն տարի առաջ (հաշուելով 1914էն առաջ) հրդեհի հետեւանքով շատ կը փնասուի, սակայն Պետրոս եպ. Թահմիզեան զայն կը վերանորոգէ եւ ամայի վանքը ժողովրդեան սիրելի ուխտա-

վայր կ'ըլլայ : Տաճարը զեղեցիկ է եւ զմբե-
թապակ : Օժտուած է փոքրիկ զանգակա-
անով :

Հիմնարկութեան տարին կը մնայ մու-
թին մէջ : Հաւանօրէն 1716-7ին շինուած
ըլլայ : Ունի 1720էն սա արձանագրութիւնը .
«Կամաւն Աստուծոյ եւ կարողութեամբ ամե-
նազաւր Հոգւոյն Աստուծոյ որ եղեւ սրբոյն
Գէորգայ տաճարս ի հայրապետութեան ամե-
նայն Հայոց Աստուածատուր կաթողիկոսի եւ
այլ իշխանացն Ռ . . . » :

Այս վանքին մէջ Կեսաբիոյ Ս . Կարապետ
վանքի անդամներէն Պետրոս եպ . Կիւլպէն-
կեան եւ Կարապետ Վ . Թիւրապեան յարձա-
կումի ենթարկուելով կը սպաննուին եւ անոր
տաճարին առջեւ կը թաղուին (Պալեան անդ
էջ 160-61, Ինճիճեան, անդ էջ 326, Տաճար
1913 էջ 425, Բիւզանդիոն, 1901, Թ . 133 եւ
Էփրիկեան, Բնաշխ . Բռն . Ա . էջ 521) :

3. Ս. ԹԵՈԴՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Բիւրիկ հայարնակ գիւղէն քիչ մը հեռու
Զիֆթլիկ ըսուած վայրին մէջ հիմնուած,
անխնամ թողուած եւ ամայացած (Պալեան,
անդ էջ 166) :

4. Ս. ԽԱՉԻ ՎԱՆՔԸ

Էսկիշէհիւր գիւղին արեւմտեան դին եւ
անկէ հինգ բոպէ հեռիտան հեռի : Շարաթա-
ցած ու աւերակ (Պալեան, անդ էջ 166) :

5. Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ածպտեր գիւղին մէջ կը գտնուի հին վանք մը Կարմրակ Ս. Նշան անունով, որուն հիմնարկութեան պարագաները կը մնան անծանօթ եւ որ բաւական հաստիքներ կառուածներ ունեցած է (Պալեան, Հայ Վանորայք, Ա. էջ 163, Տաճար 1913 էջ 425, Բիւզանդիոն 1901 թ. 1091 եւ 1333, հմմտ. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բորն. Ա. էջ 77 եւ Բ. էջ 333) :

Աւետարան մը կը գրուի 1506ին յԱծպտեր Կողոնիոյ ի սուրբ Նշան ուխտի (Ակինեան Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ առնուած) :

6. ՎԱՆՔԻԿ ԿԱՄ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ՎԱՆՔԸ

Շապին Գարահիսարէն վեց ժամ հեռու, Էսկիշէհիւր գիւղին մերձ եւ անոր արեւելեան կողմը : Շարաթացած, կոչուած նաեւ Կողուց վանք (Պալեան, անդ. էջ 165, Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, էջ 417, Բիւզանդիոն, 1900 թ. 1066, 1901 թ. 1333, Էփրիկեան Բնաշխ. Բորն. Բ. էջ 113 եւ Լալայեան Ե. Յուց. հայ. Ձեռ. Վաս. թ. 67) :

7. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՄԱՆԿՈՒՆՔ ԿԱՄ Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔԸ

Շապին Գարահիսարէն կէս ժամ տարակայ Ծպեր կամ Ծիպեր գիւղի վանքն է այս, որ կոչուած է Քառասնից, Ս. Յակոբայ եւ Ոճրնայ վանք : Հին հիմնարկութիւն կը թուի

ըլլալ: Ժէ դարուն դրուած Յայսմաւուրքի մը մէջ կայ սա Յիշատակադրութիւնը. «Արդ ես մեղադարտ տիրացու Կարապետ Ղարաասարցի եւ ի գեղջէն Ծիպեռու ի վաղնջուց հետէ ցանկայի յիշատակ յաւիտենական զնել ի Սիօն ըղձամամբ փափաքանօք... եւ ետու գրել մատեանս եւ եզի յիշատակ ի գեղն Ծիպեռի եւ ի դուռն Քառասնիցն եւ այլոց դամբարանաց, որ անդ կան ի վայելումն տէր Գրիգորին եւ տէր Յովհաննիսին, տէր Թաղէոսին, տէր Մելքոնին եւ տէր Ղազարին... ի յառաջնորդութեան Ծեպեռոյ գեղջին Սիմէոն Եպիսկոպոսին ի գաւառս Խաղտեաց...» (Պալեան, անդ էջ 165 եւ Բիւզանդիոն, 1901 թ. 1333):

Է.

ՏԻՎՐԻԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱԻԹՄՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

Մինչ Յիշատակադրութիւն մը կը գրէ թէ այս վանքը կը գտնուի «ի գաւառի Տիվրիկոյ» (հմմտ. վարը) Պալեան կ'անձկացնէ սահմանը եւ կ'ըսէ «Այս վանքը նոյն իսկ Տիվրիկ գիւղաքաղաքին մէջն էր» (Հայ Վանորայք, էջ 173): Եկեղեցին նուիրուած էր Ս. Աստուածածնի: Վաղուց անցած է շարաթացած վանքերու մէջ:

Մաշտոց մը «Գրեալ ի գաւառին Տիվրիկոյ ի վանքս որ կոչի Աւթմնա ընդ հովանեաւ

սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ Ներսէսի ի
թուականութեան Հայոց 275-1348- ի Սեպ-
տեմբերի Ժ: Արդ աղաչեմ սխալանաց...
քանդի տեսանէաք դրազում դիակունս մարդ-
կան մեռեալս առաջի մեր եւ ցնդէր միտս
իրբեւ զվայրենագնաց զազան եւ հաղիւ առ
իս Ժողովէի յերկիւղէ մահուն, եթէ ոչ
Ժամանէի յաւարտումն տառիս, քանդի առ
մեզ այլ եհաս ի ցաւոց տարաժամ մահուան,
ներողութեամբն Աստուծոյ զերծաք» (Թորոս
Աղբար Բ. էջ 307 եւ Խաչիկեան ԺԴ. դարի
հայ. Ձեռ. Յիշատ. էջ 369 հմմտ. Բիւզան-
դիոն, 1900 Թ. 1158, 1901 Թ. 1327):

Գրիգոր Աւետարան մը գրել տալով
1467ին զայն կը զնէ «Յիշատակ ի վանքն,
որ կոչի Առմընա ի դուռն սուրբ Աստուա-
ծածնին եւ սուրբ Յակոբայ ի հայրապետու-
թեան տէր Մկրտիչին եւ Բարսեղին եւ Մար-
տիրոս արեղին Վաւորցուն» (Լալայեան Ե.
Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ. էջ 447-9):

2. Ս. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Կիւրասին գիւղին մերձ: Թէեւ վանք
անունը կը կրէ, սակայն հաւանօրէն ուխտա-
վայր մատուռ մը եղած (Բիրզանդիոն, 1901
Թ. 1047 եւ 1327, Պալեան, Հայ Վանորայք,
էջ 174 եւ Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար
Ա. էջ 213):

3. Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ԿԱՄ Ս. ԿԻՒՐՂԻ ԿԱՄ
ԽՈՒՌՆԱՎՈՒԼԱՅ ՎԱՆՔԸ

Տիմրիկի նշանաւոր վանքն է այս, որ կոչուած է Ս. Լուսաւորիչի վանք, զի անոր նուիրուած է եւ անոր մասունքներէն ունեցած. Կիւրղի վանք, զի կ'աւանդուի թէ Կիւրեղ անուն անձ մը եղած է անոր հիմնադիրն ու բարերարը եւ Խուռնավուլայ վանք, վասն զի Խուռնաւիլ կամ Խուռնաւալ գիւղին մերձ է:

Ս. Լուսաւորիչի վանքը կառուցուած է Տիմրիկի արեւելեան կողմը եւ անկէ երկու ժամ հեռու: Անոր գտնուած տեղը թերակողովի ձեւ ունի, երեք կողմէ հեղեղատնեւորով եւ փոսերով շրջապատուած ըլլալով: Դիրքը սքանչելի է եւ սրտապարար: Ամէն կողմէ պաշարուած է ծառերով, անտառներով եւ պարտէզներով: Ներքին շէնքերը բազմաթիւ են եւ ճաշակաւոր յարդարուած: Առաջնորդարանը լուսաւոր եւ հովասուն շէնք մըն է եւ պարտէզի վրայ կը նայի: Եկեղեցին՝ փոքր եւ քիչ թը մթին ու խորհրդաւոր: Ունի երկու մատուռ. մէկը՝ նուիրուած Ս. Աստուածածնի եւ միւսը՝ Գր. Լուսաւորիչի, որուն մասունքը հոն կը պահուի (մասնատուփին համար կ'ըսուի թէ ութը դարու հնութիւն ունենայ): Շէնքերը քարաշէն են եւ ունին վարագոյրներ ու պատկերներ՝ հին թուականներով (Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 169, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 214,

Սուրհանդակ, 1900 թ. 288, Արեւելք 1902, թ. 1829, 1904 թ. 5448, Բիւզանդիոն 1901, թ. 1327 եւ 1900, թ. 1008) :

Մասունքներուն արծաթեայ տուփին վրայ գրուած է «Յամի Փէկչին 1021, Հայոց թվին ՆՀ ամին աստուածընկալ սուրբ Նշանս այս ի ժամանակիս Յունաց Վասիլի կայսեր Կոստանդեայ՝ Դաւիթ որդին Սենեքերիմ արքային հրամանաւ հօրն բազում ընծայիւք զնաց առ Վասիլ կայսրն հանդերձ ծառայիւք, քահանայիւք եւ Ռչտունեաց եպիսկոպոսիւ թէ զխորհուրդ Սենեքերիմ արքային ծանուցեն առ կայսրն: Յորժամ հասին ի մեծն Պօլիս կայսրն այն բազում սիրով ընկալաւ զնոսա եւ կատարեաց զխնդիրն Սենեքերիմ արքային եւ ետ նմա հաստատուն նամակաւ զամենայն երկիրն Սերաստիոյ հանդերձ ամենայն դաւառօք իւրովք մինչեւ ի գետն Եփրատայ: Իսկ յորժամ եկն Դաւիթ առ հայրն իւր Սենեքերիմ, ոչ սակաւ ուրախութիւն արար արքային, իսկոյն էառ զսուրբ Նշանն Վարազայ եւ ընդ նմին բազում զործիքն Քրիստոսի եւ մասունք սրբոց եկն եհաս ի Սերաստիա, զսուրբ Նշանն կանգնեաց անդ եւ յիշխանացն նորին Կիւրեղ անուն իշխան մի ի սոյն դաւառն յանուն Ս. Լուսաւորչի վանք մը շինեցոյց, որոյ մականունն կոչի Կիւրդի անապատ, սուրբ Աստուածածնայ եւ սուրբ Նշան եկեղեցիքն մերձ նորին նա շի-

նեաց . աստանոր եղ . զսուրբ Նշանն աս-
տուածընկալ :

Նորոգեցաւ մաքուր արծաթիւք եւ ոս-
կեղօծիւ նոյն դիտիւ, չորս կողմանց մա-
սունքն ե(ւ)ս ինքն յիշատակ եթող վասն իւր
հոգւոյն, բայց ի յաշխատութենէն եւ տուե-
լոցն յիւրմէ, նա եւս, որ էր Ղազարոս արեւ-
դայն պատճառ եղեւ դորա . որ ի յԱկնա(յ)
երկրէն մինչեւ ցժողովուրդ տեղւոյս, որ
տուեալ են դմա աշխատող ոսկերիչ վար-
պետքն եւ միարանքս, որ տուեալ ունին
վարձն ի Քրիստոսէ ընկալնուն, յիշատակն
արդարոց օրհնութեամբ եղիցի: Վերանորո-
գուեցաւ ՌՄԿԳ (1814) եւ Յունիսի Ժ. օրն»
(Թորոս Աղբար, Ա. էջ 234-5, հմմտ. Յով-
սէփեան, Յիշատակարանք Ձեռագրաց Ա.
էջ 214-4. Թէպէտ բովանդակութեան համա-
ձայն 1021էն, սակայն թոյլ թուականին
դրուած ըլլալը կասկածելի է ինձ համար իր
ոճին եւ լեզուին պատճառով:

Ինչպէս այս տողերէն յայտնի կ'երեւայ
Ս. Լուսաւորիչի վանքը օժտուած է քանի
մը եկեղեցիներով կամ մատուռով: Այդ՝
կը հաստատեն Յիշատակագրութիւնները,
ինչպէս քիչ վերջը պիտի տեսնուի: Սակայն
յետոյ մնացած է միակ եկեղեցի մը, որուն
դաւիթին ձախ դրան կողմը կան դերեղման-
ները եղիարար Ամասիացի, Յարութիւն Զի-
մարցի եւ Յարութիւն Մարաշցի վարդապետ-
ներու, որոնք անոր առաջնորդները եղած

են: Երկրորդին առաջնորդութեան շրջանին (1840—44) Եկեղեցին վերջին անգամ նորոգուած է:

Արրահամ Եպ. Մամիկոնեանի վանահայրութեան ընթացքին վանքը շատ լաւ դիրք ունեցած է, բայց վերջին վանահայրերէն Մամբրէ վ. Բաղիշեցի զայն լքած ու Սերաստիայի Ս. Նշան վանքը քաշուած է: Իսկ Թորոս վարդապետ վանահայրը «Մտքով Թանձր» մէկը եղած է (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 214, Արեւելք 1902, Թ. 1829 եւ 1904, Թ. 5448):

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը հին հիմնարկութիւն է եւ գուցէ Յոյներէն ժառանգուած, զի վերը յառաջ բերուած Յիշատակագրութեան «Շինեաց»ը կարելի է հասկնալ նաեւ «վերաշինեաց», ինչպէս այլուր եւս արտայայտուած ենք: Հետեւեալ կարելոր Յիշատակագրութեան մէջ 1280ին անոր մասին խօսք կ'ըլլայ — սակայն այնպէս կը թուի թէ ան մասով մը այս վանքին եւ մասով մը ուրիշ վանքի կը հայի. «Գրեցաւ սա ի Թուականութեան Հայոց ԶԻԹ (1280) ի յառաջնորդութեան Պաւղոս Եպիսկոպոսի ի սուրբ եւ դերահռչակ անապատիս որ Փրկչի վանք կոչի ի դուռս Սուրբ Փրկչիս եւ սուրբ Երեմանս եւ Շամունեայ եւ ատուած ընկալ սուրբ Նշանիս, որ աստ կայ... Յիշեցէք սրտի մտաւք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զփծուն եւ զխոշոր դրչակս զԳրիգոր արեղայս... դրի

յիշատակ... ի դուռս սուրբ Աստուածածնի Ս. Լուսաւորչին եւ Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի, ի յանապատիս որ Խուռնավիլու (Խուրնաւուլայ) վանք կոչի: Երբոր խաղաղութիւն լինի շուտով ի յետ բերեն ի սուրբ ուխտս Խուռնավիլու վանքս որ Կիրեղի ասի... ի Թուիս ԶԽԲ... յիշատակ է վանքս Կերեղի (Կիրեղի) ձեռամբ Մանուէլ սարկաւաղին» (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 215 եւ Բիւղանդիոն, 1901 թ. 1327):

Հո՞ս արդեօք կը գրուի 1299ին Աւետարան մը «Գրեալ ի Թվ. Հայոց ԶԽԸ ի Թաղաւորութեան Հեթմոյ ի հայրապետութեան Գրգիորի ի զաւառիս որ կոչի Վերին Տիւրիկի յանապատին որ կոչի... (եղծուած) ձեռամբ Կարապետի, ի ծերութեան ժամանակի, ի պակասեալ լուսոյ աչաց...» (անդ. Բ. էջ 423):

Յովհաննէս գրիչ Աւետարան մը կը գրէ 1424ին «Ի Կիւրղի վանս ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչի, Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յովհաննու» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երեւան 122):

Իսկ Յովսէփ գրիչ 1432ին «Ի սուրբ եւ գերահռչակ անապատս որ կոչի Կիւրղի», Աւետարան մը կ'արտագրէ (Գուշակեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Սերաստիոյ թ. 43):

Ապա «Արդ գրեցաւ Գանձարանս ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ ձեռամբ բաղմամեղ եւ անխմաստ Սարգիս սուտանուն կրօնաւորի ի

Թուականութեան Հայոց ԶԼԴ (1438) ի Մայիս ամսոյ ի յինն ի դաւառիս Թիւրիկոյ ի յանապատս որ Կիւրդի վանք կոչի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Կարապետ վարդապետին վերադիտաւդի այսմ նահանգի...» (Տաշեան, Մայր Յուլ. էջ 760) :

«Ի վայելումն» Յովսէփի հոս 1438ին կը կազմուի Շարակնոց մը (անդ էջ 447) :

Դարձեալ այս վանքին մէջ 1467ին «Յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Ստեփանոսի եւ Կարապետ վարդապետի... եւ Գրիգորի փակակալի սուրբ տաճարացս եւ այլ կրօնաւորաց» կը դրուի Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպուրահանի 447) :

Նոյներու օրով Ստեփանոս կը դրէ Աւետարան մը (Գուշակեան, անդ Թ. 48) :

«Ի նահանգիս Տիւրքիայ ի վանքս Խուռնայլիւոյ... յառաջնորդութեան վերադիտութեան տէր Յովհաննէսի...» Մինաս 1454ին կը դրէ Աւետարան մը (Կիւլէսէրեան Բ. Վ. Յովհաննէս Կոլոտ, էջ 119) :

Մէկ տարի յետոյ — 1455ին — Քրիստոստուր կ'արտադրէ նորէն Աւետարան մը (Ակինեան, հաւաք. Յիշտ. Հ. Պտուրեանէ) :

Սարգիս եպիսկոպոս 1488ին Աւետարան մը կ'արտադրէ եւ կը մաղթէ յիշել «Զրադմերախտ հայրն մեր զԿարապետ վարդապետն եւ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս» (Տէր-Աւետիսեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Նոր Զուղայի

Թ. 74) : Նոյն տարին Յովհաննէս քահանան ալ նորէն Աւետարան մը կը գրէ (Կարենեանց, Յուլ. էջմ. Թ. 237) :

«Ի թվ. ՌԸ — 1559 — ի վանս Խուռնաւիլու ձեռամբ Մարգարէի արեղի Խարտիշարու ի վայելումն Ղուկաս մալաղի» կը գրուի Ժամագիրք մը (Ակինեան, Յիշատ. Հ. Պատուրեանէն) :

Երկու տարի յետոյ Գանձարան մը կը գրուի «Ձեռամբ Յովանիսի... ի յաստուածխնամ դաւառս ի Տիւրիկի ի հրեշտակարնակ մենաստանս որ կոչի Կիւրղի վանք, նախապատուեալ ծերունի հաւր մեր Յովհաննէս Եպիսկոպոսի այսմ նահանգի, որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս» (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 227) :

Ինչպէս այս Յիշատակագրութեանէն կը տեսնուի Ս. Կիւրղի վանքը ստուղիւ նշանաւոր վանք եղած է եւ գրչագրութեան եւ գիտութեան բաղձալի կենդրոն, դարձեալ ունեցած է կարող առաջնորդներ, ինչպիսի են Յովհաննէս ու Կարապետ եւ վերոյիշեալները :

Նմանապէս ինչպէս կը տեսնուի երբեմն Տիւրիկի առաջնորդութեան ենթարկուած : Թէ ե՞րբ անշքացաւ եւ ի՞նչ պալազաներու մէջ՝ այդ մասին տեղեկութիւն չունիմ, ներկայիս աւերակներու կոյտ է, մինչ ժամանակ մը դեռ իբրեւ ուխտավայր կը սիրուէր եւ Ս. Լուսաւորչի տօնին հոժ բաղմութիւն մը

Հոն կը դիմէր: Նմանապէս Շաշեանցի բարե-
բարութեամբ 1898ին Հոն որբանոց մը կը
բացուի: Բաւական շատ կալուածներու եւ
գոյքերու վրայ կրցած է տրամադրութիւն
ընել⁸, նաեւ Զեռագիրներ ունեցած (Հմմտ.
Թորոս Աղբար, Ա. էջ 214-5, Պալեան, անդ
էջ 170, Արարատ 1899, էջ 342, Սուրահանդակ
1900, Թ. 288, Բիւզանդիոն 1900 Թ. 1008,
1901, Թ. 1327 եւ Թ. 429, Արեւելք 1898,
Թ. 3898, 1904, Թ. 5448, Ինճիճեան, Նոր
Հայաստան, էջ 299):

4. Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔ

Տիվրիկի արեւմտեան կողմը եւ անկէ
հետիոտն գրեթէ երեք ժամ հեռու Հայարնակ
Ս. Յակոբ գիւղի մէջ կառուցուած է Ս. Յա-
կոբայ վանքը⁹, բարձր դերքի մը վրայ:

Կոչուած է նմանապէս Եալընըղ քէշիշ
վանք, զի երկարատեւ անոր վանահայրու-
թիւնը քահանայ մը իր ընտանիքով վարած
է:

Տաճարը սիրուած ուխտատեղի եղած է,
յատկապէս Ս. Յակոբ Մծբնացի Հայրապե-
տին տօնին հոծ բաղմութիւն մը Հոն կը դի-

⁸ Ի Թուրք Զեռ (1393) Աստուած ողորմի Շաշ
Մելիքի Հոգոյն, որ երես խալկին մի կէս, յիշատակ
ի վանքս Կերեղի, ձեռամբ Մանուէլ սարկաւաղին
(Թորոս Աղբար, Ա. էջ 215):

⁹ Տիվրիկի սահմաններուն մէջ Ս. Յակոբայ
ուրիշ վանք մըն ալ կը յիշուի, սակայն կը կարծեմ
թէ ան լոկ ուխտատեղի մ'ըլլայ (Պալեան, անդ էջ 174
եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1327):

մէր աղօթելու եւ իր խնդրանքները Սուրբին առջեւ սփռելու :

Ունեցած է հասութարեր արտեր եւ արօտավայրեր, որոնք սակայն ընտանիքներու մէջ բաժնուած են իրաւունքով կամ անիրաւարար : Անոնց մեծագոյն մասը քահանայ վանահօր մը սերունդէն առաջացած ընտանիքները իրեւ ժառանգութիւն իւրացուցած են, մաս մըն ալ թուրքեր առած են : (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 212-« , Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 171-2 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1327) :

5. Ս. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ՎԱՆՔ

Զիմմառայ գիւղին մօտերը բարձրացած է եղեր երբեմն Ս. Նիկողայոսի նուիրուած վանք մը, որուն փլատակները միայն աչքի կը զարնեն հնախոյզներուն (Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 174 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1327) :

6. ՊՕՂՈՍ ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Տիվրիկէն հեռիտան գրեթէ 7 ժամ հեռու, Զիմմառայ գիւղի վանքն է այս, որ շատոնց շարաթացած վանքերու շարքին մէջ անցած է (Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 173 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1327, — Տիվրիկի բոլոր վանքերու մասին տե՛ս Բաղմավէտ 1934, էջ 11-12) :

7. ՎՕԳԻՐ ԿԱՄ ՕՏՈՒՌ ԳԻՒՂԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ
ՓԱՅԼԷՎԱՆՔԸ

Տիվրիկի Վօդր կամ Օտուռ գիւղի մէջ
եղած է վանք մը, զոր Պալեան Փայլէվանքի
հետ կը նոյնացնէ, սակայն ղժրախտարար
առանց պատճառարանութեան :

Ծանօթ է սա Յիշատակագրութիւնը .

«Գրեցաւ սա ի Թուականութեան Հայոց ի
Ջ եւ ԺԸ (1469) ի յերկիրս որ Տիւրիկի կոչի
ի վանքն Վաւդր գեղջին ընդ հովանեաւ Ս .
Աստուածածնին եւ Ս . Յակոբայ, Ս . Նշանին
եւ Յովհաննու եւ այլ սրբոց, որ աստ կան
հաւաքեալ . . . ի հայրապետութեան Տեառն
Մկրտիչին եւ տէր Բարսեղին . . . ձեռամբ
Ստեփաննոսի անուամբ միայն կոչեցեալ
հայրապետին» (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 213 եւ
սա^ո անդ Բ. էջ 423, Պալեան, Հայ Վանո-
րայք, էջ 72-3, Սարգիսեան Հ. Բ. Մայր
Յուգ. Ա. էջ 751 եւ Բիւզանդիոն 1901 Թ.
1083 եւ 1901, Թ. 1327) :

Բ.

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Խարբերդի նահանգին սահմանները են՝
«Հիւսիսէն Էրզրումի եւ Տէրսիմի կուսակա-
լութիւնները, արեւմուտքէն Տիգրանակերտի
կուսակալութիւնը եւ անոր կցուած Բալուի
գաւառակը (գաղար), հարաւէն Հալէպի կու-
սակալութեան կցուած Ուրֆայի գաւառը
(սանճաղ), արեւմուտքէն Սվադի եւ Հալէպի
կցուած Մարաշի սանճաղները եւ Ալպիւթոնի
ու Այնթապի գաղանները» (Վահէ Հայկ,
Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, էջ 71) :

Ա.

Ա Կ Ն Ա Յ Վ Ա Ն Ք Ե Ր Ը

1. ԱԹՄԱՅ ՎԱՆՔԸ

Թէեւ այս վանքը Ակնայ շրջանին մէջ կը գտուի (Էփրիկեան, Բնաշխ. Բորն. Ա. էջ 28), բայց կը խորհիմ թէ Տիվրիկի Աւթմնայ վանքին հետ նոյնը պիտի ըլլայ — արդէն Տիվրիկ եւ Ակն իրարմէ շատ հեռու չեն եւ եկեղեցիներու կամ խորաններու մէկուն անունն ալ (Ս. Աստուածածին) կարծես այդ կը հաստատէ :

Ծանօթ է սա Յիշատակագրութենէն

«Գրեցաւ սա (Յունաց շարահնոց) ձեռամբ եղկելի սուտանուն կրօնաւորի Պապա Իաննի ի վանքս, որ կոչի Նորվանք ընդ հովանեաւ ամենասրբուհի Աստուածածնի եւ մեծ եւ ահաւոր սուրբ Հրեշտակապետացն Միխաիէլի, ի վանքն որ կոչի Աթմա, ի սուրբ Ժէորժու եւ սուրբ Աստուածածնի (Գրեցաւ ի թուիս Հայոց ՌԼԱ տարին (1582) կուս էր վերադիրն, իմ հայրապետն Ղնատիոս մետրապոլիտն¹» (Բաղմալէպ 1904 էջ 328) :

¹ Այս Յիշատակագրութեան նժարը նաեւ Ակնայ կողմը կը խոնարհեցնէ, նկատելով որ այդ տեղերը հայ-հոռոմներ կային եւ անուններն ալ յունական դրուած են :

2. ԱՅ-ԵՈՐԳԻ ԿԱՄ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԿԱՄ ՎԱՆՔ
ԳԻՒՂԻ ՎԱՆՔԸ

Ակնի վանք գիւղը ունեցած է հայ-հո-
ռոմ բնակչութիւն եւ անոր եկեղեցին եղած
է Այ-Եօրկի — Ս. Գէորգ: Հաւանական կը
թուի թէ այս եկեղեցին հին ատեն վանք մը
եղած ըլլայ եւ գիւղը անկէ առած ըլլայ իր
անունը² (հմմտ. Պարսամեան, Ակն եւ
Ակնցիք, էջ 123, Ճանիկեան, Հնութիւնք
Ակնայ, էջ 58, Թորոս Աղբար Ա. էջ 124 եւ
Քէչեան, Ակն եւ Ակնցիք, էջ 50):

3. Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԱՆԱՊԱՏԸ ԵՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԿԱՄ
ԱՐՄՏՈՒ ՎԱՆՔԸ

Կամարակալ գիւղի Ս. Գէորգ փոքր
եկեղեցին կամ մատուռը կոչուած է Անա-
պատ³: Արդեօք վանականներու կամ ճգնա-
ւորներու բնակավայր մը գտնուած է հոն
(Պարսամեան, Ակն եւ Ակնցիք, Փարիզ 1952,
էջ 47):

² Ունէր Ս. Սարգիսի նուիրուած մատուռ մը:
Սիրուած ուխտաւեղի էր:

³ Արսլանեան Ս. Գէորգ կամ Արստու վանքի
մասին, որ չընդառուած է լեռնաշղթայով, ունի սա
կարեւոր աղբերը. «Ս. Գէորգի շարաթացեալը Սար-
մուսախի լեռնասարին, բլուրին եւ բլրադաշտակին
կուշտին թէ քղանցքին բռնած եւ Խարասթին բա-
ղուկ երկարած՝ հռչակեալ ուխտաւեղին էր հին օրե-
րէն... Շէնքը նմանութեամբ գրեթէ բոլոր հին վան-
քերուն ճարտարութեամբ թէեւ ոչ հոյակապ, եւ ոչ
ալ ճոխ, նեղ եւ երկար շերտ պատուհաններով, հաս-
տակամար եւ անախն. իր ներքին զարդարանք եւ
սարուածք... արշակուած. մնացած են չորս ու չոր
պատերը բերդաշէն...» (Բաղմալէպ 1935, էջ 139-40):

4. ԵՐԵՒՄԱՆ ԿԱՄ Ս. ՓՐԿՉԻ ԿԱՄ ԱԿՆԻ ԿԱՄ
ԲԵՆԿԱՅԻ ԿԱՄ ԼԻՃԷԻ ՎԱՆՔԸ

Եփրատի ձախ ափին, Ակնէն հետիոտն
հինգ-վեց ժամ հեռու եւ անոր հիւսիսային
կողմը, Լիճքի եւ Բենկայի մօտ, Զէօփէր
գիւղին վերեւ, լեռան մը մէջտեղը կառու-
ցուած է այս վանքը, որուն իսկական անունն
է Ս. Փրկչի Երեւման վանք, բայց կնքուած
է նաեւ իր շրջակայ վայրերու անուններով
եւս: Դիրքը բարձր է եւ օդն ու ջուրը շատ
առողջարար են: Անոր եկեղեցին սիրուն է
եւ ուխտաւորներու ձգողականութիւն ունի:
Վանքը պարսպապատ է եւ ունեցած է ըն-
դարձակ շէնքեր, գոմարուն, թոնրատուն,
փուռ, փարախ, խոհանոց, շտեմարան, ծա-
ռաներու տուն, միաբաններու խուցեր եւ
ուխտաւորներու յատուկ փառաւոր սենեակ-
ներ:

Կաւանդուի թէ այս վանքը շինուած
ըլլայ Եւստաքիոս զօրավարին ի պատիւ եւ
այն՝ 100 - 120ի շրջաններուն: Գուցէ Զ-Ժ.
դարու հիմնարկութիւն ըլլայ: Բայց ստոյգ
է որ Վարդան Վ. Աղիր «Յետ տփրւոյ միոջ
(այս է 1595ին) գնալով դէպ ի յԱկն եւ ի
Բենկեան, զայս նոր վանքս Բենկին որ կայ
նա պատճառ եղեւ շինութեան»: Իսկ Գրի-
գոր Դարանաղցին իր մասին կը գրէ «Մենք
ելաք ի լեառնակողմն Մանծուրոյ, որ
Առուրտոց գեղջ ասեն... ապա ելեալ անտի
գնացաք ի Բենկան վանքն, առաք եւ դադա-

րեցաք անդէն, որ ամբողջ էր եւ մարդիկն պատերազմողք ընդդէմ յափշտակող անիրաւաց եւ շատ շինուածք արարաք վանացն եւ զամենայն պակասութիւն լցաք» (Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 418 եւ 162) :

Ըստ տեղական աւանդութեան ժԹ. դարուն երկրորդ քառորդին մէջ քանի մը Ակնցիներ սենեակներ եւ չէնքեր շինած են ու 1902ին ալ վերանորոգուած է (Հմմտ. Պարսամեան, Ակն եւ Ակնցիք էջ 115-15, ուր ուրիշ աղբիւրներ եւ Բագմավէպ, 1943 էջ 301-303, Բիւզանդիոն 1902, Թ. 1732 եւ 1822 ու 1903, Թ. 2042) :

Ակնայ Թեմին առաջնորդները եղած են այս վանքին վանահայրերը եւ ամառնային շրջաններուն հոս կը բնակէին (Էփրիկեան, Բնաշխ. Բորն. Ա. էջ 84-5, ուր եւ ուրիշ աղբիւրներ եւ նաեւ միւս վանքերու մասին) :

Ակնի առաջնորդներու եւ Երեւման վանքի վանահայրերու գաւազանագիրքը կազմած է Քէչեան, որուն պատկերն է՝

- 1620 Յովհաննէս եպ. Ակնցի Պարոնտէր,
- 1650 Յովհաննէս եպ. Վասպուրականցի,
- 1672 Յովհաննէս քաջ րարունապետ,
- 1682 Ղազար վարդապետ,
- 1690 Կարապետ Գանձակեցի,
- 1715 Յ. եպ. Վասպուրականցի վերստին,
- 1730 Կարապետ Գանձակեցի, կրկին

անգամ,

1744 Պօղոս Եպ. և Յովհ. Եպ. Զմիւռ-
նիացի ,

1760 Մարտիրոս Վ. Ակնեցի ,

1763 Խաչատուր Ուլնեցի ,

1781 Միքայէլ Աստուածարան ,

1795 Բարսեղ Աստուածարան ,

1802 Գալուստ Եպ .

1824-34 Երեմիա Վ. Զորլուցի ,

1854 Պետրոս Վ. Ակնեցի ,

1864 Յակոբ Եպ. Տիգրանակերտցի ,

1866 Նիկողայոս Եպ. Աղանեան ,

1870 Միքայէլ Աստուածարան (վերստին
էի կրնար ըլլալ , զի յիշուած է 1781ին) :

1874 Յակոբ Եպ. Տիգրանակերտցի վեր-
բասին ,

1876 Ղազար բարունասկետ ,

1877 Յակոբ Եպ. Տիգրանակերտցի ,
Երրորդ անգամ ,

1878 Գարեգին Յ. Վ. Սրուանձտեանց ,

1885 Յակոբ Յ. Վ. Յակոբիկեան ,

1896 Մուշեղ Յ. Վ. Սերոբեան ,

1898 Գէորգ Վ. Արսլանեան ,

1905 Կորիւն Վ. Եսայեան ,

1907 Արտաւազդ Վ. Գալէնտէրեան ,

1908 - 1915 Պետրոս քհ. Գասեան և
Մուշեղ քհ. տեղապահ (Քէչեան , Ակն և
Ակնցին , Պուքրէշ 1942 էջ 48 , Ճանիկեան ,
Հնութիւնք Ակնայ , էջ 91 և 84 , Պարսա-
մեան , Ակն և Ակնցիք էջ 154) :

Պարսամեան այս ցանկին վրայ կ'աւել-

յնէ 1595ին՝ Վարդան Աղեր (Հմմտ. վերը), 1611ին՝ Յովհաննէս Լալ. Բենկցի եւ 1612ին՝ «Կարապետ Վ. Քոթ որ բարւոք հովուէր Ղկամախ, ՂԱկին երկիրն, որ շինեաց ՂԱկին կամուրջն մեծաջան վաստակօք եւ զտիրաշինուց վանացն զշինուածքն եւ զբոլոր պարխպն, որ խախտեալ էր ի հիմանց վերստին նորոգեաց» (Ակն եւ Ակնցիք, էջ 154 եւ Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 359) :

Յովհաննէս Բենկցիի մասին Գր. Դարանաղցի կը գրէ «Եւ մէկ արեղեկ կայր վերակացու վանացն Յովհաննէս անուն, որ այժմ Լալիսկոպոս է, եւ ղեռ նա առաջնորդ վանացն եւ ամենայն գաւառին Ակին, եւ հանձարեղ զխոնական, երկիւղած եւ զգուշաւոր եւ պարկեշտ ի կերակուրս եւ յըմպելիս եւ անձանձիր ուսուցանող եւ անաչառ յանդիմանող զոչ եկեալսն ուղղութիւն եւ է մինչեւ յայժմ մեղ այնքան հլու եւ հնազանդ, որ մօտ առ ի մերձ եղեալքն այնչափ չեն, ինչ նա է» (Ժամանակագրութիւն, էջ 163) : Գր. Դարանաղցիի այս տողերէն կը տեսնուի որ Յովհաննէս Ակնցի եւ Յովհաննէս Բենկցի միեւնոյն անձն են եւ անոր առաջնորդութիւնը կը շարունակուի 1620էն անդին⁴, բայց կ'երեւայ թէ Ժամանակ մը հեռացած ըլլայ եւ 1612ին առաջնորդութիւնը Կարապետ Քոթ վարած :

⁴ 1910ին Երեւման վանքին մէջ բացուած է ընծայարան մը (Պարսամեան, անդ էջ 649) :

Այս վանահայրերը վանքը կառավարած են երբեմն եկեղեցականներով եւ երբեմն ալ աշխարհիկներով :

Վանքը այցելուած ուխտավայր եղած է եւ արամադրութիւն բրած է հողերու եւ զոյքերու, ինչպէս նաեւ ձեռագիրներու եւ անօթներու վրայ, որոնք զժրախտաբար իրմէ առնուած են : (Հմմտ. այս վանքի վրայ յատկապէս Պարսամեան, Ակն եւ Ակնցիք, էջ 111-115, ուր գեո ուրիշ աղբիւրներ, բայց հմմտ. անդ էջ 179 եւ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 206, Թորոս Աղբար Ա. էջ 257 եւ Բ. էջ 308 եւ 317, Հայրենի Տարեցոյց 1912, էջ 200, Բաղժավէպ 1934 էջ 300, Էփրիկեան, Բնաշխ. Բորն. Ա. էջ 84 եւ 99) : Հոս գրուած են նաեւ Ձեռագիրներ⁵ (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն էջ 610 եւն) :

⁵ Հո՞ս արդեօք կը գրուի ԶԻԹ (1280) Թուականին Աւետարան մը Ի յառաջնորդութեան Պաւղոս եպիսկոպոսի... (Թորոս Աղբար Ա. էջ 215) : Ստուգապէս հոս արտադրութիւններ կ'ընէ Գր. Դարանաղցին (հմմտ. Ժամանակագրութիւն էջ 610) ինչպէս բոսենցաւ (հմմտ. վերը) : Կը խորհիմ թէ 1446ին Արարիկբի մէջ գրուած Ձեռագրի մը Յիշատակագրութիւնը այս վանքին կը հայի (հմմտ. Արարիկբի Ս. Փրկիչ վանքը) : — Դժբախտ Կատայի անշունչ մարմինը «Տարեալ յիւր սեփական վանքն, որ կոչի Ս. Փրկիչ, փոխեն՝ Ի հանգիստ» (Յովսէփեան, Էջատակարանք Ձեռագրաց, Ա. էջ 403, ուր ցանկին մէջ — էջ 1104 — հարցականով կայ «Ակնո՞ւմ» . այս մասին հմմտ. Իմ Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա 1953 էջ 265, հմմտ. գեո Պարսամեան, Ակն եւ Ակնցիք էջ 130-265) :

5. Ս. ԵՐԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ԿԱՄ ԲԵՆԿԱՅԻ ՎԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքը Բենկայէն կամ Բինկեանէ հետիոտն գրեթէ կէս ժամ հեռու է, Եփրատի ափին: Դարերէ ի վեր շարաթացած է, սակայն մնացած իրրեւ սիրուած ուխտատեղի: Շէնքերը կործանած են, բայց անոնց նշխարները, մանաւանդ կամարները կը վկայեն, թէ ան եղած է հոյակապ կերտուածք մը, նոյն իսկ դուցէ հեթանոսական – հռոմէական տաճար մը, որ ապա վերածածուած է քրիստոնէական աղօթատեղիի եւ վանքի:

Վանքը շատ հին շրջանին, լուսաւորութեան կենդրոն եղած է: «Միաբանութիւնը փայլուն օրեր ունեցած է եւ տուած վանքին պատիւ բերող եկեղեցականներ, ինչպէս՝ Գրիգոր Վ. Դարանաղցի, Լեվենտ քէշիշ եւ Տէր Ստեփան, որոնք վանքին կարող միաբաններուն յաջորդական աշակերտներ եղած են եւ զեռ ուրիշներ, սակայն միաբաններուն եւ անոնց գործերուն ցանկը ունենալ դժուար է» (Պարսամեան Մ. Ակն եւ Ակնցիք, Փարիզ 1952, էջ 110):

«Միաբանական աշխատութիւններէն քանի մը ձեռագիրներ միայն մնացած են Մայր եկեղեցիին դանձարանին մէջ: Արժեքաւորն էր նուրբ մագաղաթի վրայ գեղեցիկ գրչութեամբ փոքրադիր աւետարանը, հիանալի պատկերներով, ծաղկեփունջերով, ամէնքն ալ վառ գոյներով եւ առատ ոսկիով

զծուած : Աւետարանը անադարտ մ'նացած էր
բաց ի կափարիչներէն եւ ժԹ. դարու վեր-
ջին տասնամեակին Պոլսոյ մէջ նորէն կազ-
մուելով յանձնուած էր Բենկայի Ս. Հրեշ-
տակապետ եկեղեցիին : . . Այս Աւետարանը . .
1895ի դէպքերուն առթիւ այրուած էր : Կար
նաեւ մեծադիր Յայսմաւուրք մը , խոչորա-
զիր , ծաղկադարդուած լուսանցքներով եւ
թռչնադիր գլխադիրներով» (անդ էջ 110-
111, հմմտ. էջ 115 ուրիշ աղբիւրներ , որոնց
կարգին նաեւ Բիւզանդիոն 1902 , Թ. 1732 եւ
Բաղմավէպ 1934 էջ 300-301) :

Վանքը ունեցած է բաւական հասութա-
բեր կալուածներ , որոնք յափշտակուած եւ
գրաւուած են (հմմտ. Ակն եւ Ակնցիք , էջ
110) :

6. Ս. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Ակնի եւ Արարիկերի միջեւ , Վաղշէն
գիւղի մօտերը , Քարուկիւր կոչուած տեղը ,
չատոնց աւերակոյտի վերածուած (Բիւզան-
դիոն 1900 , Թ. 1043) : Անոր մերձ եղած են
ուրիշ վանքեր ալ , որոնց անունները դժ-
բախտաբար մեզի չեն հասած (անդ Թ.
1043) :

7. Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉԻ ՎԱՆՔԸ

Ակնէն հետիոտն մէկ ժամ հեռու , Արեգի
բարձունքին վրայ , արդահատելի վիճակի
մէջ , ուխտատեղի (Բիւզանդիոն 1902 Թ.

1732, Հայրենի Տարեցոյց, 1912 էջ 201 եւ Պարսամեան, Ակն եւ Ակնցիք, էջ 94 եւ 143) :

Տ. Ս. ԿՈՉՄԱՅԻ ԵՒ ԴԱՄԻԱՆՈՍԻ ԿԱՄ
ԱՆԱՐԾԱԹԱՅ ՎԱՆՔԸ

Ակնի հարաւային կողմը եւ անկէ երեք քառորդ հեռու, իսկ Կարուչլա գիւղէն քառորդ մը հեռի անոր աջ դին՝ շինուած է Ս. Կողմայի եւ Դամիանոսի վանքը, որ քառակուսի եւ սրբատաշ քարերով շէնք մըն է : Եկեղեցին կամ մատուռը կրկնայարկ է : Պատուհանները՝ նեղ, ուստի մուկթ : Կից եկեղեցւոյն կը դռնուն միաբաններու եւ ուխտաւորներու սենեակները, մասնատունը եւ ուրիշ հարկաւոր շինութիւններ : Դիրքը՝ գեղատեսիլ եւ տպաւորիչ : Նախապէս յունական վանք եղած է եւ յունադաւանները զայն գործածած են : Բիւզանդական ճարտապետութիւնը այդ կը հաստատէ :

Հողերուն, որոնք քիչ չեն եղած, տիրացած են Հայերն ու Թուրքերը : Սիրուած ուխտատեղի եղած է :

Պոլսոյ մէջ 1654ին դրուած Յիշատակագրութեան մը մէջ կը կարդանք «Այլ յիշեալիք զմահտեսի Ղազարն... որ եղեալ են յիշատակ Ակնայ քաղաքն ի գիւղն Կարուչլայ ի դուռն Սրբոց Անարծաթ Բժշկացն Կողմայի եւ Դամիանոսի : Վերստին նորոգեցաւ ՌՃԿԸ — 1717 — Օղոստոսի ԻԳ» (Ճանիկեան,

Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս 1895, էջ 95, Պարսամեան, Ակն եւ Ակնցիք, էջ 89-92, ուր ուրիշ աղբիւրներու յիշատակութիւն, Բիւզանդիոն 1902, Թ. 1732, Հայրենի Տարեցոյց 1912, էջ 200, Բաղմալէպ 1934, էջ 431-4) :

9. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքը, կոչուած նաեւ Սուրբ Յան, կը գտնուի Ակնի եւ Արարկիրի միջեւ : Աւերակ է (Երեւանեան Գ. Զարոանճաղի Հայոց Պատմութիւն, էջ 319, Բիւզանդիոն 1900 Թ. 1001) :

10. ՆԱՐԵԿԱՅ ԿԱՄ ԱՐԵԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Բինկեանէն չորս, իսկ Ակնէն հեախօտն եօթը ժամ հեռու, Արակայ գիւղին բարձունքին վրայ հիմնուած է այս վանքը, որուն մէջ իբրեւ թէ ամփոփուած ըլլան Գրիգոր Նարեկացիի մասունքները, որով գտնուած այրին անունով՝ Արակայ եւ նշխարներու պատճառով Նարեկայ վանք կոչուած : Վանքը գրեթէ 12 մեթր երկարութեամբ եւ 10 մեթր լայնութեամբ պարսպապատ շէնք մըն է, որուն ներսը կը գտնուին մատուռը, դաւիթը եւ մատաղատունը (Պարսամեան, Ակն եւ Ակնցիք, էջ 116-21, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 309, Բիւզանդիոն 1902, Թ. 1732, Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ էջ 36, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 219 եւ Բաղմալէպ 1934, էջ 68-71) : Ունէր բաւական շատ հող : Ուխտի օրերն էին Ս. Լուսաւորչի, Վարդապետի,

Ս. Աստուածածնի եւ դարձեալ Ս. Լուսաւորչի Նշխարաց տօները: Հոն ստէպ կը հայցուէր լուսնոտներու եւ դիւահարներու բուժումը (Ճանիկեան, անդ, էջ 35-6, Հայրենի Տարեցոյց 1912, Կ. Պ. էջ 197-200 եւ Պարսումեան, անդ էջ 117-20 եւ 181):

11. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ՎԱՆՔԸ

Ակնէն 6-7 ժամուան ճամբայ հետիոտն եւ թիւրաերու կամխու գիւղին մէկ ժամ մօտ՝ դէպի Ակն կը գտնուի այս վանքը, որ շատոնց շարաթացած վանքերու շարքին մէջ մտած է: Զրաշատ դաշտակի մը վրայ կառուցուած է: Մնացած է միայն եկեղեցւոյն կմախքը, որմէ կարելի է եզրակացնել թէ ժամանակին լաւ շէնք մը եղած ըլլայ: «Այս վանքին մասին աւանդութենէ զատ ուրիշ որեւէ արձանագրութիւն չկայ: Գիւղացիները միշտ ուխտի կ'երթային» (Պարսումեան, Ակն եւ Ակնցիք, էջ 143 եւ Բաղմալէպ 1934, էջ 435):

12. ՍԱՐԻՆ Ս. ՍԱՐԳՍԻ ՎԱՆՔԸ

Ակնայ հանգիստակաց կողմը Հայ-Հոռոմ Զորակ գիւղին մերձ կը գտնուի լեռ մը, որ Սարին Ս. Սարգիս կը կոչուի եւ անոր գագաթը՝ աշտարակ մը: Այս քարաշէն աշտարակը հին վանքի մը աւերակը կամ մնացորդն էր (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 30 եւ Պարսումեան, Ակն եւ Ակնցիք, էջ 125 եւ 180):

Բ.

ԱՐԱՐԿԻՐԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Արարկիրի «Մայր Ժամբ» (Ս. Աստուածածին) ունեցած է իրեն կից չատ փոքր վանք մը, որ յետոյ քիչ մը աւելի ընդարձակուած է: Զարդի տարին — 1895-6 — եկեղեցին կը մերկացուի իր փարթամ զարդերէն ու կը ֆնասուի: Տարիներ վերջ 1902ին կը նորոգուի եւ այդ առնէ անոր 24 սիւները վար կ'առնուին: Անոնց տակէն լոյս աշխարհ կու գան խաչեր եւ եկեղեցական սպասներ, ոսկորներ ու դանկեր, որոնք կը զետեղուին նորաչէն վեց սիւներու ներքեւ: Իսկ հինգ խորաններն ալ կը վերածուին երեքի: Ներկայանալի տաճար մը կ'ըլլայ իր նկարներով ու քանդակներով, երեք վերնատուններով եւ երեք դռներով, որոնցմէ ներս կը խուժէր ժողովուրդը տօնական օրերուն, բայց մինչեւ այն օրը, երբ ստիպուեցաւ անոր պատերը համբուրել եւ հեռանալ տարազրութեան ու դադթի հետեւանքով (Բախտիկեան Սարգիս [այժմ՝ Հ. Ներսէս] Արարկիր եւ շրջակայքի զիւղերը, Պէյրութ, 1934, էջ 25-7, ուր նաեւ պատկերը, զոր կարելի է գտնել անոր հրատարակած՝ Ոսկեգետակ Բ. Պէյրութ 1946, էջ 4):

2. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Արարկիրի հիւսիսային մասին մէջ երբեմն բարձրացած է Ս. Գէորգ վանքը եւ կը գտնուի Վարդապետ լեռան ստորոտը: Այժմ աւերակ, յաճախ ժողովուրդը գեռ հոն կ'երթար ուխտի: Անոր հողերուն տիրացած են Զօպան — Օղլուի գերդաստանին անդամները¹:

3. Ս. ՄԱՄԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Արարկիրի Վանք գիւղին վանքն է այս, որուն պատճառով ալ գիւղը Վանք կոչուած է եւ այս պարագան հետեւցնել կու տայ, որ վանքը իր գործունէութեամբ ու ճարտարապետութեամբ այնքան ակնբախ եղած է, որ վանք ըսելով նաեւ գիւղը հասկցուած էր իր վրայով: Բայց յաւելում՝ կայ նաեւ Ս. Մամաս անուն քաղաք մըն ալ (Բախտիկեան Ս. Արարկիր... էջ 64 եւ 147 ու 152 — 4, Թորոս Աղբար Ա. էջ 273):

4. Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔԸ

Ս. Յակոբայ վանքը, որ Արարկիրի Քէշիշէր թաղին մէջ գտնուելով կոչուած է նաեւ Քէշիշէրի վանք: Որքան կ'երեւայ եղած է անուանի մենաստան մը եւ այդ պատճառով ընդարձակ հողերու տիրացած —

¹ Հացկնի գիւղին մօտ կայ Ս. Գէորգ կոչուած աւերակ վանք մը, ուր Հայերը ուխտի կ'երթան (Բախտիկեան Ս. Արարկիր եւ իր շրջակայ գիւղերը, Պէյրութ 1934, էջ 138):

զանոնք հաւանօրէն մեծ մասով նուէր ստանալով :

«... Հայ ազարակատէրերու կալուածներուն անմիջական շարունակութիւնն է Ս. Յակոբայ լայնածաւալ վանքը իր կալուածներով, թաղամաս մը, որ այժմ Քէշիշէր կ'անուանեն, որ կը նշանակէ Տէրաէրնոց : ... Բուն վանքը Քար-Բնակ ըսուած ճամբուն երկու եզերքներուն վրայ գտնուած անսահման տարածութիւնն է, որ կ'երկարի մինչեւ Շահատ գիւղի, Մանսուպ Տետէ (Ս. Մեսրոպ), Ամբրկա, Ամատուն, Տիշաէրիկ, Հնձանակ, Ուղուլլար ու Կալուկ : Ս. Յակոբի վանքին, միաբանութեան, անկեղանոցի, հիւրասենեակներու, հօտերու եւ մանաւանդ ամբարի վերաբերեալ ոչ մէկ հետք մնացած է, բայց իւրաքանչիւր արտի կից կը տեսնուին բլրածեւ քարակոյտեր : ... Հրնձանակը, իր այժմու դիրքով եւ կառավարական արձանագրութիւնն ալ այդ անունով է. այդ տեղը վանքին հնձանը եղած է : Արդեօք Ամբրկայի (գիւղ մըն է) մասին ալ կարելի՞ է ըսել թէ վանքին ամբարներու վայրը եղած ըլլայ : ... Ս. Յակոբ թաղէն քսան վայրկեան արեւմուտք գտնուող վանքական եւ մաս մըն ալ Ամբրկու պատկանող Սպիտակ Աղբիւրին անունը փոխուած է» (Բախտիկեան, հրատարակեալ, Բ. էջ 195-6, հմտ. Արարկիր, էջ 31 եւ 38) :

Արարկիրի առաջնորդները կամ Ս. Աս-

տուածածնի եւ կամ Ս. Յակոբայ վանքերու
մէջ կը նստէին (անոնց թերի դաւադանա-
դիրքը հմմտ. Ոսկեգետակ, Ա. Պէյրութ
1945, էջ 56-7) :

Ուսուցիչ Եղիա Աբղարեանի «Ջարդը»
գրութեան մէջ կը նկարագրուի թէ ինչպէս
Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն Գրիգոր վարդապե-
տին իսլամանաւ կ'առաջարկուի եւ թէ ան
ինչպէս կը մերժէ ու կը նահատակուի—ա-
րիարար (Ոսկեգետակ, Բ. էջ 74-5) :

Երբ հասան Սուրբ Յակոբ եկեղեցին,
Ուրախութեամբ դանդակը հնչեցին,
Գրիգոր վարդապետին կանչեցին,
Ու իսլամանաւ առաջարկեցին :

Պաշարուած հայ հինգ հարիւր անձեր
Ամէն տեսակ զէնք իւրեանց ձեռքեր
Կամ պիտի ընդունէ եթէ ոչ մահ է.
Ամէն հարուած իւրեանց համար է :

Շատ ստիպեցին կրօնքէն դառնալ,
Բայց ան Յիսուսի սիրով էր վառեալ
Բազում չարչարեալ, բազում նեղեալ,
Եւ նա Աւետարանով է զինեալ :

Ամէն վայրկեան կը խաչակնքէր,
Իւր ստեղծիչը կը փառաբանէր,
Եւ վերջին օրը այսպէս կանցունէր :
Ու կանգնող թշնամին կը զարմացունէր :

Երբ վայրագ դադանք յուսահատեցան
Ամէնն ալ միասին բարկացան :
Ձեռքերն ու ոտքերը շուտ մը կապուեցան
Գլուխը սեմին վրայ դրուեցաւ :

Սուրբ վղին վրայ՝ դարձեալ կը հարցունեն ,
Որ խլամանայ որպէս զի աղատեն .
Բայց ասաց . «Ձեր խօսքերն ոչինչ են ,
«Այս չաչարանքներն ինծի համար փառք
են» :

Այնժամ գլուխը սեմին վրայ դրուեցաւ ,
Շուտ մը հեռացաւ սուրի հարուածէն ,
Սա խօսքերը ելաւ իւրեան բերանէն .
«Սովորած եմ ես իմ Փրկչէն» :

Երբ իւրեանց չար կամքը յազեցուցին ,
Տանց մէջ հաւաքուած անձանց քով դացին
Խլամանալնին առաջարկեցին .
Բայց իւրեանց յոյսը ի դերեւ հանեցին . . .

5. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մաշկերտի վանքն է Ս. Սարգիս , որ կը
գտնուի Եփրատի ափին : Ունի հին կառու-
ցուածք : Ամէն տարի Ս. Սարգիսի տօնին ,
ձմրան ցուրտ ու բուքին տեղի կ'ունենայ
անոր ուխտագնացութիւնը , որուն իրենց
մասնակցութիւնը կը բերեն նոյն իսկ չըջա-
նին Քիւրտերը : Շատեր ծոմ կը պահեն եւ
կ'ելլեն Քարտակ կամ Քոստակ լեռնակին
բարձունքը , ուր է վանքը եւ հոն իրենց
մատաղը կը մատուցանեն եւ ապա ծոմը

կ'աւրեն (Բախտիկեան, Արարկիր, էջ 141-6
 եւ Ոսկեգետակ, Գ. էջ 182-3) :

Ս. Սարգիս ուխտատեղի մըն ալ կայ
 Ղօլչուկ գետին եզերքը : Չեմ կարծեր որ
 մենաստան եղած ըլլայ (Հմմտ. Բիւզանդիոն
 1900, Թ. 1019, Հմմտ. նաեւ Ծագի Ս. Սար-
 գիս, Բախտիկեան, Արարկիր, էջ 135) :

6. Ս. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔԸ

Արարկիրէն հետիոտն մէկ ժամ հեռու,
 կառուցուած՝ իրբեւ թէ այն տեղը ուր Փի-
 լիպպոս Առաքեալը գլխատուած ըլլայ : Հո-
 յակապ եւ հարուստ վանք եղած է եւ բաղ-
 մաթիւ միարաններ ունեցած, ինչպէս աւան-
 դութիւնը կը հաղորդէ : Շատոնց կործանած
 եւ քանդուած, սակայն երկար ատեն իրբեւ
 ուխտատեղի ծառայած (Դաւիթ Բէկ, Արար-
 կիրի դաւառաբարբառը, Վիեննա 1919, էջ
 8 ծն. 1)² : Հողերուն տիրացած են Թուրքերը
 (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 273) :

7. Ս. ՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ

Ս. Փրկիչ վանքը, որ նմանապէս Ս. Նշան
 կոչուած է, կը գտնուի Ոսկեգետակ գետի
 բերանը, ժայռի մը տակ, Ծագ գիւղի մերձ :
 Շատոնց շարաթացած վանքերու շարքին մէջ
 մտած (Բիւզանդիոն 1897, էջ 443 եւ Բախ-
 տիկեան, Արարկիր, էջ 134) :

² Հմմտ. Բախտիկեան Ս. Արարկիր եւ չրջա-
 կայքի գիւղերը, Պէյրութ 1934 էջ 64 եւ 130-33) :

Ձեռագիրը մը, որ գրուած է 1446ին Արարկիրի մէջ, ունի սա յիշատակագրութիւնը. «Ի մեծ հռչակաւոր ուխտն Փրկչին, զոր Տէր ի կերպարանս երեւեալ եղեւ եղջերաւորի Ապլակիտոսի եւ խաչ սառնանման ի յեղջիւրս եւ եղեալ ձայն ի խաչէն առ Ապլակիտոս եւ ասէ, Զի՞ հալածես զիս: Եւ նա զարհուրեալ ի տեսլենէ մկրտեցաւ եւ անուանեցաւ Ստաթէոս եւ շինեաց զտեղին վանս հռչակաւոր եւ անուանեաց զտեղին Փրկչի վանք» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ — այս Ձեռագիրը ժամանակ մը Կ. Պոլսի Անտոնեանց մօտ եղած է — հմմտ. նաեւ Ալիշան, Հայապատում էջ 545 եւ Կիւլէսէրեան Բ. եպ. Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 47): Որքան ալ այս Ձեռագիրը գրուած է Արարկիրի մէջ, սակայն կը դժուարիմ այս վանքին մերձեցնելու:

8. ՔՈՒՇՆԱՅ ԳԻՒՂԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

«Քուշնայ գիւղը, եօթանասունի հասնող իր զուտ հայաբնակ տուներով, կառուցուած է, եփրատի ափին: Զինքը շրջապատող խառճառաստաններու զիրկը բիւր ծիրանիներու, նռնենիներու, նշենինեոս երփներանդ ծաղիկներուն պսակը գլխին պճնուած զեղատեսիլ հարսի մը երեւոյթով կը հպարտանար Աստուածամօր նուիրուած ուխտատեղի վանքը սարին կռթնած: Ամէն տարի Ս. Աստուա-

ծածնայ տօնին, քաղաքէն ու շրջակայ գիւղերէն բաղմահազար Հայութիւն ուխտի կ'երթար հոն: Քուչնայի հիւրասէր ժողովուրդը սիրով կը հիւրասիրէր ուխտաւորները իր տունէն ներս» (Բախտիկեան Ս. Ոսկեղետակ Բ. Պէյրութ, 1946, էջ 219, նոյնը՝ Արարկիր էջ, էջ 149):

ԽԱՐԲԵՐԴԻ (ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ) ՎԱՆՔԵՐԸ

Գ.

1. ԱՐԴԼՄՍԵՀԻ ԿԱՄ ԶԱՐԴԱՐԻՉԻ ԵՒ ԿԱՄ ԻՉՄԷԻ ՎԱՆՔԸ

Խարբերդէն հետիոտն վեց ժամ հեռու իջմէ եւ Զարդարիչ — ասկէ կոչուած Զարդարիչի վանք — գիւղերու մերձ, Մաստառ լեռան կուրծքին հանդիպած է Արդլմսեհի վանքը — աղաւաղումով Ապարմուսեխի վանքը, — որ նաեւ Մերկիւրիոսի կամ Մերկերիոսի վանք անուանուած է: Շատ սիրուած ու հրուշակուած է եւ սակայն դժբախտաբար անոր շինութիւններու մանրամասն նկարագրութիւնը ընող չէ եղած, ինչպէս նաեւ անոր պատմութեանէն ալ չատ բան չենք գիտեր: Տաճարը նուիրուած է Ս. Արդլմսեհ նահատակին եւ Ս. Աստուածածնի: Շատոնց անխնամ ձգուած է, թէեւ երբեմն Կարապետ վանահայրը, որ մեռած է 1889ին, ձեռնարկած է վերաշինութեան (Սիմէոն Լեհացի,

Ուղեղորութիւն, էջ 191, Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 90, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 237, Արաքս 1888, Բ. էջ 35, Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1127 եւ 1905 Թ. 2772, Արեւելք 1891, Թ. 2380 եւ 1890 Թ. 2063, այս եւ Խարբերդի միւս վանքերու մասին՝ Բիւրակն 1899, էջ 282, Արեւելեան Մամուլ 1884 էջ 115, Հայրենիք 1888, էջ 324) :

Վ. Հայկ կը գրէ «Այս վանքը Զարդարիչի անունը կը կրէր, որովհետեւ աւելի մօտ էր համանուն գիւղին եւ Իզմէի վանք կ'անուանուէր անոր եկեղեցիով կառավարուելով : ... Վանքին անունը կը թուի բլլալ պարսկական կամ ասորական : Շէնքին շինութիւնն ալ կը կրէ նոյն նկարագիրը : Օրմանեանի տեսութեամբ աւելի պարսկական է եւ կ'երթայ հաւանաբար մինչեւ Ե. դար : Վանքը առնուած է պարսպներու մէջ, ունէր երկու եկեղեցի, մեծ եւ փոքր : Մեծը քանդուած էր 70ական թուականներու պատահած երկրաշարժով մը, իսկ փոքրը կը մնար վնասուած, բայց յետոյ վերանորոգուելով կը ծառայէր հանրութեան : Վերանորոգիչն եղած է Տէր Մարկոս քհն. Տէր Մարկոսեան» (եւ ապա Տէր Կարապետ) (Խարբերդ եւ իր սկիզբն դաշտը, էջ 890-91 եւ Ճիզմէճեան, Խարբերդ եւ իր դաւակները, էջ 64) :

Զարդարիչի կամ Իզմէի վանքը Խարբերդի հարուստ վանքերէն է եւ ունեցած 24 թեմ եւ բաւական շատ հող, սակայն տարի-

ներու ընթացքին զանազան պատճառներով անոնցմէ զրկուած : Եղած է սիրուած ուխտատեղի (Երեւանեան Գ. Պատմութիւն Զարսանճադի Հայոց, էջ 282, Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ իր ոսկեղէն դաշտը, էջ 572 եւ 890-891, Նաթանեան, Արտուր Հայաստանի, էջ 126-7, ուր Խարբերդի միւս վանքերու մասին եւս, Բախտիկեան Ս. Ոսկեղետակ Գ. էջ 384) :

Ներսէս Շնորհալիի Ս. Իւզոյն վկայականին հաստատողներէն է «Քորեպիսկոպոսն Աստուածածնայ եւ Արղմսեհի երկուց նորաչէն վանուց» (կարեւոր է այս), «որ հրամանաւն Մելքա(ւ)ն ամիրային նստին Խարբերդու դաշան» (Տաշեան Մայր ցուց. էջ 1040 եւ Թորոս Աղբար, Բ. էջ 335, հմմտ. աստ Ղուէի Ս. Գէորդի վանքը) : Նորաչէն բառը կա՛մ հիմնարկութիւնը կ'ակնարկէ եւ կա՛մ աւելի ճիշդը՝ վերաշինութիւնը :

Կը յիշուի Զարդառճոյ վանք մը որ կը խորհիմ թէ այս վանքի հետ նոյնը ըլլալու է (Պաշիկեան, ԺԴ. դարի հայ. Զեռ. Յիշատ. էջ 221) :

Շարակնոցի մը Յիշատակագրութեան մէջ կայ «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուա. ԶԼ (1481) ի վանքս Կարպետաց եւ Ապղմսեհին քաջ նահատակին եւ այլ բազմահաւաք սրբոց մարտիրոսաց որ աստ կան. սոցա կարողութեամբ աւարտեցաւ Շարակնոցս ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի եւ

աթոռակալութեան սուրբ Էջմիածնին էր Աւետիք վարդապետին ՀասնքէՓացոյ եւ առաջնորդութիւն դերահռչակ ուխտիս քաջ բարունապետին Գրիգորի, որ փայլէ քան զարեգակն ի մէջ երկրի եւ պարոնութիւն Դավրէժ թախտին էր Նազուպրակին (որդի Հասան պարոնին, թոռն Ալիբակին) արար իշխանութիւն մինչեւ ի ծովն Հնդկային: Արդ զբեցաւ ձեռամբ բազմամեղ եւ ծփուն զրէի Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի ի վայելումն անձին իմոյ... յիշեցէք զտէր Բանարդէս հաւրեղբարորդի Գրիգոր վարդապետին, որ բազում սէր եւ ընդունելութիւն արար ի հետ մեր եւ կ'աշխատէր ի սպասաւորութիւն միաբանիցս... ընդ նմին յիշեցէք զհոգեւոր եղբարքս մեր զտէր Աւետիք վարդապետն երաժշտականի, որ ուսոյց զձայնաւորքն ընդունելի եւ զտէր Յովսէփ քաջ փիլիսոփայն, որ բազում աշխատեցաւ ի հետ մեր յուսուցանելն զզժարախաղ շարակունքս եւ զՏէր Վրթանէս, որ զմեզ յորդորէր ի ժամատեղի եւ զՏէր Աւետիքն, որ ընկեր մեզի հետ դասի եւ աշխատեցաք շատ ատեն մի:

Դարձեալ յիշեցէք զտէր Յակոբ աւագերէց Իջմա զիւղաքաղաքի, որ արար մեզ շատ լաւութիւն եւ հայրութիւն եւ ծնողութիւն, զի զնաց աշխատութեամբ ի յերկիրն Բալուայ աղաւթատեղին Մեսրոպայ ի գիւղն, որ կոչի Թրխէ, զի անդ կայր օրինակ քաջ քարտուղարին Գրիգորի, որ Խուլ կոչի, զի էր

ձեռացազիր իւր զրեալ հոգերարձու եւ երեր
թէ կամա թէ ակամա, զի զժար կու տային
զհին աւրինակն եւ յորժամ բերաւ զբեցաք
ուրախութեամբ: Աստուած յուսաւորէ զիւր
ծնողաց հոգին, ամէն: Եւ յիշեցէք զտէր
աւրինակին զտէր Մատթէոս երէցն... Թ.
չարաթ զբեցաւ: Եւ յիշեցէք զՄելքիսեթ քա-
հանայն եւ զվարպետ Սամուէլն, որ աշխա-
տեցան ի հետ մեր: Իսկ զբութիւնն եղև
ձեռամբ փծուն անարհեստ զրչի Ստեփանոսի
եպիսկոպոսին, որ զաւան Արարատին ի
պարոնութեան Աղուպ բակին, որդի զուով
Հասան բակին, թոռն Աթմանի մեծ արքա-
յին, նստաւ ի թախտն Զանաչին, թվին Հայոց
ՁԼ (1481) զբեցաւ ի յերկիրս Խարբերթոյ ի
վանք Ս. Կարապետաց եւ Ապուլմահհոյ ...
(Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. 1614 Շարակ-
նոց):

Իսկ Աղաթանդեղոսի եւ Զենորի Պատ-
մութիւններու Զեռազիրը «զբեցաւ ի դուռն
սուրբ Արղլմսա վկային ձեռամբ Աստուածա-
տուր եպիսկոպոսիս եւ բանի սպասաւորիս
յայսմ ամի ՌԽԳ (1594) ...» (Տաշեան, Մայր
ցուց. էջ 749 եւ 750)¹:

Այսպէս՝ կը տեսնուի որ Զարգարիչի

¹ Գրիգոր 1478ին կը գրէ Շարակնոց մը «ի մե-
ծափառ վանքս, որ Իզմայի (Իջմայի կամ Իջմէի)
վանք կոչի բնդ հովանեաւ Ապուլմահհ նահապետին եւ
սուրբ Կարապետի տաճարի ի յառաջնորդութեան
վանացս Գրիգորի բարունապետի» (Քարամեանց, Տույ
հայ. Զեռ. Բերլինի... էջ 30):

վանքը Եպիսկոպոսանիստ եղած է եւ յատկապէս ԺԵ . եւ ԺԶ . դարերու մէջ ծաղկած :

2. ԱՆՁՂՈՒՆԻԿԻ ՎԱՆՔԸ

Յարրերդ ունի Աղբնձիկ անուն զիւղ մը , ուր բարձրացած է վանք մը , որուն իսկական անունը — Եթէ զիւղը մենաստանին անունովը չէ կոչուած — կը մնայ անծանօթ — Թեւեւ ըլլայ Ս . Գէորգ : Այդ վանքը մեր ծանօթութեան հասած է հետեւեալ Յիշատակագրութենէն , ուր բացուած «որ կոչի Անձղունիկ» եւ ոչ թէ «Աղբնձիկ» —ուտի երկուքէն մէկը աղաւաղում — «Փառք . . . Արդ զրեցաւ Եղանակաւոր տառս որ կոչի Շարակնոց ձեռամբ սրբաւորուն Անտոն Եպիսկոպոսիս ի յերկիրն Յարրերդու ի վանքն որ կոչի Անձղունիկ ի զուռն Ս . Գէորգայ ի յառաջնորդութեան վանիցս տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոսիս եւ համշիրակ Եղբաւրս եւ այլ միարան ուխտիս որ աստ հաւաքեալ : Գրեցաւ ի թուին ՌԻԴ (1575) եւ կատարեցաւ . անմեղադիր լերուք խոշորութեան սխալանաց զրիս» (Գալէմքեարեան Հ . Գր . Յուլ . հայ Զեռ . Mus. Borg , Թ . 82 անտիպ) : Յայտնի կ'երեւայ թէ աննշան վանք չէ :

3. Ս . ԱՍՏՈՒԱՄԱՄԵՆԻ ՎԱՆՔԸ

Յարրերդի Սարը մէջէ լերան կատարին վրայ հիմնուած է «Մեծախառոյց» այս վանքը . ունի «Բարձրագմբէթ» եկեղեցի մը , որ

չատ հետուներէն կը տեսնուի: Ինկած է Քիւրտերու ձեռքը եւ անոնք չեն հաղուր-
թեր, որ քրիստոնեաները երթան ու աղօթեն
(Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 238):

4. ԲԱՐՋԱՆՃԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԱՆԱՊԱՏԸ

Խարբերդի գիւղերէն է Բառջանճ կամ
Բեռջէնջ, որ ունեցած է անապատ մը կամ
վանք մը, ուր կը գրուի Աւետարան մը Խա-
չեր քահանային համար. «Շնորհիւ Տեառն
սկսա(յ) եւ ողորմութեամբ նորին կատա-
րեցի զկենսաբեր սուրբ Աւետարանս ի փա-
ռաւոր աւերինակէ, որոյ Մուրդանեցի կոչի
ի Թուխ Ոկլ (1219) ի նուաստ անապատիկս
Բարդանճա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-
ծածնիս ի հայրապետութեան Տեառն Յովան-
նիսի եւ յեպիսկոպոսութեան տէր Առաքելի
ընդ ձեռամբ Կողմա մեղաւորի եւ անարժան
դրչի...» (Գարեգին Կաթ. Յովսէփեան, Յի-
շատակարանք Զեռադրաց, էջ 801):

Բարջանճի (գուցէ նոր) եկեղեցւոյն
անունն էր Ս. Փրկիչ (Վահէ Հայկ, Խար-
բերդ... էջ 81): Ունէր Ս. Սարգիս ուխտա-
տեղի մը (Ճիղմէճեան, Խարբերդ... էջ 61):

5. ԳԵՂԵՐՎԱՆՔ ԿԱՄ ԳԵՂ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԳԵՂՈՒԱՆՔ

Խարբերդի գիւղերէն, որ թերեւս այդ
անունը ժառանգած ըլլայ վանք մը ունեցած
ըլլալուն համար, բայց սկէտք է դիտել, որ
այդ վերջաւորութեամբ ունեցած ենք շատ

մը վայրեր, որոնք ստուգապէս վանք չեն ունեցած (Էփրեիկեան, Բնաշխ. Բորն. Ա. էջ 508) :

6. ԴԱՏԵՄԻ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Կոչուած Դատեմի վանք, զի այդ գիւղին վանքն է. անուանուած՝ Ս. Աստուածածին, զի եկեղեցին Տիրամօր նուիրուած է : Նմանապէս յորջորջուած է Յովհաննէսի վանք, գուցէ շփոթութեամբ գիւղին համանուն եկեղեցւոյն կամ անոր վրայէն : Խարբերդէն երեք ժամ տարակայ, բլուրի մը վրայ կանգնած (Բիւզանդիոն 1904 թ. 2414) : Եկեղեցին պսակուած է դմբէթով : Շքեղ ու հոյակապ է : Թէեւ հին, սակայն երկար տեւն դրեթէ անեղծ մնացած : Մինչ սենեակներն ու յարակից շինութիւնները քայքայուած ու կործանած :

Այս վանքը համարուած է նաեւ Թլկատին գիւղի վանք, զի անոր ալ մերձ է (Վ. Հայկ Խարբերդ, էջ 65) :

Նախնական հիմնարկութիւնը, անհատատ աւանդութեամբ մը կը տրուի Ս. Թադէոս Առաքելոյն (Բիւզանդիոն 1905 թ. 2772) : Իսահակ 1775ին եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի իրը առաջնորդ Դատեմի եւ Խարբերդի (հմմտ. Դիւան ժԲ էջ 460, հմմտ. Վ. Հայկ, Խարբերդ էջ 537) : Վ. Հայկ կ'աբտայտուի թէ Դատեմ եղած է Խարբերդի եպիսկոպոսանիստ վանքը (անդ էջ 529), հետեւ-

ւարար Խարբերդի առաջնորդները վանքին վանահայրերը եղած (Հմմտ. Խարբերդի առաջնորդներու զաւաղանադիրքը, անդ էջ 530—49), բայց ասոր կը հակառակի (գոնէ ժամանակաշրջանի մը համար) Համալեան, որ կը գրէ «Սակայն ասոնց (Դատեմի եւ Զարդարիչի) եկեղեցական դիրքը աւելի ասոր էր քան Ղուլէի վանքինը, որուն առաջնորդը Խարբերդի արքեպիսկոպոսն էր, մինչ երկու միւս վանքերունը քորեպիսկոպոս» (Ճիզմէճեան, Խարբերդ, էջ 39), «Բայց, ապա կը գրէ, Դատեմի վանքը կրնայ է. դարու հիմնարկութիւնը ըլլալ եւ Դատեմ մետրոպոլիտական աթոռ էր» (անդ էջ 39) : — Վանահայրերէն եղած է Կարապետ վարդապետը (Վ. Հայկ, Խարբերդ, էջ 579) :

Արիստակէս վարդապետը 1628ին Յակոբ զրչին արտադրել կու տայ Ներսէս Լամբրոնացիի Սաղմոսաց մեկնութիւնը եւ զայն այս վանքին յիշատակ կը թողու. «Ես Արիստակէս վարդապետ ետու գրել զսաղմոսի մեկնիչս եւ եզի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց ի Հարբերդու մեծահռչակ ուխտն որ սուրբ Աստուածածինն ի վանքն Դատեմայ» (Աղիւնեան, Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1017) : Միւսն ունի թուականին միեւնոյն անձը միեւնոյն զրչին միեւնոյն վանքին մէջ գրել կու տայ Մաշտոց մը (Conybeare. Cat- Brit. Mus. էջ 75) :

Տարիներ յետոյ — 1651ին — դարձեալ

նոյն վարդապետը այս վանքին մէջ Աստուածատուրի Քահանայաթաղ մը — Մաշտոց մը — արտադրել կը հրամայէ (Սրուանձաւանց, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 418) :

Գաւաթի վանքը ստուգիւ եղած է «Մեծահաշակ ուխտ», ունեցած է քորեպիսկոպոս, ինը զիւղ թեմ եւ շատ կալուած ու Ձեռագիրներ (Հմմտ. Թորոս Աղբար, Բ. էջ 89 եւ 349, Արաքս, 1888, էջ 35-7, Բիւզանդիոն 1905 թ. 2772, Արեւելք 1890, թ. 2063, եւ Եպոնը՝ 1880 թ. 525, Նոյեան Աղաւնի 1853, թ. 48, Մասիս 1880 թ. 2748, Ծագիկ (Կ.Պ.) 1891, թ. 47, Քնար 1902 էջ 220, Հայրենիք 1888, թ. 3298, Արեւելեան Մամուլ 1884, էջ 115, Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 126-7, Ճիզմէճեան Խարրերդ, էջ 65, Վ. Հայկ, Խարրերդ, էջ 579 եւ 910, Բախտիկեան Ս. Սեկեղեւակ Գ. էջ 384 եւ շատ քնդարձակօրէն Մխիթարեան Գ. Մեր զիւղը, Պոսթըն 1958 էջ 8-9, 11-8 եւ 24-26 եւ 98-9) :

Հոս կը գնենք Խարրերդի առաջնորդներու ԺԶ. դարու կէսէն սկսած դաւադանագիրքը, զի անոնք որոշ իշխանութիւն եւ իրաւասութիւն ունեցած են. (նաեւ զեկավարութիւն — թէեւ երբեմն) սոյն նահանգին մէջ գանձուած վանքերու վրայ :

Պօղոս Էպ. 1551

Մկրտիչ Վ. 1590

Մատթէոս Էպ. 1627

Դաւիթ Ես . 1660

Արքաւոր Վ . Բէշքիւթիւր 1751-65

Պօղոս Վ . 1767

Իսահակ Ես . առջ . Խարբերդի և Դաւ-
թայ Ս . Աստուածածին վանքի 1775 (Դիւան
ԺԲ . էջ 460) :

Արքաւոր Ես . Բէշքիւթիւր 1778

Փիլիպպոս Ես . 1798-1802

Գէորգ Վ . 1845-47

Յարութիւն Վ . Վեհապետեան 1856-58

Գէորգ Վ . Խարբերդի 1878-9

Արիստակէս Ես . Դերձակեան 1859-64

Պօղոս Վ . Բաղրատունի 1864

Արքաւոր Վ . 1865

Պետրոս Վ . Բաղրատունի 1867

Երեմիա Վ . Տէր Սարգիսեան Տէվկանց
1867-8

Պետրոս Վ . Բաղրատունի 1868-75

Սարգիս Վ . Վարդապետեան 1875-76

Կարապետ Վ . Բաղրատունի 1876-9

Սարգիս Վ . Վարդապետեան 1879-80

Յակոբ Ես . Ճգնաւորեան 1880-87

Ղեւոնդ Ես . Շիշմանեան 1886-90

Յովհաննէս քհ . Գրիգորեան 1890-92

Պետրոս Վ . Բաղրատունի 1894-1901

Եղնիկ Վ . Գալփաքճեան 1902-1904

Խոսրով Վ . Պէշքիւթիւր 1903-6

Գէորգ Վ . Ասլանեան , Բինկեանցի 1909-
1910

Պսակ Վ . Տէր Խորէնեան 1911-15

Նշան քհ. Մարգարեան 1918-1920

Գիւտ եպ. Մխիթարեան 1920-23

(Վահէ Հայկ, Խարրերդ եւ իր սակեղէն դաշ-
տը, էջ 535-549) :

7. ԽՈՒՂԷԻ ԿԱՄ Ս. ԳԵՈՐԳԱՅ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ

ՄՈՎՍԻՍԱՎԱՆՔԸ

Խարրերդի արեւմտեան - հիւսիսային
կողմը եւ անկէ բաւական հեռու կը գտնուի
Խուլէ կամ Ղուլէ կամ Գուլէ գիւղը, որուն
վանքն է Ս. Գէորգ, որ շատ ստէպ յիշուած
է գիւղին անուան կցուած, ուրիշ համանուն
վանքերէ զանազանուելու համար : Հիմնուած
է գիւղին արեւելեան կողմը, Մեծ Հողան
լեռան ստորոտը եւ օժտուած՝ առողջարար
օդով ու առատ ջրով :

Հ. Ինճիճեան կը գրէ «Խուլէ վանք-
Յայտ վայրի Խուլղովա կամ Խուլա ի մուտս
անդ դաշտավայրին է մենաստան կոչեցեալ
Ս. Գէորգ, որ եւ կոչի Խուլա կամ Խուլէ-
վանք. տաճար սորա փոքրիկ, բայց նման է
ձեւով սրբոյ Յակոբայ, որ յերուսաղէմ»
(Նոր Հայաստան, էջ 237) : «Արաքս»ի նկա-
րագրութեան համեմատ մատուցը զեղեցկա-
շէն է (1888 էջ 36) : Իսկ Սրուանձտեանց կը
գրէ «Նայելով միւս վանքերու այս վանքը
քիչ մը կը նմանէր վանքի : Տաճարը Ս.
Գէորգ անուամբ եւ 14 կտոր սենեակ ունի,
հին եւ նոր բաւական կոկիկ» (Թորոս Աղբար
Բ. էջ 90) : Տաճարը 60 ոտք երկար, 30 ոտք

լայն էր եւ ունէր չորս բոլորածեւ եւ միակտուր քարէ հսկայ սիւններ. պատերը եւ առաստաղը՝ քարաշէն: Խորանին ձախակողմը մատուռի մը մէջ մարմարեայ տապանաքարի մը վրայ փորագրուած է. «Աստ հանդէի Գէորգ Մեծն Քսով, որ հալածեալ լէնկթիմուրէ եկեալ ի միաբանութիւնս եւ հանդեսու ի Տէր» (Վահէ Հայկ, Խարբերդ, էջ 863-4):

Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ հակառը կայ «Լոյս սղբիւր, Յանուն Յուսիկ տնտեսի շինեալ է թուին Եօթն հարիւր յիսնի: Կրկին նորոգեալ յԱրամեան սեռէ, Գէորգ ծայրագոյն սարունապետէ, խնդրէ վանահարցդ պահել հաստատուն, զի մի լինիցի Անիի հանդոյն» (անդ, էջ 866): Նորոգուած է 1882ին:

Բակին մէջ կան թրքական շիրիմնաքարերուն նման մահարձաններ. ոմանց վրայ կան զրութիւններ. «ՉՀԳ (1324) Յիշատակ է Միքայէլ վարդապետին»:

«Թուական 2Գ (1254) Յիշատակ է Ստեփան վարդապետին»:

«Կամաւքն Աստուծոյ նուաստ Սիմէոն վարդապետ եւ միաբան Ս. Գէորգայ շինեցաք զաղբիւրս»:

«Այս է տապան հանդստեան տէր Արիստակէս զրոյ աշակերտի, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 354, հմմտ. Դատեմի վանքը):

Խուլէվանքի մէջ երեւան կու գայ Ներսէս Շնորհալիի օրհնած միւռոնի փոքրիկ շիշ մը՝ մազաղաթէ վկայագրով. «Յորինակ վկայականի Ս. Իւղոյն ի մազաղաթեայ բնագրէ: Արդ ողորմութեամբ Աստուծոյ կառուցաւ սուրբ գերեզմանս Գէջա զաւրավարին ձեռամբ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, ոտից հոգ Միքալ սուտանուն արքեպիսկոպոսիս, որ շնորհեաց անարժանիս բարեպաշտ Մեկքան պարոն իշխան, որ զանձուց արքայի Լեւոնայ եւ Հեթմայ առեալ է ի պատընդացն Յունաց, որ ես տեսի կնք(ե)ալ եւ վկայեմ եւ ճ. զահեկան պարգեւեաց, որ նորոգեցաք եկեղեցիս եւ փոխեցաք անոյն (sic) Ս. Գէորգ, որ էր Մովան, յիշատակ Մեկքամիրայի թաղաւորաղն, այսպէս թաղեցաք տասն կրանաւորաւք եւ քառասուն աւր պատարապաւք աջ կողմն մեծ խորանիս, ուր կայ յիշատակն Մեքանին եւ շիշ մի սուրբ իւղ, որ սա Ներսիսի Կլացոյ Հռամկլայու Ս. Հայրապետին աւրհնած սուրբ իւղն է, որ քնոն երկրորդ Հեթմայ փախուցեալ է Հռամկլաու, յորժամ Արշաւ ամիրայն Եղիպտոսի կործանեաց զկաթուղիկոսարանն Կլաու, եւ անտի հասաւ արքայն Հեթումն եւ ձեռամբ Մըլքանի առ սուրբ ուխթս, որ եւ տեսաք կնիք Ներսիսի սուրբ վարդապետին ի վերայ եւղոյս եւ կնքեցաք եւ փոքրիկ մատուռ եղաք գերեզման զաւր Ս. Միւռոնս այս եղաւ յիշատակ

Ս. Ներսիսի Կլայեցուն եւ եղբաւրն Գրիգորի եւ փոքր մաս մի Ս. Կարապետի կնքեցաք, Կիրակոս եպիսկոպոս Արապղբաղաքին, Մատաթիա եպիսկոպոս Մելիտինու եւ քորեպիսկոպոսն Աստուածածնայ եւ Արդլմսեհու երկուց նորաչէն վանուց, որ չբամանաւ Մելքան ամիրային նստին Խարերդու դաշտն եւ միայն խրատեն զԺողովուրդն. մենաստան դաշտիս է միայն Ս. Գէորգ որ ունի չինգ հազար տուն ժողովուրդ եւ չորս եկեղեցիս Խարերթու բացի Ասորուց, որոյ քաղաքիս եւ դաշտիս Խարերդու ստից մօտիւրն առաջնորդ ես եմ, բայց նդովեմ ես եւ երկու եպիսկոպոսն եւ Գէֆ քաւր եպիսկոպոսն որդիս ով որ բացցէ սուրբ շիրմս ԳէֆԱ. եւ զողացէ կամ այլ տեղ տարցէ, նդովեալ լիցի, եւ թէ վիճակն խլեսցէ, բաց ի վեց դիաւղիցն, որ Ս. Աստուածածնայ եւ Արդլմսեհի ետ սլարոն Մլքանն եւ զեղեցիկ կարգադրութիւն մեր խափանեսցէ մահու եւ զԺոխոց արժանիս լիցի. Անուն Հաւրն եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. ամէն. կնիք Գէորդ եպս. կնիք Միքայէլ եպս. Զ. Դ. կնիք Կիրակոս եպս. կնիք. Կիրակոս եպս. կնիք Ներսէս Կթղկոս. Ո. Ժ. Է., կնիք Հեթում Ո. Հ. կնիք Միքայէլ եպս. Զ. Դ.» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 351-3, Տաշեան, Մայր ցուց. էջ 1040-1041, ուր ստորագրողներէն մէկն ալ է «Գէորդ Վարդապետ միաբան Ս. Գէորգայ վանիցն Խուլ, երկրիս Խարերդու, իսկ նախորդ

գրութեան տակ «Յամբի փրկութեան մերոյ 1843ին մուտն ամսոյս Ապր․ ի սուրբ ուխտն Գէորգայ Շուշէ վանք կոչեցեալ» հմմտ․ սոյն շիշի մասին նաեւ Նոյեան Աղաւնի 1853 թ․ 48 եւ Ալիշան, Ներսէս Շնորհալի եւ պարագայք իւր, էջ 454)։ Շատ կասկածելի վկայազիր է — իմ կարծիքովս — նկատելով մանաւանդ լեզուն։

Թէեւ կ'աւանդուի թէ Ս․ Գէորգի վանքը Թագէսոս առաքեալէն հիմնուած ըլլայ (Բիւրանդիոն 1905, թ․ 2772) եւ այսպէս Հայաստանի հին վանքերէն մէկը ըլլայ, սակայն իրականին հին աղբիւրներ անոր մասին տեղեկութիւն չունին, զի դոյութիւն չունէր, տարրեր հարց՝ եթէ նոյն ըլլայ Մովսիսավանքի հետ (հմմտ․ վարը)։

Ս․ Գէորգի մասին 1443 թուականէն ունինք սա երկար Յիշատակագրութիւնը․ «Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս Չմշկադէկցի Գէորգ եպիսկոպոսիս, որ գրեցի, անարժան առաջնորդ սուրբ Գէորգայ գերեզմանի Ղուլավանից, որ զարգարեալ է հանդուցեալ Միքայէլ եպիսկոպոս վասն երկիւղին Լանկ Թամուրին, սուրբ գերեզմանիս միաբանք թաղուցեալ ի Մով զղեակ եւ վասն Սարաիշարու սուրբ Կարապետին եւ Կարմիր վանուց եւ սիրով յորդորեալ ամենայն միաբանից կրկին ժողովեցի ինն միաբանս եւ պայծառացուցաք սուրբ աթոռս եւ երկու ազարակ զնեցաք զիւղին մեր եւ դաշտն մեծ

Ագարապէն հարիւր փարայ եւ միւսն քսան իմ հալալ վաստակէս եւ բաց վանքիս մերձեկայ հաշւէ որ օծեալ քար դրաք, ի ներքոյ վանացս ութն բոպէ եւ հիւսիսային ճանապարհին սուտ Լոյսայի գիւղն որ հետի է կէս ժամ եւ անտի հողադաշտ լեռն յարեւմտից կուսէ մինչեւ ի ճանապարհն Պարբերդու... Պարոն Արէշն Թաղարցի, կուր էր աչօք եւ եկն ուխտ եւ բացան աչք նորա, հարիւր եւ վատցուն ամաց եւ բազում քաջութեամբ ստացաւ վանացս հոգն (Գէորգ եպիսկոպոսըն) որ տիրեալ էր Լուսայի... : Ասացէք Աստուած ողորմի նահատակ եղբօրս տէր Յօհաննիս... Թաղեցաւ ի մատուռն Ս. Աստուածածնայ եւ բազում հիւանդ բժշկի, վայ ինձ բթամտիս, որ եղբայրն եմ նորա եւ այս գրերգմանիս առաջնորդ եմ. գրեցի այս բանս սակաւ, այլ եւ գրեալ եմ ամենայն անցք, որք ընդ իս անցին, յիշատակադրութիւն Միքայէլ արքեպիսկոպոսին եւ միւս առաջնորդաց, որ յառաջ քան գմեղ, իսկ այս բանս սակաւ գրեցի թուին Հայոց ՊՂԲ» (1443 Նօտարք էջ 131, Թորոս Աղբար Բ. էջ 349 - 50, Պաշիկեան ԺԵ. դարի հայ Զեռ. Յիշատ. Ա. էջ 558) : Այս՝ Յիշատակադրութիւնն է Աւետարանի մը, որուն մէջ Յովհաննէսի Աւետարանին «Ի լուսանցն» կայ՝ «Մեսրոպ վարդապետ հիմնադիր սուրբ, պաշտպանութեամբ իշխանաց Յովդղեկոս շինեցի մենաստանս... Թուին Հայոց ՌՃԾԳ

յիշեալիք Մաղաքիա» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 351) :

Ինչպէս կը տեսնուի կարեւոր Յիշատակադրութիւն մըն է այս, որ վանքին պատմութեան վրայ բաւական լոյս կ'արձակէ, աւելի լուսարձակ եղած են ակնարկուած գրութիւնները :

Յայտմաւորք մը կը գրուի «Ի Թվ. ՋԼԱ. — 1482 — Ի Խարբերդ ի վանս Խուլայու յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Գրիգոր քաջ հռետորի ձեռամբ Մկրտիչի» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) : Կը խորհիմ թէ անկէ յառաջ Մինասի օրով 1436-7 հոն գրուած ըլլայ Աւետարան մը, թէեւ յիշատակադրութեան մէջ կայ «Ի գաւառիս Բալու, ի վանքս որ կոչի Գէորդ Զաւրափարի», զի Բալու Խարբերդէն այնքան ալ հեռու չէ եւ Բալուի վիճակին մէջ համանուն վանք մը ինծի անձանօթ է :

Ապա 1489ին նոյն Մկրտիչ «Յերկիրս Խարբերդու ի վանքս որ կոչի Խուլա ընդ հովանեաւ Ս. Գէորգայ, Ս. Սարգսի եւ Կուսին Մարիամու» կը գրէ Մաշտոց մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. անդ, Հ. Պատուրեանէ) : Ստեփաննոս վարդապետը 1520ին կ'ուսանի «Ի գաւառիս Բաբերդոյ (սրբադրելի Խարբերդոյ) ի վանս Խուլայ... զարհեստ գրչութեան եւ զգրութեան Ս. Գրոցամս ԺԲ.» (անդ միեւնոյն աղբիւրէ) : Գրեթէ զար մը վերջ 1602ին Մատթէոս կ'արտադրէ

Շարականոց մը «ի հռչակաւոր անապատս, որ
կոչի խուլա վանք» (Macler, Rapport sur une
miss. scient. էջ 138—40):

Ասկա «Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ քաղուա-
ծոյս Մատթէոսի Աւետարանչի ի թվին ՌՀԶ
(1627) ձեռամբ տղերծ եւ լոկ անուն Մատ-
թէոսի, որ չեմ արժանի զանունս եպիսկոպոս
ասելոյ, ի վայելումն անձին իւրոյ, զոր Տէրն
Քրիստոս վայելել տայցէ երկար ժամանակաւ
եւ առողջ անձամբ: Գրեցաւ սուրբ գիրս ի
յերկիրն Սարբերդու, ի վանքն խուլայ,
առաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Սաչատուր
եպիսկոպոսին» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ.
էջմիածին, Թ. 1302, հմմտ. Կարինեանց
Յուլ. Թ. 1285):

Դարձեալ 1481ին Արիստակէս Աւետա-
րան մը կը գրէ «Յաստուածունակ եւ ի հռ-
չակաւոր վանքս խոյալու ի դուրս Ս. Գէոր-
գայ յառաջնորդութեան Գրիգոր րարունա-
պետի» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 444): Կը կար-
ծեմ թէ՛ խոյալու վանքը պէտք է սրբա-
դրել խուլալու կամ խուլու, երբ նկատենք
որ այդ շրջանին սոյն վանքի առաջնորդ է
Գրիգոր եպիսկոպոս (հմմտ. վերը):

Յառաջ բերուած Յիշատակագրութիւն-
ները յստակօրէն կ'ապացուցեն թէ Ս.
Գէորգի վանքը բոլորած է արդիւնաւոր շրբ-
ջան մը եւ ունեցած եպիսկոպոս առաջնորդ-
ներ: Վիժան դիւղը տուած է անոր քանի մը
վանահայր (Հայկ Վահէ, Սարբերդ էջ 866):

Վանահայրերէն է Գէորգ վարդապետը (1872-1874, հմմտ. անդ էջ 579) :

Խարբերդի այս վանքը կը նոյնացուի Մովսիսավանքի կամ Մովսիսանոցի հետ, որով շատ հին վանք կ'ըլլայ, այս է՝ Ժ. դարու հաստատութիւն — դուցէ նոյն իսկ Ժամանակ մը Յոյներու ձեռքը եղած : Այս անունով կ'ընթուած է, վասն զի հիմնադիրը Մովսէս վարդապետը կ'ըլլայ² (հմմտ. Ասողկի էջ 175, Զամչեան, Պամ. Հյց. Բ. էջ 824, հմմտ. վերը Վահէ Հայկ, Խարբերդ էջ 583-585) :

Գուցէ Զմշկածաղը Խուլավանքի թեմ եղած է, ինչպէս ապա Կապան — Մատեն (Վ. Հայկ, անդ էջ 550 եւ 554) :

Ս. Գէորդի վանքը ունեցած է թեմ ու Ժողովուրդ, որքանոց ու աշակերտութիւն, Զեռադիր մատեաններ ու պատկերներ, արօտավայրեր եւ այգիներ, զանազան կալուածներ (Արաքս 1888 Բ. էջ 36, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 90 եւ 349-53, Երեւանեան, Պամ. Զարսանճադի Հայոց, էջ 289, Կիրիլեան Բնաչիւ. Բարն. Բ. էջ 210, Արեւելեան Մամուլ 1884, էջ 116 Բիւրական 1899, էջ 225, 253, 282, Արարատ 1898, էջ 162, Մասիս 1898 Թ. 88, Բիւզանդիոն 1904, Թ. 2413-4, Արեւելք 1890,

² Հմմտ. իմ «Կիլիկիոյ վանքերը» (Վիեննա 1957) էջ 259-60, ուր կ'ընդունիմ թէ Մովսիսավանքը Խարբերդի վանքերէն է եւ անոր եպիսկոպոսներէն եղած են Կարապետ (1307) եւ Թորոս (1342) :

Թ. 2063 եւ 1892, Թ. 2673, Նաթանեան, Արաօսը Հայաստանի, էջ 126, Տէր Յովհաննէսեան Պատմ. Երուսաղէմի Բ. էջ 510 – 11, Պօղոսեան, Բաղմաշէնի Ընդարձակ Պատմութիւնը, էջ 178 եւ 181, Նոյեան Աղաւնի 1858 Թ. 48, ուր Խարրերդի միւս վանքերու մասին եւս) :

Տ. Ս. ՄԱՄԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Քէսիրիկ (Գաղբիկ կամ Խասրիկ) գիւղէն կէս մղոն դէպի արեւելք, «Մամաս անուն լերան կողքին վրայ հաստատուած է (այս վանքը) եւ անյիշատակ ժամանակներէ վեր կը մնայ հոն իբրեւ պատմական հնութիւն: Եկեղեցիին մուտքին շինուած էին երկու քարակերտ սիւներ: Մէջակողմէ կար մարմարէ քարէ յիշատակարան, լատինական արձանադրութիւններ անոր վրայ» (Վ. Հայկ, Խարրերդ, էջ 884): Վանքին նորոգութեան ատեն (1878) պեղումներու միջոցին երեւան կու գան քառակուսի քարեր՝ լատիններէն շատ հին արձանադրութիւններով: Ժամանակին եղած է շատ հարուստ վանք եւ ունեցած է ընդարձակ հողեր ու արջառներ: Սիրուած ուխտատեղի եղած է եւ գուցէ հին տաճար մը եւ Յոյներէ փոխուած եկեղեցոյ ու վանքի եւ Հայերէն ժառանգուած (հմա. այս վանքի մասին Վ. Հայկ, անդ էջ 884. Ճիզմէճեան, Խարրերդ, էջ 67 – 8, Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2772, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 93 եւ Փունջ 1880, Թ. 1444) :

9. Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

«Չորրորդ Հայոց մէջ, Պարբերդէն ութը ժամ հեռու, դէպի արեւելեան հարաւ, Տիգրանակերտ գնալու ճամբուն բերանը, կը գտնուի Լճակս (Ծովք), որ երբեմն նշանաւոր էր իր պատմական գղեկովն եւ Ս. Նշան վանքով» (Էփրեկեան, Բնաշխ. Բօրն. Բ. էջ 249)։ Սիմէոն Լեհացին 1609ին կ'այցելէ Ծովք եւ կը գրէ «Առի ձիս եւ զիմ գլետս, չուեցի դէպի յԱմիթ, զոր լերամբք եւ մայրիւք երկու օր ու կէսն հասաք ի Ծով եւ կայր ծովուց մէջ գեղ մի Հայոց ի կղզին, յորում կայր մասն խաչափայտից, որպէս կոչի... Ծովուց Ս. Նշան... գտեալ նաւակ մի անցաք ի գեղն եւ մտեալ եկեղեցին, դեռ զերեկոյին ժամն կատարէին։ Խնդրեցաք եւ ցուցին մեզ զսուրբ Նշանն» (Ուղեգրութիւն, էջ 202-3)։ Եկեղեցին իր յարակից շինութիւններով դեռ 1850ին կանգուն էր. «Հիմայ այս կղզւոյն վրայ Հայոց վանք մի կար, որն որ Կէօլճիկոյ Ս. Նշանու վանք կը կոչուի» (Եւրոպա 1850, էջ 15)։ Բայց աւերակի վերածուած եւ մաս մըն ալ լճին ջրերէն քերուած եւ նոյն իսկ ծովակուլ եղած (Էփրեկեան, անդ էջ 249-50 եւ Բիւզանդիոն 1905 թ. 2772)։

Դարեր առաջ — 1478ին — Ի« Ծովքս ի գունն Ս. Նշանիս» Յովհան երէց կը գրէ Գանձարան մը (Լոյս 1905, էջ 969)։ Երկար տակն Ս. Նշանի մասունքը յարգանքի առար-

կայ կ'ըլլայ (Տաշեան, Մայր Յույ. էջ 501, 565, 514, 879) :

Բանասէրներու եւ ազգային պատմութեամբ հետաքրքրուողներու միջեւ դեռ մինչեւ այսօր վէճի նիւթ է, թէ հո՞ս հաստատուած էր ժամանակ մը Հայոց կաթողիկոսական աթոռը թէ Մարաշի ու Այնթապի կողմերը (հմմտ. Կիւլէսէրեան, Ծովք-Տըււք եւ Հոռմկլայ, Վիեննա 1904, էջ 1-116, Սըրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Ա. էջ Ա-Զ եւ Բ. էջ 95-101, Էփրեկեան, Բնաշխ. Բորն. Բ, էջ 429-31, Խրայեան, Ծովք-Կէօլճիւք, էջ 32, 42 եւն, Հայ Խօսնակ 1927 էջ 156, Հայրենիք Ամսադիր (Բախտիկեան) 1952 Գ. էջ 61-71, Վահէ Հայկ, Խարբերդ, էջ 586-7, էջ 759, ուր հմմտ. էջ 770 Ս. Փրկիչ եկեղեցին, Ճիզմէճեան, Խարբերդ էջ 39-45 եւ 78, ուսումնասիրութիւն մը Հ. Պ. Համալեանէ) :

10. ՍՈՐՍՈՐՈՒ ԿԱՄ ՍՈՐՍՈՐՈՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Խարբերդէն մէկ ժամ հեռու, Սորսորու գիւղին մերձ, Ուլ Օվայի մէջտեղը, Զինչ Թէփէի բլուրին վրայ կառուցուած է այս վանքը, (Արաքս 1888, Բ. էջ 36-38) : Սիմէոն Լեհացիին կը գրէ «Եւ կայր երեք վանք անվանի, վանք ի յՕվան, մին Սօսորու Ս. Գէորգ... եւ Սուրբ Գէորգ, Մկրտիչ վարդապետ մի առաջնորդ... սա տեսեալ զիս՝ էառ ի վանքն իւր» (Ուղեգրութիւն, էջ 191) :

«Սորսորի վանքն է փոքրիկ մատուռ մի

յանուն սրբոյն Գէորգայ, աւելի հնազոյն եւ անշուք, անյայտ սո՛վ շինութեան նորա, չգտաւ թուական ինչ ի նմա. տաճարն նսեմ . . . ունի զերկու փայտակերտ զաւիթս անշուք, բնակարանք թէ առաջնորդի եւ միարանից երեք:

Հոն գտնուած արձանադրութիւններէն կը տեսնուի թէ ԺԵ-ԺԶ դարուն այս վանքը արդէն հիմնուած ըլլայ. այսպէս՝ ԶԼԱ թուին կը շինուի վանքին դուռը եւ դրան ներքին զաւիթին մէջ կան երկու քարեայ արձանք, մին՝ յանուն Պաշտօնուր եւ Գալուստ եպիսկոպոսաց, թվին ՌԺԲ եւ միւսն՝ յանուն Յովսէփ արեղային, թվին ՌՊ» (Նոյեան Աղաւնի 1853 թ. 48): Վանքին շէնքը հողաղիւսէ շինուած է եւ մեծ մասով արդէն շատոնց քանդուած: Բաղկացած է քանի մը տօճեւ սենեակներէ: Տաճարը նուիրուած է Ս. Գէորգի:

Քարաշէն եւ անշուք է, ինչպէս նաեւ՝ մթին ու խրթին եւ նմանապէս խոնաւ:

Վանքին պարսպին դրսի մեծ դրան ճակատին դրուած քարին վրայ կայ. «Ամին անեղին Աստուծոյ եւ անմահին շինեցաւ դուռս ի թվին ԶԿԱ (1512) ի փատիչահութեան Շահ Արասին, ի հայրապետութեան Տէր Յովս, ով կարգայք Աստուած ողորմի ասացէք աշխատաւորաց» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 88-9, Վ. Հայկ, Պարբերդ, էջ 585):

Այս վանքը իբրեւ թէ «Սարգիս եւ Պետրոս վարդապետներու նախապապը՝ քահա-

նայ մը հիմնած լինելով, ասոնց ցեղին սեպ-
հականութեան պէս համարուած է» (անդ էջ
88 եւ 336)³ :

Զայն վերանորոգած է Պետրոս վարդա-
պետը (Արեւելք 1890, Թ. 2063) :

Վանքը ունեցած է առատ ջուր, շատ ու
բարեբեր արտեր ու հասոյթներ, որոնք
ձեռքէ ձեռք խլուած են (Ինճիճեան, Նոր
Հայաստան, էջ 237, Մասիս 1879, Թ. 2248,
Արեւելք 1902 Թ. 5110-24, Բիւզանդիոն 1904,
Թ. 2414 եւ 1905, Թ. 2772, Նաթանեան, Ար-
տուր Հայաստանի, էջ 26-7, Վ. Հայկ Խար-
բերդ, էջ 585-6, 579, 949-50, Ճիզմէճեան,
Խարբերդ, էջ 39 եւ 67, Բախտիկեան, Ոսկե-
դետակ Գ. էջ 387, Երեւանեան, Պամ. Զար-
սանճաղի Հայոց, էջ 282, Թորոս Աղբար Բ.
էջ 87-9 եւ Խարբերդի ու անոր վանքերու
մասին հմմտ. Նոյեան Աղաւնի 1853 Թ. 48,
Արեւելք 1884 Թ. 12, 1886, Թ. 718, 1891, Թ.
2380, 1892, Թ. 2673, Պեղասեան Թռչնակ
1864, Թ. 37 եւ Արաքս 1888 Բ. էջ 35, եւն
եւն) :

³ Անոր հիմնարկութիւնը Ժէ. դարուն՝ կը վե-
րադրուի Յարութիւն Վ. Բաղրատունիին (Վ. Հայկ
Խարբերդ, էջ 950) :

ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ ¹

1. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Կը գտնուի Կողոնիայի մէջ եւ այս՝ Զոր-
բարդ Հայքի մէջ, Մելիտինէի հիւսիսային
կողմը, Եփրատի մերձ (Էփրիկեան Բնաշխ-
Բարն. Բ. էջ 447) :

Յիշուած է հետեւեալ Յիշատակագրու-
թիւններու մէջ՝

«Փառք... Արդ որ ետ կարողութիւն...
լոկ անուն Գրիգոր անիմաստ տոհմիւրիցոյ
Կողոնացոյ, որ այժմ կոչի Ղարասար, ի յա-
ւարտ հասանել տառիս ...դրեցաւ սա ի
թուին Հայոց Ռ եւ Զ որ ունի տարիս զկա-
րիճն եւ ամիս Յունվարի ի աւր Եշթի
(1631)... ի դուռն Սր. Աստուածածնին եւ
սրբոյն Ստեփանոսի նախազկային եւ Ս.

¹ Մալաթիա եղած է նահանգ կամ վիլայէթ եւ
նմանապէս մաս կազմած Խարբերդի: — Առաջին
վանքը՝ Ս. Աստուածածին, որ եղած է եկեղեցի եւ
վանքանման քահանայատուն ունեցած, կասկածանքով
Մալաթիայի վանքերու շարքին մէջ կ'օղակեմ:

Սարգսի զինաւորին... եւ հռչակաւոր ուխտիս սուրբ Առաքեալք եւ Ս. Նշան եւ Գէորգա զինաւորին... ի թաղաւորութիւն Տաճկաց բռնակալութիւն Մուրատին ի կթղ. ... Մովսէսի եւ աշակերտաց նորին Փիլիպպոս վարդապետի եւ Խաչատուրի եւ յառաջնորդութեան տեղւոյս համշիրակ եղբօր մերոյ Ալեքսիանոս վարդապետի եւ տէր Կարապետ արհի եւ պանծալի եպիսկոպոսի եւ տէր Թաթէոսի...» (Ակինեան. Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 2654) :

Մէկ տարի յետոյ՝ «Աւարտեցաւ սուրբ գիրս որ կոչի Կանոն, բաղում աշխատութեամբ եւ ջանիւ... ի քաղաքն Կողոնեայ, որ այժմ ասի Ղարահիսար, ի դուռն Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Ստեփանոսի Նախավկային... ի հայրապետութեան սուրբ ուխտիս տէր Ալեքսիանոս վարդապետի, ի թվականիս Հայոց ՌՁԱ ամին (1632) Մայիս իԲ. աւարտեցաւ ձեռամբ... Գրիգոր երիցու, յիշեցէք... զձնողքն իմ զՄարուգէ քահանայն եւ զմայրն իմ զՄանանան...» (անդ. երեւան 693) :

«Գրեցաւ հոգերուիս աստուածային դանձարանս (Սաղմոսագիրք) ի հայկազանս տումարի Ռ եւ ՂԱ (1642) ամին... յաստուածապահ քաղաքս Կողոնիոյ, որ այժմ ասի Ղարահիսար ի յանառիկ ամբոցիս ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Ստեփանոսի նախավկային ի հայրապետութեան

Տեառն Փիլիպպոս Կաթողիկոսին եւ յառաջ-
նորդութեան տէր Կարապետ եպիսկոպոսին . .
(Սարգիսեան, Մայր ցուց. Ա. էջ 331) :

Անկէ մէկ տարի յառաջ՝

Աւետարան մը «Գրեալ ի թվ. Հայոց ՌՂ.
(1641) ձեռամբ երիցու Մանուէլի . . . ի քա-
ղաքիս Կողոնիա ի դուռն Ս. Աստուածածնին
եւ Ս. Ստեփանոսի նախավկային ի հայրա-
պետութեան Տէր Փիլիպպոս Կաթողիկոսին ի
յառաջնորդութեան տեղւոյս տէր Կարապետ
եպիսկոպոսին եւ ի թաղաւորութեան Տաճ-
կաց սուլթան Իսլահիմին» (Թորոս Աղբար,
Բ. էջ 438) :

Նոյն Մանուէլ միեւնոյն թուականին կը
գրէ Յիսուս Որդի մը «ի Կողոնիայ» (Բար-
խուդարեան, Աղուանից երկիր, Թիֆլիս
1893 էջ 247) :

Գր. Տաթևացւոյն Քարոզչիւրքը «Գրե-
ցաւ ի ՌՃ եւ մի ամի (1652) ի յաստուածա-
պահ քաղաքիս Կողոնիայ, որ այժմ ասի
Ղարասար, ի յանառիկ ամրոցիս ընդ հովա-
նեաւ Ս. Աստուածածնին եւ սրբոյն Ստեփա-
նոսի նախավկային, ի հայրապետութեան Տն.
Փիլիպպոս Կաթողիկոսի ի վայելումն քաջ
րարունապետին տէր Գարրիէլ վարդապետին
ձեռամբ անիմաստ գրչի Կիւրղի . . . յիշեցէք
զծնողան իմ զԼեւոնն եւ զմայրն իմ զՆաղութն
եւ զեղբայրն իմ զՏրդատ . . . զարձեալ յիշե-
ցէք զուսուցիչն իմ զՄանուէլ քահանայն»
(Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 2105) :

Աւետարան մը եւս կը գրուի հոն (Հմմտ. Սարգիսեան, Մայր ցույց. Ա. էջ 538, Թուականը կը պակսի) :

2. ԱՀԱՐՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մալաթիայէն ութը ժամ հեռի (հետիոտն), լերան մը վրայ, ստորոտէն կ'անցնի եփրատ գետը, դժբախտաբար շատոնց շարաթացած, բայց դեռ միշտ այցելուած իրրեւ ուխտատեղի (Բիւղանդիոն 1900, Թ. 1127 եւ 1158, 1906 Թ. 2975. Ծաղիկ 1893. Գ. տ. Թ. 11, էջ 89) :

3. ԱՆԱՐՆԱԹ ԲԺՇԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Մալաթիայէն հետիոտն երկու ժամ հեռու, Ս. Փրկիչ եւ Ս. Լուսաւորիչ վանքերու միջեւ, դաշտավայրի մը վրայ. երբեմն եռուն գործունէութեան վայր եւ ապա տմայացած (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 313, Բիւղանդիոն 1906 Թ. 2975, Բաղմալէպ 1937 էջ 299, Ծաղիկ, 1893, Գ. տ. Թ. 11, էջ 89) եւ Փունջ 1895, Թ. 2448) : Ասլանեան կը գրէ՝ «Ասկէ 50 տարի առաջ դեռ կանգուն է եղեր եկեղեցին եւ հանդուցեալ Սրապիոն եպիսկոպոս ալ պատարազած : Շատ մեծ եւ ճոխ վանքի եւ գեղեցկադիր շէնքի մը վկաներն ու հետքերը : Հայ աշուղներէն մէկն ալ սա քառահը նուիրեր է անոր. «Արծաթ բժիշկն ալ վրան չինուած է, Մելիտինու քաղաքն. ալ ջրին էհտաճ է, Զօրեղ Լուսաւորիչ. Մեծդ Ս.

Փրկիչ Հիւանդաց օգնական Անարծաթ
բժիշկ : Անարծաթ բժիշկը երկու խոշոր վան-
քերու (Ս. Լուսաւորչի եւ Ս. Փրկչի) կեն-
դրոնը շինուած է, իրապէս աղուոր հովտի
մը մէջ...» : (Մասիս 1906, էջ 317) :

4. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Մուշոփկայի մօտերը, հասա սիւներով
շինուած վանք մը, որ մեղի անձանօթ պա-
րագաններու տակ ինչպէս կանգնուած է այն-
պէս ալ աւերակներու կոյտի վերածուած
(Բիւզանդիոն 1906, Թ. 2975) :

5. Ս. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մալաթիայէն հետիոտն գրեթէ 12 ժամ
հեռու եւ Մուշոփկայ գիւղէն կէս ժամ հեռի.
օդասուն վայրի մը վրայ շինուած է այս
վանքը, որ թէեւ արդէն ամայացած ու աւե-
րակ եղած, սակայն դեռ սիրուած ուխտա-
վայր է (Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1001 եւ 1043,
1906, Թ. 2975 եւ Թորոս Աղբար, Ա. էջ 322.
Ծաղիկ 1893, էջ 89, Փունջ 1895, Թ. 2448) :

Յաւելում՝ Պալեան կը գրէ՝ «Երկու ա-
ւերակ վանքեր ալ կը յիշուին յանուն Ս.
Թէոդորոսի, առաջինը Դերձիկ Ս. Թէոդո-
րոսի վանք...» (Բիւզանդիոն 1900, Թիւ
1043) : Յովսէփ արեղան 1381ին կը գրէ հա-
ւոյ մը «Ընդ հովանեաւ սուրբ Թէոդորոսի
ղինաւորի, զոր այժմ Դերձիկ կոչի եւ այլ
բաղձահաւաք նշխարաց յառաջնորդութեան

սուրբ ուխտիս տէր Ներսէսի պատուելի եպիսկոպոսի...» եւ կը մաղթէ «Յիշեցէք եւ զվանիցս միաբանքն Սիմէոն արեղայն եւ զսարկաւազներն, զՍարգիսն, զՎարդանն, զՂազարն, զտնտես Յովանեան» (Tisserant, Cath. Vat. Cod. Borg. էջ 1159: Սիմէոն 1457ին «ի սուրբ անապատիս Դերձկոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Թորոսու կ'արտադրէ Կանոնական դրուածք մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. Թ. 228) եւ նոյնը 1461ին միեւնոյն տեղը Ընդհանրական մը (Կարենեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 525) :

6. Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ ՎԱՆՔԸ

Մալաթիայէն հետիոտն դրեթէ երկու ժամ տարակոյ ապառաժուտ բլուրի մը վրայ կանգնած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նուիրուած վանքը², որ բարձր եւ հովասուն դիրքով օժտուած է: Ունի փոքրիկ տաճար մը, որուն դրան վրայ գրուած է՝ Շինեցաւ դուռս սուրբ Գրիգորի ձեռամբ Սիմէոնի եպիսկոպոսի ի Թուին Հայոց ՊԶԸ (1439): Մարտ Գ. Յիշատակ ինձ եւ ծնողաց: Դարձեալ ունի միաբաններու համար քանի մը քարուկիր սենեակներ, ինչպէս նաեւ աղբիւր մը, որ յիշատակ է Սահակ եպիսկոպոսին: Ուխտաւորներու համար եւս կառուցուած են խուցեր:

² Սիմ. Լեհացին Մալաթիայի մէջ կը գտնէ Ս. Լուսաւորչի քարաշէն մեծ եկեղեցի մը (Ուղեգրութիւն էջ 190):

Ասլանեան կը գրէ՝ «Վանքին մէջ ենք։ Սրբաւայրն իր եղակի դիրքովը խոր տալաւորութիւն կը գործէ ամէն հաւատաւորի վրայ, մէկ կողմէն իր հնամենի հաստատութիւնը դարաւոր, միւս կողմէն լեռներու շրջանակը, որոնք ուժղնապիրկ բազուկներ երկնցուցած են, բլուրներ բաց բացաստաններով կը խայտան առջեւդ...։ Վանքը շինուած է չորրորդ դարուն վերջերը ի յարգանս Ս. Լուսաւորչի. ըստ աւանդութեան մէկ քանի օրեր այս մենարանին տեղւոյն վրայ հիւր կ'ըլլայ հիւրընկալու տիրոջ մօտ, մեկնելէ վերջ յաւերժացնելու համար բարեկամութիւնը հիւրընկալին անունով կը կանգնեցնէ այս մենաստանը. դիրքը եղական եւ բարձրահայեաց է, տեսարանն ապշեցուցիչ... վանքին շէնքը մինչեւ 30—40 տարի յառաջ միայնակ եղած է, եւ 13 սենեակ ունի եղեր եւ վերջերը վերնայարկ մը շինած են անշուք ու անճաշակ. տաճարը որքան փոքր է այնքան հաստատուն... Գրական տեսակէտով շատ աղքատ մնացած» (Մասիս 1906, էջ 318—9, Թորոս Աղբար Ա. էջ 313, Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1066, Ծաղիկ 1893, էջ 89, Փունջ 1895, Թ. 2448 եւ 1898, Թ. 2593, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 322)։

Յիշատակադրութիւնները չեն հաստատեր որ Ս. Լուսաւորչի վանքը շատ հին հաստատութիւն ըլլայ։ ԺԴ. դարուն Անանիա դպիրը կը ծաղկէ՝ «Աւետարանս ի դուռն

Ս. Լուսաւորչին ի Մեկիտինոյ վանքս» (Սարգիսեան Հ. Բ. Մայր ցուց. Ա. էջ 714, հմմտ. Խաչիկեան, ԺԴ. դարի Հայ. Ձեռ. Յիշատ. էջ 637) : Հայրապետ «Ի Մեկիտինէ քաղաք Հայոց ի սուրբ մենաստանս որ կոչի Լուսաւորիչ... յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս անյաղթ փրկիսոփայի տէր Սիմէոն եւ տէր Մատթէոսի եւ զայլ միեղէն եղբարքս որ աստ կան հանդուցեալ», կը զրէ Աւետարան մը (Արեւելեան Մամուլ 1907, էջ 519—20) : Այս՝ կը կարծեմ այն Աւետարանն է, զոր կը յիշէ նաեւ Սրուանձտեանց եւ գրութեան տարին կը դնէ 1461 (Թորոս Աղբար Բ. էջ 340, հմմտ. Նօտարք, էջ 197) : Անկէ յառաջ ՊԶԳ. Թուին (եւ ոչ թէ ԶԳ. Թուին), նորէն կը յիշուի Սիմէոն արքեպիսկոպոս առաջնորդ «Զմեղաւք մեռեալ հոգին զտէր Սիմէոնն արքեպիսկոպոսին Մալաթիոյ վրայդիտողին եւ իմ որդի Ուսուրէկին վարժեալ ձեռամբ վարդապետին Առիստակէսի բարունապետին³ վերջին կաղմոզս ի Մեղեանին ի դուռն սրբոյն Գրիգորին ի ԶԳ. Թուականին (Թորոս Աղբար Ա. էջ 327, հմմտ. Սարգիսեան Հ. Բ. Մայր ցուց. Ա. էջ 714. Թուականի սրբադրութիւնը կ'ըլլայ վե-

³ Արիստակէս իր մասին կը զրէ «Արգ եւ Արիստակէս սուտանուն արեղայ որ զաստուածարան գիրք(ս) տեսայ եւ բերի ի վանքս Մեղեանու ի դուռն սուրբ Լուսաւորչիս... Գրեցաւ գիրս ԶՀԲ (1523, հմմտ. Քննական Հրատարակութիւն Աղաթանգեղոսի Պատմութեան, Թիֆլիս 1909, էջ 1Ա) :

բողբեալները նկատելով. Պ գիրը մոռցուած է եւ Զ տառը Զ կարդացուած է) :

1438ին Գանձարանի մը Յիշատակադրութեան մէջ կայ. «Գրեալ ի վանս սրբոյն Գրիգորի Մելիտինոյ Հայոց ի թվ. ՊՁԷ, յիշեցէք զԴաւիթ արեղայս եւ զՀայրն իմ զԻսահակ քահանայն... զԿոստանդին աւագ երէցն եւ զԱստուածատուր զաւակսն իւր զԹորոս քահանայն եւ զՍտեփանոս Հայրապետն, որ այժմ խնամատար են եւ վերակացու սուրբ ուխտիս» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 452—453. հմմտ. Նօտարք էջ 117 եւ Բիւզանդիոն 1906, Թ. 2975) : 1590ին կը գրուի Մատթէի մեկնութիւն մը «Գրեցաւ ի շրջադայութեան Թուականիս Հայ տօմարիս ՌԼԹ երորդի քառասներորդի Մելտենի գաւառիս, որ կոչի տաճիկ բառով Մալաթիայ, ի մենաստանիս որ կոչի յանապատ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ընդ հովանեաւ սրբոյն Յովհաննիսի եւ սրբոյ Անարծաթ բժշկացն Կողմայի եւ Դամիանոսի եւ սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային եւ սրբոյն Սոփիայի ի յառաջնորդութեան եւ Հայրապետութեան Հայոց կաթողիկոսի աթոռակալ եւ պատրիարք սուրբ յաթոռոյ Երուսաղէմի եւ ի սպասաւորութեան եւ վերակացութեան սուրբ ուխտիս մեղաւոր Մարտիրոս եպիսկոպոսի, որ ոչ եմ արժանի կոչիլ ի կարգ առաջնորդութեան» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. Թ. 1253) :

Գերեզմանի մը վրայ կայ «Կանդեցաւ

չիբրիմս Փրկչ. . . . նահատակ Ստեփան Վարդապետին ՌՄԻԶ» (Թորոս Աղբար Ա. էջ 311, Նօտարք, էջ 118) :

Այս յիշատակադրութիւնները կը վկայեն թէ Ս. Լուսաւորչի վանքը եղած է եպիսկոպոսանիստ եւ լաւ անցեալ ունեցած է : Շատ աղէկ առաջնորդութիւն բրած է Գէորգ Վ. Արսլանեան : Վանքը ստացած է բաւական հասութարեր կալուածներ եւ արտեր (Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1066, 1906, Թ. 2975, Արեւելք 1901, Թ. 4610, Սուրհանդակ 1906, Թ. 2377, Փունջ 1898, Թ. 2593, Թորոս Աղբար Ա. էջ 311—3, Էփրիկեան, Բնաչխ. Բօրն. Բ. էջ 112 : Բիւրակն 1900 էջ 117. Արեւելեան Մամուլ 517—20, Բաղմալէս 1937, էջ 299. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 322) :

7. Ս. ԽԱՁԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Խաչի վանքը կամ Խաչկոյ վանքը Շէփիկ գիւղին մէջ շինուած է եւ անշուք մնացած ու չարաթացած (Բիւզանդիոն 1906, Թ. 2975) :

8. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ

Մալաթիայէն հեռիոտն մէկ ժամ հեռու է եւ արդէն շատոնց աւերակոյտի վերածուած (Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1127 եւ 1906, Թ. 2975) : Սրուանձտեանց կը գրէ «Պէհեսնիոյ 3 ժամ անդին Քէսոն գեղին առջեւ Վա-

սիլլոս անուամբ քարակոյտ մը կայ, որ Գոյ Վասիլի ապարարանքն է կ'ըսեն, յորմէ կէս ժամ հեռի է Կարմիր վանքի աւերակը... (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 323...): Կարմիր վանքի հողերը բոլորը անկէ առնուած են եւ գրաւուած (Բաղմավէտ 1937, էջ 299 — հմմտ. դեռ Ծաղիկ 1893, էջ 89):

9. Ս. ՄԱՄԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մալաթիայի Արզն գիւղին մերձ, գոյութիւնը ծանօթ եւ պատմութիւնը անծանօթ (Բիւզանդիոն 1906, Թ. 2975):

10. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մուշովկայ գիւղին մօտ: Մեղի սյնակէս կը թուի թէ սա ուխտատեղի մը պիտի ըլլայ քան թէ վանք (Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1019 եւ 1906, Թ. 2975. Ծաղիկ 1893, էջ 89): Սաղմոսարան մը կը գրուի «Յերկիրն Մելտենի ի գիւղն Մուշուղկան, ի դուռն Ս. Սարգսի, ձեռամբ յոգնամեղ փուծ եւ սուտանուն Գրիգոր եպիսկոպոսի» (Սարգիսեան, Մայր ցույց. Բ. էջ 480): Գրութեան տարին է՝ 1596:

11. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Հին Մելիտինէի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին ունեցած է վանք մը: Եկեղեցին հաստահիմն հիւսուածքով է եւ կամարակապ (Բաղմավէտ 1937, էջ 296-7):

12. ՏԷՐ ՄԵՍԵՀԻ ՎԱՆՔԸ

Հին Մելիտինէէն երեք ու կէս ժամ հեռու, համբաւոր վանք եւ ուխտատեղի, հիմնուած իրրեւ թէ Ս. Թադէոսէ (Բաղձա՝ վէպ 1937 էջ 298) : Անունը՝ հաւանօրէն աղճատումը կամ կրկնատումը Արդլմահէի :

13. Ս. ՓՐԿՁԻ ՎԱՆՔԸ

Օրդուղ գիւղի վանքն է այս : Բլուրի մը վրայ, քաղաքէն մէկ ժամ հեռու : Դիրքը հաճելի, հովասուն եւ ջրարբի, բաւական չէն սենեակներով եւ պարտէզներով : «Ս. Փրկչի տաճարը խիստ ընդարձակ եւ հոյակապ չէնք մը եղած կ'երեւի իր աւերակէն : Արդի տաճարը աւերածոյն մէկ մասն է, զոր ծածկեր են, մութ եւ խոնաւ . . : Փոքրիկ մատուռ մըն ալ կայ տաճարին աջ կողմը, նոյնպէս մութ (Թորոս Աղբար Ա. էջ 314 եւ 333 : «Վանքին տաճարը յունական ճարտարապետութեան կնիքը կը կրէ» (Ծաղիկ 1893, էջ 89) : Շէնքը եռայարկ է եւ իրրեւ թէ ունեցած կ'ըլլայ 40 խորան եւ 366 կամար (Փունջ 1895 թ. 2448) : Իրրեւ թէ առաքելաչէն, բայց այդ՝ աւանդութիւնը հիւսուած է Առաքեալի մը մա-

⁴ Մալաթիայի մերձ կայ Վանք անուն գիւղ մը, որուն համար ալ կ'աւանդուի թէ անունը անկէ առած է որ հոն վանք մը կառուցուած է, բայց վանքին անունը մեղի հասած չէ (Բիւզանդիոն 1906 թ. 2975) : Մալաթիայի գաւառին մէջ Ասորիները ունեցած են Ս. Պարսամի վանք մը (Հմմտ. Հայոց նոր վկաները էջ 116 եւ Ինճիճեան, նոր Հայաստան, էջ 323) :

սունքին հոն յարգանքի առարկայ բլլալէն : Քանդուած ու աւերուած է Կաղ թիմուրէն (Մասիս 1906. էջ 231—2, եւ էջ 319, Բիւզանդիոն 1906, Թ. 2975, Բախտիկեան. Ս. Ոսկեղեատակ, Գ. էջ 421, հմմտ. Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյց 1913 : Բիւրակն 1900, էջ 117, Բաղժավէս 1937, էջ 299, Փունջ 1895, Թ. 2448) : Ունեցած է Ձեռագիրներ (Ծագիկ 1893, էջ 89) : Գէորգ Վ. Ասլանեան կը գրէ՝ «Վանքը ընդարձակ բլրակի մը վրայ տարածուած է, ունի հնադարեան պատկառելի հնութիւն մը եւ սրբադրոշմը երկնասէր : Այս վիթխարի շէնքին ընդարձակութիւնը եւ հարտարապետութիւնը կ'ապացուցանեն թէ բարեպաշտական մեծագումար նուիրատուութիւններով կանգնուած է, իսկ վկաներն են յաղթ սիւներու հիմնաքարերն զեղակերտ եւ դունագեղ մարմարեայ, հապախաչքարերն եւ սեղանաքարերը եւ շինութեանց բեկորներն եւ առատ մատուռները : Ըստ աւանդութեան վանքի սրբատաշ քարերէն 40 աչք վիթխարի կամուրջ մը շինուած է եւ այսօր ալ նորէն կը շինուի քարի այդ ցանցնութներովը. այժմեան շէնքը անշուք ու պարզ է. մէկ կողմը ամբողջ միայրիկ սենեակներ կան 12ի չափ. միւս կողմը դոմ, ախոռ, յարդանոց, իսկ մէկ մասը՝ Տաճարն ու երկու մատուռներն են կուռընդկուռ համակ քարակոփ, մինակ տաճարին վրան բաց է, սիրուն եւ տարածուն բակ մը

ունի... Տաճարին մէջ կայ 4 կանդունդոց վէճքար մը, դրան քարերն ամբողջ մարմարիոն են... Եւ խաչքարերու միւսէօն... վանքը ունի 5—6 կտոր արտեր... (Մասիս 1906, Թ. 15, էջ 232): — Հմմտ. նաեւ Փունջ 1895, Թ. 2448):

14. Ս. ՕՀԱՆՈՒ ՎԱՆՔԸ

Ասլանեան Մալաթիայի վանքերու շարքին մէջ կը զնէ Ս. Օհանու վանքը⁵ (Բաղ-մապէպ 1937 էջ 299):

Ե.

ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՎԱՆՔԵՐԸ¹

1. Ս. ԱՆՏՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Խուչլի կամ Խուչին գիւղի մերձ. աւերակ վանք կամ Եկեղեցի (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 153, Երեւանեան Գ. Պատմ. Չարսանճագի

⁵ Կդաւտիոյ դաւառին մէջ, մերձ Անձիթի եւ Մելիտինէի կը գտնուի Տալաշա Ս. Աստուածածնի վանքը, ուր 1018ին կը դրուի Աւետարան մը, անոր մասին այլուր (Հմմտ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 203—4, Atontz N., Notes Arméno-Byzantines, Les Dallassènes, Bruxelles 1935, էջ 182, Բիւզանդիոն 1900 Թ. 1277, Ալլոյօյանեան Ա. Կեսարիա, Ա. էջ 1839 եւն եւն):

¹ Խարբերք կամ Մամուրաթ-իւլ-Աղիզ նահանգին մաս կազմած են պարագաներու համաձայն նաեւ Չարսանճագ եւ Չմշկածագ, որոնք միացուած են նաեւ իբրեւ «Տաւրոսի Առաջնորդութիւն» (Մասիս 1886, էջ 819): Անոնք վերաբերած են նմանապէս Տիարպէքերի նահանգին:

Հյց. էջ 111 եւ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1008, եւ 1907, Թ. 3145) :

2. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Գոտարիճ, Լամբ, Չորակ գիւղերու եռանկիւնին մէջ կիրճ մը կայ, որ ընդարձակ տարածութիւն ունի եւ չորս կողմէն քարայրներով շրջապատուած . . այս քարայրներու մէջ կը գտնուի Ս. Աստուածածին անուն աւերակ վանքը, որուն պատին հաստութիւնը երկու կանգուն է : Վանքին մօտ խոշոր գերեզմանոց մը կայ . . ճիշդ վանքին դիմացը քարայրին ճակատը երկու կանգուն մեծութեամբ խոշոր խաչքար մը կը բարձրանայ (Երեւանեան, Պոմ. Չարսանճաղի Հյց. , էջ 194—195 հմմտ. անդ էջ 201, Թորոս Աղբար Բ. էջ 153 : Բիւզանդիոն 1907, Թ. 3145) :

3. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՕՐ ՎԱՆՔԸ

Ս. Աստուածամայր վանքը Չարսանճաղի Երկան գիւղին վանք-Եկեղեցին է. անոր կալուածները Քիւրտերը կը յափշտակեն (Պոմ. Չարսանճաղի Հյց. էջ 219, հմմտ. Երկանի վանքը) :

4. Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Գոտարիճ գիւղի վանքն է այս, որ ունեցած է ընդարձակ բակ եւ եղած է այցելուած սրբատեղի մը (Երեւանեանց, Պոմ. Չարսանճաղի Հյց. էջ 193—5) :

5. Ս. ԱԹԱՆԱՍԻ, Ս. ԳԷՈՐԳԻ, Ս. ԵՂԻԱՅԻ, ԿԱՐՄԻՐ.
Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ, Ս. ՊՕՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍԻ, Ս. ՍԱՐԳՍԻ.
ՓԱՆԻ ԵՒ Ս. ՓՐԿՁԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Այս բոլոր վանքերը² կը յիշուին Չարսանճաղի, Փերինի եւ մանաւանդ Մեծկերտի մէջ եւ անոնց շրջականները: Սակայն ինչպէս ուրիշներ, եւ ասոնցմէ ոմանք եւ որոնք յատուկէն ալ յիշատակուեցան, կարելի չէ ըսել թէ իսկական վանքեր եղած ըլլան. ասոնցմէ ոմանք եղած են եկեղեցիներ, բայց ունեցած են քահանայատներ կամ ճգնատեղիներ եւ զուցէ վանքիկներ եւ ոմանք նոյն իսկ մատուռներ ու սրբավայրեր, սակայն վանք յորջորջանքը ստացած: Ժողովուրդին քով յաճախ վանք ու եկեղեցի միեւնոյն համարուած է (Երեւանեան, Պտմ. Չարսանճաղի Հյց. էջ 174—8 եւ 320, Թորոս Աղբար Բ. էջ 153—4 եւ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1127 եւ 1907 Թ. 3145):

6. ԵՐԻՅ ՄԱՆԿԱՆՅ ԿԱՄ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՄԱՆԿԱՆՅ
ՎԱՆՔԸ

Չարսանճաղի Ս. Լուսաւորիչ գիւղի մերձ, հոյակապ վանք, աւերակոյտի վերածուած: Եղած է սիրուած ուխտատեղի: Ունեցած է եկեղեցւոյն դրան մօտ քարի մը վրայ բաւական ընդարձակ արձանադրու-

² Հ. Պատուրեանի «Հանրադիտակ»ին մէջ (էջ 885) կը յիշուի Ապղլիտ կամ Աչոտի վանք մը: Հմմտ. Ս. Սարգիսի վանքերը:

թիւն մը, որ զժրախտաբար չէ կարգացուած
ևւ հրատարակուած :

Թէև Սրուանձտեանց եւ Պալեան զայն
Քառասուն Մանկանց վանք կը կոչեն, բայց
անոր իսկական անունը է Երէց Մանկանց
վանք (Թորոս Աղբար Բ. էջ 153 եւ Երեւա-
նեան Գ. Պատմ. Չարսանձագի Հայոց, էջ
214—5. Բիւլանդիոն 1907, Թ. 3145) :

7. ԵՐԿԱՆԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿԱՍ ԵՐԿԱ(Յ)Ն ԸՆԿՈՒ-
ՋԵՆՅ ԿԱՍ ԸՆԿՈՒՋ(ՈՒՏ)Ի ՎԱՆՔԸ

Չարսանձագի Խոյադ գաւառակի Երկան
գիւղի վանքն է այս եւ անոր անունով ալ կըն-
քուած, մինչ իր իսկական անունը եղած Ս.
Կարապետ՝ նուիրուած ըլլալով Ս. Յովհան-
նէս Կարապետի :

Սրուանձտեանց կը զրէ «Երկանի կամ
Երկան Ընկուղի Ս. Կարապետի վանքն ալ
աւելի հոյակապ եւ մեծագործ չէնք է, բայց
քանի մը մասեր քայքայուած, ընտիր ճար-
տարապետութիւն, որոյ ձեւն եւ քանդակ-
ներն Եւրոպացի ուղեւորաց իսկ հիացումն
պատճառեր եւ օրինակած են: Վանքը շի-
նուած է Հայոց ՆԻԴ Թուին» (975, Թորոս
Աղբար Բ. էջ 152) : Տաճարը նուիրուած Ս.
Աստուածածնի եւ վանքը Ս. Կարապետի :
Տաճարին զրան ճակատին վրայ զրուած է՝
«Այս է խորան մօր Տեառն, յորմէ ծնաւ Յի-
սուս Քրիստոս ի յայրն Բեթղեհէմ, յորո-
վայնի հաճեցաւ եւ ի սրբոն բնակեցաւ եւ

սուրբ Հոգին հովանացաւ. աղաչեմ զքեզ Ս. Աստուածածին բարեխօսեա վասն ծառայիքո մեծ Մխիթարիս զորդիդ քո Աստուած մեր դաւանելո եմ ի թիւ... ման... դանձէ... թշնամւոյն որ առաքեալք մեր նահատակեցան Քրիստոս վասն քո սուրբ Մենդեանս եւ զկնի խորանդ շինեցի ի թվին Ն. Ի. Դ.» (անդ էջ 155) :

Այս զրութիւնը իր բովանդակութեամբ եւ ոճով շատ կասկածելի է թէ Ժ. դարու զրուած ըլլայ եւ վանքն ալ այդ թուականին շինուած կամ զոյութիւն ունեցած, թէ եւ Պալեան զայն այդ դարուն հիմնուած կ'ընդունի (Բիւզանդիոն 1907, Թ. 3145) : Ժ. դարուն կը սկսի ծաղկիլ եւ կ'ունենայ կարող առաջնորդներ, ինչպէս յաջորդ Յիշատակազրութիւնները կու տան անունները Առաքելի եւ Յովհաննէսի³ :

³ Վահէ Հայկ կը գրէ «(1307ին) Առաջնորդութեան (Մազկերտի) կենդրոնը ըլլալ կը թուի Ս. Կարապետ վանքը Երկանի կամ Երկան Ընկուզի... (Բիւզանդիոն Թ. 3145) : Կրնայ ուրիշ վանք մը ըլլալ այդ կենդրոնը, վասն զի 14 վանքեր ունէր այս վիճակը (նոյն), որ համեմատաբար փոքր էր (Պարբերդ եւ իւր ոսկեղէն դաշար, էջ 556), հմմտ. Երեւանեան Գ. Պատմ. Չարսանճաղի Հայոց, էջ 275—86) : Սխալ 1307ի Ժողովի մասնակցողներէն են՝ Թորոս եպ. Մազկերտի... Հայրապետ եպ. Ռորանին... Կարապետ եպ. Մեծկերտայ... Իսկ ստորագրողներէն են Թորոս եպ. Մազկերտի... Հայրապետ եպ. Չմշկածաղկուցն, Կիրակոս եպ. Մեծկերտայ դաշտին, Կարապետ եպ. Մեծկերտայ. (Պալեան Հ. Աղեքսանդր արքեպ. Պատմութիւն Կաթ. Վարդապետութեան ի Հայոս, էջ 275 եւ 281) : — Չմշկածաղկուցն է Ընկուզտի (հմմտ. Վահէ Հայկ, անդ (էջ 526) :

Փառք... տենչացեալ եղեւ... Հայրապետ
կուսակրօն արեղայ: Արդ սկսեալ եղեւ
սուրբ Աւետարանիս յԱմիթ քաղաքի եւ ի
վերադիտողութեան նորին Տեառն Մկրտա-
չին եւ աւարտեցաւ ի Սաղման գաւառի, ի
նահանգին Չմշկածագի, ի սուրբ ուխտիս
էրկէնրնկուղից յառաջնորդութեան Առաքել
վարդապետի ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետին
եւ Ս. Աստուածածնին ձեռամբ անարհեստ
գրչի Գրիգորի...» (Պաշիկեան, ԺԵ. դարի
հայ. Ձեռ. Յիշատ. Բ. էջ 4269): Կը գրուի
1432ին, իսկ երկու տարի յետոյ — 1434 —
Դաւիթ կը գրէ Աւետարան մը «...յանա-
պատի, որ Ընկուղեաց անուն կոչի, ի գրուեն
Ս. Աստուածածնի եւ Մկրտչին Տեառն Յի-
սուսի, ի գաւառիս յերապաւլսի, որ Չմըշ-
կածագ այժմ կոչի... Արդ զառաջնորդ
սուրբ ուխտիս զԱռաքել վարդապետիս,
տացէ Յիսուս պարզեւս բարիս, միաբանիցս
առ տէրունիս... Թուին Հայոց ՊԶԳ» (1434,
Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ
12): Ուրիշ Ձեռագիր մըն ալ ձեռամբ Դաւթի
«գրեցաւ եւ կապեցաւ ի վանքն Երկայն-
ընկուղենց ի գուռն Ս. Կարապետին եւ Ս.
Աստուածածնին» (Սարգիսեան, Մայր ցուլ.
Ա. էջ 632):

Առաքել շինարար առաջնորդ է. վանքը
կ'ընդարձակէ նորանոր շինութիւններով եւ
յաւելուածներով, ինչպէս սա յիշատակա-
գրութիւնները կը վկայեն «Յօրինեցաւ ճառս

ի թվականիս Հայոց ՊԶԴ (1435) ի նորաշէն յանապատիս Երկայն Ընկուզեաց, որ յանուն սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին ի դաւառին Յաղմնոյ (Յաջիկեան, անդ, էջ 428: — Ոսկեան Հ. Հ. Մայր ցուց. Մխիթ. Մատ. ի Վիեննա, Թ. 695 (անտիպ⁴):

Շատ խօսուն է հետեւեալ Յիշատակագրութիւնը.

«Փառք... ցանկացաւ... ամենազով... իշխանն պարոն Արիշահն եւ ստացաւ զսա յիշատակ բարի իւրն եւ... հաւրն Մելիքշահին եւ մաւրն Մաթոնին:

Եւ արդ ես սուտանուն երէց Կարապետ... կատարեցի պանդուխտ կենաւք յաւտար երկիր... ի վանքս Երկայնընկուզեաց ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս եւ սրբուհւոյ Աստուածածնիս, ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Առաքել վարդապետի եւ Ստեփանոս հայտետի ի թվականիս Հայոց ՊԶԴ (1435) ի պարոնութեան Աւթման բէկ խանի եւ ի նայրապետեան դաւառիս պարոն Ղոչդադամին, յորոյ անուն գիրքս գրեցաւ եւ վանքս շինեցաւ ի յԱրզն: Որ եղ նոյն ինքն պարոն Արեւշահս շինել զառճար սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ զսա զարգարեաց շուրջառ-

⁴ 1445ին հոս կը հանդիպի Աբրահամ եպ. Մսրրցի (Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 3):

ներով բազում խաչերով եւ աւետարանով եւ տարեգրով եւ Սարգիսդրով եւ ամենայն պիտոյիւք: Եւ ետ գրել զսրբոց պատմութիւնս եւ եղ ի դուռն սուրբ Կարապետիս անջինջ յիշատակ . . . :

Ընդ նոսին եւ զանպիտան զծաւղս զԿարապետ երէց Վանեցի եւ զծնողքն իմ զՍտեփանոս քահանայ եւ զՄինա եւ զգեոարոյս ծաղիկս զՄեսրոպ եւ զԱրզլմսէիս եւ զեղբայրն իմ զՅովանէս արեղս յիշեցէք . . . Այլ եւ յիշեցէք զմիաբանք սուրբ ուխտիս զաէր Տաւնական կրանաւոր, զԹաղէոս կրանաւոր, զԿարապետ արեղս, զՅովսէփ արեղս եւ զՍաղատուր արեղս եւ զԱստուածատուր մալաղն այլ եւ զՅովանէս մահդասին, որ բազում աշխատութեամբ շինէ զայգին եւ զԱռաքել մահդասին եւ զՍիմէոն արեղայն եւ զՍիմէոն հովիւն յիշեցէք . . . այլ եւ զաշակերտսն իմ զՍարգիս սարկաւապ, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթին եւ զՅովասափն զրեաց . . . : Այլ եւ յիշեցէք զաէր Սահակ եպիսկոպոսն Զերմկոյ, որ աստ հանդեաւ :

Եւ յայսմ տմի որ գիրքս գրեցաւ որ էր թուական Հայոց ՊՁԴ ձեռաւք աւետոն Արեւշահին շինեցաւ սուրբ Յարութիւն ի գիւղս Երկայնկոյիւք :

Այլ եւ յիշեցէք զարին եւ քաջ բարունապետն զԱռաքել վարդապետն եւ զծնողսն իւր ըստ մարմնոյ գնեբսէս եւ զՍուրբ լուսն-

լիքն եւ զորդին իւր զՈվանէս սարկաւազն,
որ եւ ծաղկեաց այլ ի գիրս... :

Ողորմեայ ստացողի գրոցս Առաքել
վարդապետին եւ ծնողաց իւրոց... եւ պա-
րոն Արեւշահին եւ Հայրապետ Ստեփանոսին եւ
Ստեփան վարպետին Բաղիշեցւոյ եւ մահ-
դասի կրօնաւորին, օրինակ շնորհողին եւ
մահդասի Աւաքին եւ Պօղ միայնակեցին եւ
Յովսէփ ճղնաւորին եւ ինձ մեղաւոր գրչիս
Մինասի եւ ծնողաց իմոց Սուլտանշահին եւ
Խէրիսաթունին եւ վարպետին իմոյ տէր Գրի-
գորին եւ մեր եղբաւրն Վարդան կրօնաւորին
եւ Դաւիթ քարտուղարին եւ Կարապետ քար-
տէղս կոկողին» : (Ակինեան Հ. Ն. Հաւք.
Յիշատ. ԻԲ 25, Յայսմաւուրք՝ Խաչիկեան,
ԺԵ. դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ. Ա. էջ
449—50) :

Դարձեալ՝

«Յիշեցէք... զգծաւդ սորա զՍահակ
եպիսկոպոս, որ գրեցի զՄաշտոցս ի Յեր-
կուրնկուղեց վանքս ընդ հովանեաւ Ս. Աս-
տուածածնիս եւ Ս. Կարապետիս. գրեցաւ ի
Թւին ԶԾԷ» = 1508 (Macler, Rapport sur une
Miss. scientif. en Belgique... էջ 108) :

Հաւանօրէն վանքին առաջնորդ եղած է
նաեւ Յովհաննէս եպիսկոպոսը որ 1582ին
«Յերկիրս Յաղմնայ ի վանքն Երկան Ընկու-
ղիցն ի դուռն Տիրամայր Ս. Աստուածածնի
եւ Ս. Կարապետի» կը գրէ Շարակնոց մը
(Ակինեան, Հաւք. Յիշատ. Հ. Պոսու-

րեանէ) : Նոյնը դարձեալ 1594ին կը գրէ ուրիշ Շարակնոց մը (Անդ) եւ 1601ին «Յերկիրն Յաղմնայ ի գուռն Ս. Կարապետու եւ Ս. Աստուածածնայ եւ Ս. Յարութեան» Աւետարան մը (Թորոս Աղբար Բ. էջ 348) :

Այս հոյակապ վանքին կալուածներուն կը տիրանան Քիւրտերը (Էփրիկեան, Բրն աշխ. Բորն. Ա. էջ 713 եւ Երեւանեան Գ. Պամ. Չարսանճաղի Հայոց, էջ 118 եւ 219, հմմտ. Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1127) :

Տ. Ս. ԹՈՐՈՍԻ ԿԱՄ ՏԻԿՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

Չարսանճաղ ունի Ս. Թորոսի նուիրուած երկու վանք. մէկը Լամբ գիւղի մօտ եւ աւերակ եւ միւսը կոչուած նաեւ Ս. Տիկին կամ Տիկնայ վանք Բերդակն կամ Բերդեկ գիւղի մերձ, անշէն : Երբեմն մեծամեծ քարերով շինուած է տաճարը եւ հոյակապ, նաեւ ընդարձակ եւ դմբեթով օժտուած, բայց դժբախտաբար վերջերս կործանած, մինչ կամարներն ու խորանները գեռ գրեթէ կանգուն են : Տաճարը կոչուած է Ս. Տիկին, գուցէ Տիրամօր նուիրուած ըլլալու պատճառով, թէեւ Սրուանճառնոց կը հարցնէ «Ո՞ր հայ տիկնոջ յիշատակն է արդեօք : Ս. Թորոս մեծ վանք է եղեր, կ'ըսեն տեղացիք եւ ասոր թեմն է Ս. Թորոս նահիէն որ սյժմ Չմշկածաղու դաւառ համարուած» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 124, 153, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 227, Բիւ-

դանդին 1900, Թ. 1043 եւ 1127, 1907 Թ. 3145, Երեւանեան Գ. Պատմ. Չարսանճագի Հյ. էջ 201) :

Աւետարանի մը Յիշատակադրութիւնը կը հաղորդէ՝

«Փառք... Եւ արդ ես յետինս ի զրչաց սուտանուն երէց Ստեփանոս... յուսամ ի մարդասիրութիւնն Աստուծոյ զի իմ բազում մեղացն թողութիւն արասցէ եւ կենակցին իմոյ Աննայի եւ հաւրն իմ Գրիգորի եւ մաւրն իմ Շնախորի եւ եղբաւրն իմ Յովհաննիսի եւ Յովանիսի եւ Յովասափի եւ Մկր(տ)չի եւ մաւրքոջն իմ Արուսիաթունի եւ զաւակացն իմոց հանգուցելոցն ի Քրիստոս Յովհաննիսի եւ Կարապետի եւ ընտիր նորահաս մանկանն Մեղքիսեթի որ Ժէ. ամեայ փոխեցաւ ի Քրիստոս :

Արդ զրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվին Հայոց ՊԶԶ (1437) յաթոռակալութեան Տեառն Կոստընդեայ եւ յառաջնորդութեան արհի եւ երջանիկ հեղայհոգի քաղցր եւ արի եւ ամենայն զովութեանց արժանաւորի աէր Մարտիրոսի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Թէոդորոսի, յերկիրս որ կոչի Բերդկան ի վանքս սուրբ Տիկնայ : Եւ յիշատակարանս զրեցաւ ի քաղաքի որ կոչի Հարբերդ ընդ հովանեաւ ամենասուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Ստեփանոսի եւ սուրբ Սարգսի զաւրաւարին ի յառաջնորդութեան Թեմիս Հարբերդու քաջ

եւ արի արհիեպիսկոպոսի տեառն Ստեփաննոսի, որ է երեւելի եւ իշխան ամենայն եպիսկոպոսաց աշխարհիս այսմիկ: Եւ արդ աղաչեմ զձեզ յիշեսցիք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զորդի արհիեպիսկոպոսի տէր Մեղքիսեթի զտէր Յովանէս զաւադ քահանայ քաղաքիս, որ է քահանայից ընդունարան, վարդապետաց ասպնջական, եպիսկոպոսաց աւթեւան, սրբոց դարան, քաղցելոց կերակրիչ, սղաւորաց միսիթարիչ, բանդելոց բազմաց աւգնական, երեւելի ի դրունս աւաղաց, գերեաց ազատիչ տալով յիւրմէ եւ առնելով յայլոց, լցեալ շնորհաւք անթերի ուսմամբ յաստուածաշունչ գրոց, սիւն հաստատուն ի դուռն Ս. Ստեփաննոսի, անձանձրոյթ յաղաւթս... ընդ նմին յիշեսցիք զսրբազան եւ զշնորհալի սարկաւազն զՄարտիրոս աստուածային շնորհին լցեալ անթերի ուսմամբ յարմատոյ քահանայի եւ եղբայր անյաղթ փիլիսոփայի...:

Ընդ նմին եւ զկազմող սուրբ Աւետարանիս զգեղազարդ եւ ըզհզահոգի կրաւնաւոր զտէր Թադէոս որ կազմեաց զսա, յիշեսցիք...» Հանդէս Ամսօրեայ 1959 էջ 541—543):

9. Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ ՎԱՆԲԸ

Զարսանճագի Պարսու գիւղին մօտերը վանքի մը հետքերը կը տեսնուին. արդեօք գիւղին Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն անու-

զսա ի հալալ վաստակոց իմոց, կազմեցի կրկին եւ եդի յիշատակ ի Ս. անապատս Խարտիշարոյ ի գաւառս Չմշկածաղայ ի դուռն Ս. Կարապետին եւ Ս. Տիրամաւր Աստուածածնին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին»։ (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 361—362)։

Յառաջ բերուած այս Յիշատակագրութիւնները կը հաւաստեն թէ Խարտիշարի վանքը ստուգիւ շատ զարգացած եւ բազմադամ վանք եղած է եւ արժանի «լսարան» կոչուելու։ Կարող առաջնորդներու եւ հովուապետներու (հմմտ. Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ իր ոսկեղէն դաշտը, 1959, էջ 552—553) հսկողութեան տակ եռանդուն միաբաններ հոն համախմբուած՝ նուիրուած են աղօթքի եւ զրչագրութեան ու մանրանկարչութեան եւ որքան կ'երեւայ ի մասնաւորի զբաղած են Շարակնոցներ արտադրելով։ Նաեւ անոնք կը հաղորդեն թէ մենաստանը նորոգութեան համար ունեցած է բարերարներ, յատկապէս՝ երբ երկրաշարժը անոր փնասած է։

Խարտիշարի վանքը ունեցած է կալուածներ, եկեղեցական անօթներ եւ զբքեր (Թորոս Աղբար Բ. էջ 120, հմմտ. անդ էջ 365, Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014)։ Պր. Ճօհար ամէն տարի Խարտիշարայ վանաց չափ մի հաց կու տայ (Այսփանը, Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ)։

4. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԿԱՐՄՐԱԿ Ս. ՆՇԱՆԻ
ՎԱՆՔԸ

Զմշկածագի Ագրակ գիւղին մերձ : Սրուանձտեանց կը գրէ՝ «Ագրակէն դարձանք Կարմիր վանք. որոյ սահմանը ձորով մը կը բաժնուի. ընդարձակութիւն վանքի հողերուն երկու ժամով կը չըջապատուի. ընտիր երկիր, խոտավէտ եւ մացառոտ 200 քիլէի սերմամուտ արտեր ունի, զորս թափու ընել տուած էին Մուրատեան Աւետիս Էֆ.ի անուան, բայց մեծաւ մասամբ Ագրակցիք կամ Տիապ տիրած էին եւ իրենք կը մշակէին. ուրիշ անուանի քիւրտ մը գրուած էր վանքի իրրեւ պահապան եւ իրրեւ մարաբայ մնացեալ հողերուն : Կարմիր են հողն ու քարինք այս բարձրավանդակին, որոյ վրայ շինուած է վանքը. այս է պատճառ Կարմիր վանք կոչուելուն : Տաճարը, որոյ տեղը միայն յայտնի է եւ քովի փոքր մատուան կամարն ու երեք որմերը միայն կային, Ս. Նշանի անուամբ կառուցեալ եղեր է. երբեմն հռչակաւոր ուխտ, ուր բազմաթիւ ձեռագիրներ գրուած են... : Տեսայ կուրանալի աչքովս այն տաճարին սրբավայրը անասնոց աղբերով լի, ուր երբեմն խումբ առեալ դասք քահանայից, սարկաւաղաց, դպրաց եւ կղերիկոսաց կը մատուցանէին բուրոմն անուշահոտ խնկոց, ստաշխից եւ կինամոնաց : Յաջկոյս որմին քակեալ խորանին քարի մը վրայէ օրինակեցի Յիշատակ է Ս. Խաչս Մխիթար քահա-

ղեցին փոքր եղած է, եւ օժտուած Ս. Կարապետի աջ բազուկով, նաեւ Ս. Ներսէսի մասունքով (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 226, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 152, Երեւանեան Գ. Պատմ. Չարսանճագի Հայոց, էջ 118—130, Անդրանիկ Տէրսիմ էջ 90—93, Հայրենիք ամսագիր 1931, Ժ. էջ 142: Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1127 եւ 1907, Թիւ 3145): Այս վանքը կոչուած պիտի ըլլայ նաեւ Պառուազրակի Ս. Կարապետի վանք (Հմմտ. վարր):

Վանքը Աւետարան մը կը ստանայ յիշատակ. «Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս (1548^թ) իմ ծնողացն եւ իմ ազգինս ի դուռն սուրբ Կարապետու ի դիւզն որ կոչի Հալւորի եւ ծնողին իմոց Կարապետին եւ մաւրն Ճիհանին... ԺԲ. Ֆլորի առին իմ ազգերն. ես մեղաւոր Յոհանէս արեղա բերի զԹուխտս ի Հալապայ իմ հալալ վաստակովն» (Քօսեան Հ. Յ., Յուլյ. հայ. Ձեռ. Կարնոյ դիւղերու, Թ. 24):

14. ՊԱՌՈՒԱԳՐԱԿԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Յիշատակագրութիւններէն կարելի չէ իմանալ թէ ո՞ւր կը գտնուի: Սրուանձտեանց զայն կարծես Հալաւոր(իկ)ի վանքին հետ կը նշանայնէ (Հմմտ. վարր). նաեւ Պալեան (Բիւզանդիոն 1907, Թ. 3145):

Ծանօթ է հետեւեալ յիշատակագրութիւններէ.

Ես Յովհաննէս սիրող բանի,
 Որ եմ ի վանս Պատվադրակի,
 Ի դուռն սուրբ Կարապետի,
 Ըզգիրքս որ Հարանց վարք կոչի,
 Ինձ յիշատակ զսա եդի,
 Ծնողաց իմոցն, իմոց
 Եւ հաւր իմոյ Իշտիարի,
 Եւ եղբաւրն իմոյ Առքաւոնի,
 Եւ ամենայն զարմից իմոց,
 Որ հանգուցեալ են եւ կենդանի,
 Ըստ փափագման իմոյ սրտի,
 Զի խնդրելին իմ կատարի,
 Զի որ ընթեռնու եւ բան աւգտի,
 Նա զիս յիշէ անժոռանալի,
 Ի դուռն սուրբ Կարապետի,
 Եւ առաջի աստուած ընկալ սուրբ Նշանի,
 Որ է յոյս ամենայն շրիստոնէի:

Ով եղբարք չունի ոք հրաման որ
 զգիրքս ի սուրբ Կարապետէ հանէ կամ
 ձեռնամուխ լինի թէ իմ է, ոչ հայր վանիցս
 եւ ոչ իմ ազգական, այլ միշտ եւ հանապաղ
 կարդան եւ խնամքով պահեն եւ պահաւդքն
 ինքն եւ կարդացաւդքն աւրհնին յԱստուծոյ
 եւ ի մէնջ. ամէն» (Քաջիկեան, ԺԵ դարի
 հայ. Ձեռ. յիշատ. տարի, փջ 1419):

Այս՝ զրուած է 1419ին արտագրուած Հա-
 րանց Վարքի մը մէջ:

Ունինք հետեւեալ յիշատակագրութիւն-
 ներն ալ՝

դիս Չմշկածագի ի վանքս Խարտիշարի, ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի եւ սրբոյն Սարգսի զաւրաւարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ այլ բազմահաւաք սրբութեանց որ աստ կառուցեալ կան ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Կարապետ եպիսկոպոսին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս...: Այլ եւ յիշեցէք զմեր առաջնորդս զտէր Թադէոս հայրպետն եւ զվանիցս միաբանքն մեծ եւ փոքր կրանաւորք, որ հիմի կան, են թւով իՉ, թող զսարկաւազն եւ զտնտեսն եւ զմըդտեսիքն եւ զգործաւորքն... աղաչեմ յիշման արժանի առնէք զգրիչս Յովսէփ եպիսկոպոս եւ զմարմնաւոր հայրն իմ զՄարտիրոս, որ Լ. տարի տնտեսութիւն արար այս վանիցս» (Թորոս Աղբար, Բ, էջ 364—365):

Ինչպէս այս եւ ուրիշ քանի մը յիշատակագրութիւններէն կը տեսնուի Խարտիշարի վանքը կը հովուեն ու կը կառավարեն — երբեմն — մերձաւոր քաղաքին հովուապետները, սակայն վանքը կ'ունենայ իր յատուկ առաջնորդը եւ հայրպետը կամ հերպետը:

14. Կարապետի թափուր աթոռը կը դրաւ Մեսրոպ բարունապետը. Շարակնոց մը՝ «Ի ձեռն Յովհաննէս կրօնաւորի ի զաւատին Չմշկածագոյ ի վանքս Խարտիշարոյ ի ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսի զաւրաւարին ի թուականին Հայոց ԶԴԴ (1545) ի բարունապետութեան սուրբ ուխտիս քաջ եւ արի

յաղթող Մեսրոպ վարդապետին յառաջնորդութեան Թաղէոս եպիսկոպոսի եւ իմ հոգեւոր հաւրն Յովսէփ եպիսկոպոսին եւ այլ միաբանիցն ամէն. գրեցաւ ընտիր օրինակէ, որ կոչի Սկզբի» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. 1497) :

15. Իսկ 1548ին «Ի նահանգիս Չմշկածաղի ի վանքս Խարիշար... ի յառաջնորդութեան տէր Մեսրոպ բարունապետիս մերոյ եւ տէր Թաղէոսի եպիսկոպոսի» Յովսէփ կ'արտադրէ Աւետարան մը (Քօսեան Հ. Յ., Յուլ. հայ. Չեռ. Կարնոյ գիւղերու Թ. 24) :

16. Արդէն 1550ին գրուած Գանձարանի մը մէջ Մեսրոպի անունը չէ գրուած «Փառք... արդ գրեցաւ Գանձատետրս ի թվ. ԶՂԹ Փետրուար ամսոյ ի յամուրս Չմշկածաղոյ ի վանքս Խարիշարոյ ի դուռն Ս. Կարապետին եւ այլ բաղմահաւաք սրբոցս որ աստ կան կառուցեալ ի սուրբ ուխտս ի սպասաւորութիւն սուրբ եկեղեցոյս քաջ եւ արի բարունու (անունը կը պակսի) վարդապետիս, ի յառաջնորդութեան Թաղէոս եպիսկոպոսին եւ Նիկողոս եպիսկոպոսին... դին: Եւ այլ ամենայն միաբանիցս տէր (անունը կը պակսի), տէր Սարգիսին, տէր Տիրատուր(ի)ն, ... Գրիգորն, (ի տառը միշտ զեղջուած), ... Բարսեղն... տէր Յովանէսն, տէր (անունը չկայ), տէր Աւետիքն, տէր Կարպետն գրոց... փոքր տէր Սարգիսն, Եղիա մալաղն... եւ փոքր Կիրակոսն. այլ եւ զհոգեւոր... զՎար-

«Փառք... ի յամս հայկազեան թուարե-
րութեան ԶԻԴ (1475) աւարտագործեալ եղեւ
սուրբ Աւետարանս... ի վանքս Պառուազբու-
րնդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս եւ աս-
տուածընկալ սուրբ Նշանիս... եւ յառաջնորդ-
ութեան երանաշնորհ սուրբ հաւրս մերում
տէր Կարապետ հայրպետի եւ այլ ամենայն
եղբայրութեանս մերում հնչեալսն կրանա-
ւորացն որք աստ կան ժողովեալ... ընդ նմին
եւ զբաղմամեղ զբիշս զՍարգիս սուտանուն
քահանայ յիշեսջիք» (Ակիինեան, Հաւաք. Յի-
շատ. էջմ. 226) :

Մեսրոպ վարդապետ 1505ին «Ի գովելի
վանքն Պառուազբաղի ի զառն ժամանակի, կը
զրէ Աւետարան մը (Ակիինեան, անդ Հ. Պո-
տուրեանէ) :

Պառուազբաղի վանքը լաւ առաջնորդ-
ներ ունեցած է եւ գնահատելի գործունէու-
թիւն :

15. ՃԵՐՄԱԿ ՎԱՆՔԸ

Մեծկերտի մօտ, աւերակ (Թորոս Աղ-
բար Բ. էջ 153 (Բիւզանդիոն 1900 Թ. 1127) :

16. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԸ

Սրուանձտեանց Փաշավանք զիւղի մերձ
կը դնէ այս վանքը, որ ընդարձակ վանք մը
եղած է եւ չենք զիտեր թէ ինչ պարագներու
տակ ամայացած (Թորոս Աղբար Բ. էջ 153,

Հմմտ. Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1001, 1907, Թ. 3145) :

Կարծեմ Փաշալանք անունը պէտք է ուղղել հետեւելով Երեւանեանի Բաշաղակի (Հմմտ. Պտմ. Չարսանճաղի, էջ 210) : Բաշաղակ ունէր Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը (անդ էջ 321) :

17. Ս. ՅՈՒՂԻՏԱՅԻ ԵՒ Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մաստան գիւղի մերձ վանք-եկեղեցիներ (Թորոս Աղբար Բ. էջ 153, Երեւանեան, Պտմ. Չարսանճաղի, էջ 196 եւ 320, Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1008 եւ 1907, Թ. 3145) :

18. Ս. ՅՈՒՍԻԿԻ ՎԱՆՔԸ

Խոզնդեղի մօտ կը գտնուէր ժամանակին Ս. Յուսիկ անունով կիսաւեր վանք-եկեղեցի մը (Թորոս Աղբար Բ. էջ 154, Երեւանեան, Պտմ. Չարսանճաղի Հյց, էջ 201 եւ 320, Բիւզանդիոն 1907, Թ. 3145) :

19. Ս. ՊՕՂՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Չարսանճաղի Հոչէ գիւղին մէջ կը յիշուի Ս. Պօղոս վանք-եկեղեցի մը (Թորոս Աղբար Բ. էջ 153, Երեւանեան, Պտմ. Չարսանճաղի Հյց. էջ 320 : Բիւզանդիոն 1907, Թ. 3145) :

20. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Համանուն երկու վանքեր կը գտնուին Չարսանճաղի նահանգին մէջ, մէկը հիմնուած

13. 1684ին առաջնորդ է Աւետիս վարդապետը, որուն եւ Պաշտուր առաջնորդի (Հմմտ. Թ. 11) ժամանակը գրչագրութեան մէջ անուանի կը հանդիսանայ Արսէն :

«Գրեցաւ Աւետարանս ի Թուականութեան Հայոց ՌՃԼԳ (1684) ամին ձեռամբ... Արսէն արեղիս ի Զմշկածաղ, ի Կարմիր վանքս ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգիսին եւ Ս. Նշանին... յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աւետիս վարդապետի... այլ եւ սուրբ ուխտիս սպասաւոր է անձն կրաւնաւորքն, որ կան ի յայս ճեմարանիս... յիշեսցիք զվարդապետն իմ զտէր Ներսէսն եւ զԵրեւանցին զտէր Յոհանն» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 370. Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014) :

14. Միւսնոյն անձը կը գրէ Մաշտոց մը ... «Յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աւետիս վարդապետին եւ Զ. անձն կրաւնաւորիս որ կան յայս քարաժեռ յանապատին» (Tisserant, Cod. Arm. Bibl. Vaticanae էջ 127) :

15. Դարձեալ Արսէն 1693ին վերստին կը նորոգէ եւ կը կազմէ Աւետարան մը, որ կը գրուի «Ի յիշատակ ի Կարմիր վանքս» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 365—366. Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014) :

16. Կարելոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ մանաւանդ վանքին դիրքի մասին հետեւեալ Յիշատակագրութիւնը «Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս Բասէ(ն)ցի^o Ալեքսիա-

նոս արեղիս ի դուռս սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ:

Ես Ալեքսիանոս զբեցի Աւետարանս եւ եղի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց Մարտիրոսին եւ Եղիսարեթին:

Դարձեալ աղաչեմք զձեզ առաջնորդք եւ միաբանք սուրբ ուխտիս Կարմիր վանիցս, որ խնամ ածէք սորա եւ լաւ բռնէք: Աղաչեմ զձեզ եղբարք, եթէ ի յարկածից չարին ելանէ Աւետարանս ի Կարմիր վանացս եւ երթայ յայլ տեղ թէ հեռու եւ թէ ի մաւտու, դարձուցէք ի վանքս: ...Ձի Կարմիր վանքս ի վերայ ապառաժ քարի է, հողն կարմիր է, յարեւելից կողմն Ագրակն է, եւ Պաւղանն, յարեւմտից զիհն սուրբ էհան, Հաղարին եւ Աղկաւին, հարաւային կողմն Չմշկածագ քաղաքն, հիւսիսային կողմն Ակնեբն եւ Սեղընկայ լեռոն...: Յիշեմք... զԱրսէն քարտոյն, որ մեղապարտ ձեռաւք հպեցա(յ) ի սուրբ Աւետարանս» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Չեռ. վասպ. էջ 535—536):

Կարմիր վանքն ալ Խարտիշարի վանքի հետ Չմշկածագի առաջնորդներու գուրգուրանքին առարկայ եղած է եւ անոնց հովանաւորութեան եւ իր ներքին առաջնորդներու ղեկավարութեան տակ եղած է լսարան ու ճեմարան, ուր համախմբուած են սլարազաններու համաձայն բաւական թուով միա-

(Պոստտենք) ի դուռն Երեք մանկանց, որ է ի Զմշկածաղ» (Բիւզանդիոն 1906 թ. 3014) :

2. ԶՕՐԱՎԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Զմշկածաղի Յձ դիւղի մերձ. շատոնց շարաթացած վանքերու շարքին մէջ անցած, ուխտատեղի¹ (Բիւզանդիոն 1906 թ. 3014) :

3. ԽԱՐՏԻՇԱՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵՒ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Սրուանձտեանց կը դրէ «Զմշկածաղ թէ ի քաղաքն եւ թէ ի դիւղօրայս ունի աւերակներ, արժանի հետաքրքրութեան, հանգած եկեղեցիներ եւ վանքեր ալ կան. յորս երեւելի է Խարտիշարու Ս. Կարապետի վանքն, որոյ շէնքին մնացորդը դեռ հոյակապ եւ գեղեցկակերտ իրաւամբ կը դրաւէ մարդոյ հիացումն եւ արցունք կը քամէ տեսողաց աչքերէն. ուր ԻԶ վարդապետք կային երբեմն բաց ի սարկաւապներէ, տիրացուներէ եւ սպասաւորներէ, ճշմարիտ դպրութեան վանք մը եղեր է. իւր բաղմամբիւ ձեռագիրներ եւ առթիւներ տեսանք Յաղթուկ գեղը» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 117 հմմտ. Բիւզանդիոն 1906 թ. 3014) :

Յաւալի է որ այս նշանաւոր վանքին շէնքերու նկարագրութիւնը մեզի չէ հասած, նաեւ անծանօթ կը մնան անոր հիմնարկու-

¹ Զօր(ա)վ(ա)րի վանք՝ Զորբորդ Հայքի մէջ Հասար-Մանսուր (Հարսն Մոյ) գաւառին մէջ, ուր ժամանակ մը Փիլարտու բնակած է : (Մ. Ուռհայեցի, Պատմ. էջ 248, Ալիշան, Հայապատում Բ. էջ 213) :

Թեան պարագաները: Յիշատակագրութիւններէն կ'իմանանք, որ ԺԵ. — ԺԶ. եւ յաջորդ դարերուն զարգացած է եւ եղած է հաւաքավայրը շատ մը անձերու, որոնք նուիրուած են աղօթքի եւ գիտութեան եւ ժամանակ յատկացուցած են զբաղագրութեան եւ մանրանակարչութեան:

Ահաւասիկ Յիշատակագրութիւնները.

Հաւանօրէն 1394ին գրուած Աւետարանի մը Յիշտակագրութեան մէջ կը կարդանք. 1. «Ես Թադէոս քահանայս զնեցի զսուրբ Աւետարանս ի հալալ եւ արդար վաստակոց իմոց յիշատակ ինձ եւ Մնոկացն իմոց Յոհանին եւ մաւրն Ճըհէլին եւ եղբաւրն Պօղոսին... ի հայրապետութեան Խարտիշարին վանուցս տէր Աստուածատուրին, ի դուռն Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգիսին, վայելել տացէ զսուրբ Աւետարանս Թադէոս քահանային եւ հարկեւոր եւ երկիւղած երէցկնոջն իւր Շահմելիքին, որ ետ ի դին սուրբ Աւետարանիս զքիմխայ եւ զոսկի աւղերն...» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 369, Բիւղանդիոն 1906, Թ. 3014 եւ Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի հայ. Ձեռ. Յիշատ. էջ 609, ուր գիտողութիւն կ'ըլլայ թէ այս յիշատակագրութեան թուականին մասին Սրուանձտեանց որեւէ ակնարկութիւն չէ բրած):

2. Ստեփանոս կրօնաւորը ի թվ. ՊԶԳ. (1434) կը գրէ Մաշտոց մը ի սուրբ ուխտս Խարտիշար ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի

5. Վարդան 1613ին Կարմիր վանքի մէջ կը դրէ Աւետարան մը եւ 1614ին կը կազմէ Աւետարան մը (Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ էջ 87 եւ 81) :

«...բայց զրեցաւ յուսադարդեալ Աւետարանս ի յերկիրս Զմըշկածակու ի Կարմիր վանք ընդ հովանեաւ սուրբ (անունը աւրուած) եւ սուրբ (անունը աւրուած) ի Թվին Հայոց Ռիֆ (1612) ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս տէր Աստուածատրին եւ ԺԳ անձն կրօնաւորիս որ կան ի յայս ճեմարանիս : Զեռամբ... Վարդանի» (Ոսկեան, Հ. Հ. Յուլ. հայ. Զեռ. Վիեն. Միսիթ. Մատ. Թիւ 1055, անտիպ) :

6. Գրիգոր «Ի Թվ. Ռ.Հ. (1621) յերկիրս Զմըշկածակու ի մենաստանս Կարմիր վանք ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի, Ս. Նշանի եւ Ս. Սարգսի», կ'աւարտէ Աւետարան մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ) :

7. Վարդան 1621ին Սաղմոսարան, Ժամագիրք եւ Պատարագամատոյց կը դրէ... «Ի Կարմիր վանք որ է յանուն Ս. Կարապետին եւ Ս. Նշանին եւ Ս. Սարգսայ զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ միարան եղբարցս Թումայ եպիսկոպոսին եւ ԺԲ. անձն կրօնաւորիս, որ կան ի յայս քարաժեռ անապատիս... Ես Վարդան քարտող ծառայ արհի եւ պանծալի սրբասնունդ Ա. Պետրոսին բազում տառապանօք զրեցի

դսուրը Գիրքս ի յերերման ժամանակիս, զի ի Ա. երեսին գրելն Ժ. անդամ ի տեղացս հանին, անմեղադիր լերուք գրոցս եւ սխալանացս սորա զի ձեռս ի գիրս է, է դարձեալ ի փայտն եւ ի քարն, ի գիրն է դարձեալ ի յայդիպանն եւ ի փեթակն, դարձեալ ի գիրն, վասն այն խիստ դովելի չէ: Գրեցաւ ձեռամբ քայքայեալ եւ աղտեղացեալ ոգւով ի թուին Հայոց Ռ. Հ. ի Կարմիր վանք մեղաւոր ձեռովք իմովք եւ վարպետին իմոյ Ա. Յովհաննէսին եւ քաջ քարտողին որ զծաղիկն ուսոյց Ա. Ստեփաննոսին որ մականուն Բաֆթայ ասեն, որ զգիրն ուսոյց ճրի...» (Հանդէս Ամսօրեայ 1923, էջ 122—123):

7ա. Նոյն Վարդան 1623ին «ի սուրբ անապատս, որ կոչի... յեպիսկոպոսութեան տէր Թումայիս եւ տէր Աստուածատուր եպիսկոպոսին եւ այլ միեղէն եղբարցս ԺԱ. անձն կրանաւորացս»... կը գրէ Աւետարան մը եւ կը մաղթէ յիշել «զտէր Գրիգորն զպարծանքն կրանաւորաց եւ զտէր Յովաննէս քաջ քարտողն, որ զծաղիկն ուսոյց եւ զաշակերտն իմ զարին զթովմայ եպիսկոպոսն, որ բազում աշխատեցաւ ի կոկկել թղթին» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 329—330):

8. Ապա «Գրեցաւ Շարակնոցս որ կոչի Ուկցի ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ ձեռամբ Վարդանիս... ի յանապատս ի Կարմիր վանք... յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (անունը չէ գրուած) միաբանից ԺԱ. անձն

Ի՞նչ առ ոտս Ստեփաննոս քաջ բարունապետի
եւ իւր եղբաւրորդւոյն Յովհաննէս Հայրա-
պետին... յիշեցէք... զԿիրակոս կրանաւոր
փծուն զրիչս» (Թորոս Աղբար Բ. ք. 305) :

Այնպէս կ'երեւայ որ Յովհաննէս Ստե-
փաննոսի օգնականն առաջնորդ է, եթէ Հայր-
պետ կամ հերպետ չէ :

Երեք տարի վերջ (1500) Առաքել այս
վանքին մէջ կ'արտադրէ Աւետարան մը
(Ակինեան, անդ Հ. Պոտուրեանէ) :

9. 1502ին «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս
(Շարակնոց) ի վանքս Խարտիշարու ընդ Հո-
վանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ սուրբ Կարա-
պետին եւ Ս. Սարգսին եւ այլ բազմահաւաք
սրբոցս ի յառաջնորդութիւն Կարապետ
եպիսկոպոսին եւ Յոհաննէս Հարպետին եւ Ի-
անձն արեղայիս, որ կան յայս լսարանին : Զե-
ռամբ բազմամեղ Յովսէփ սուտ արեղիս»
(Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 532) :

10. Այս եւ յաջորդ Յիշատակադրութիւն-
ներէն յայտնի կ'ըլլայ որ Ստեփանոսի յա-
ջորդ կը կարգուի Կարապետ եպիսկոպոսը :
«Փառք... արդ զրեցաւ Մաշտոցս ձեռամբ
յոգնայմեղ եւ անարհեստ զրչի Կիրակոս սուտ
կրան(աւ)որի ի թվին ԶԿ (1511) ի վանքս
Խարտիշարոյ ընդ Հովանեաւ Ս. Կարապե-
տին, Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Սարգսի զաւ-
րավարին եւ այլ սրբոցն, որ աստ կան Հաւա-
քեալ, ի յառաջնորդութիւնն Կարապետ
եպիսկոպոսին եւ իւր եղբաւրն Յոհաննէս

Հարպետին և այլ միաբան եղբարցս տէր Մարգարէին, տէր Յոհաննիսին, տէր Յովսէփին Նաղաշին, տէր Ալեքսին, տէր Մկրտտիչին, տէր Գրիգորին և մալաղնոյն, տէր Աստուածատրին, տէր Թումային, տէր Թադէոսին և իմ վարպետին Աւետիք վարդապետին, որ ինձ հետ շատ աշխատեցաւ» (գրէն է՝ Կիրակոս արեղայ, Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 407) :

11. Յովսէփ 1516ին կը գրէ Մաշտոց մը «Ի վանքս Խարտիշարու... ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Կարպետ եպիսկոպոսիս և ժեւնան արեղիս, որ կան ի յայսր լսարանիս, այլ և զմեր հոգեւոր որդիս զտէր Թումայն որ զթուղթս կոկեաց» (Tisserant, Cod. Arm. Bibl. Vatic. էջ 21) :

12. Շարակնոցի մը թերի մասերը կը գրուին «Ի Քրտիստան ի վանան Խարտիշարու որ յանուն Ս. Կարապետին է շինեալ և յառաջնորդութեան Կարապետ եպիսկոպոսին և յայլ միաբան եղբարց որ կան հաւաքեալ ի սուրբ ուխտս և են միահամուռ թիւք սոցս իւր» (Ակինեան, անդ էջմ. 1590) : Այս՝ տեղի կ'ունենայ 1522ին, իսկ 1529ին, Յովսէփ եպիսկոպոս հոս կը գրէ Շարակնոց մը (Կարենեանց, Յուշակ հայ. Ձեռ. էջմ. 1548) :

13. Կարապետ եպիսկոպոսին անունը գեւ կը յիշուի 1541ին, երբ կը մեռնի. «Գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի թվ. Հայոց ԶԳ տմին ձեռամբ... Յովսէփ եպիսկոպոսի ի նահան-

դիս Չմշկածագի ի վանքս Խարտիշարի, ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի եւ սրբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ սրգւոյ նորա Մարտիրոսին եւ այլ բաղմահաւաք սրբութեանց որ աստ կառուցեալ կան ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Կարապետ եպիսկոպոսին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս...: Այլ եւ յիշեցէք զմեր առաջնորդս զտէր Թադէոս հայրպետն եւ զվանիցս միարանքն մեծ եւ փոքր կրօնաւորք, որ հիմի կան, են թւով ի 2, թող զսարկաւազն եւ զտնտեսն եւ զմըդտեսիքն եւ զգործաւորքն... աղաչեմ յիշման արժանի առնէք զգրիչս Յովսէփ եպիսկոպոս եւ զմարմնաւոր հայրն իմ զՄարտիրոս, որ 1. տարի տնտեսութիւն արար այս վանիցս» (Թորոս Աղբար, Բ, էջ 364—365):

Ինչպէս այս եւ ուրիշ քանի մը յիշատակագրութիւններէն կը տեսնուի Խարտիշարի վանքը կը հովուեն ու կը կառավարեն — երբեմն — մերձաւոր քաղաքին հովուապետները, սակայն վանքը կ'ունենայ իր յատուկ առաջնորդը եւ հայրպետը կամ հերպետը:

14. Կարապետի թափուր աթոռը կը զրաւէ Մեսրոպ բարունապետը. Շարակնոց մը՝ «Ի ձեռն Յովհաննէս կրօնաւորի ի զատուին Չմշկածագոյ ի վանքս Խարտիշարոյ ի ընդ հովանեաւ Ս. Ասատուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին ի թուականին Հայոց 297 (1545) ի բարունապետութեան սուրբ ուխտիս քաջ եւ արի

յաղթող Մեսրոպ վարդապետին յառաջնորդութեան թագէոս եպիսկոպոսի եւ իմ հոգեւոր հաւան Յովսէփ եպիսկոպոսին եւ այլ միաբանիցն ամէն . զրեցաւ ընտիր օրինակէ , որ կոչի Սլկցի» (Ակինեան , Հաւաք . Յիշատ . 1497) :

15. Իսկ 1548ին «Ի նահանգիս Չմշկածաղի ի վանքս Սարիշար . . . ի յառաջնորդութեան տէր Մեսրոպ րարունապետիս մերոյ եւ տէր թագէոսի եպիսկոպոսի» Յովսէփ կ'արտադրէ Աւետարան մը (Քօսեան չ . Յ . , Յուց . հայ . Ձեռ . Կարնոյ գիւղերու թ . 24) :

16. Արդէն 1550ին գրուած Գանձարանի մը մէջ Մեսրոպի անունը չէ գրուած «Փառք . . . արդ զրեցաւ Գանձատետրս ի թվ . 29թ Փետրուար ամսոյ ի յամուրս Չմշկածաղոյ ի վանքս Սարիշարոյ ի դուռն Ս . Կարապետին եւ այլ րաղմահաւաք սրբոցս որ աստ կան կառուցեալ ի սուրբ ուխտս ի սպասաւորութիւն սուրբ եկեղեցոյս քաջ եւ արի րարունու (անունը կը պակսի) վարդապետիս , ի յառաջնորդութեան թագէոս եպիսկոպոսին եւ նիկողոս եպիսկոպոսին . . . զին : Եւ այլ ամենայն միաբանիցս տէր (անունը կը պակսի) , տէր Սարգիսին , տէր Տիրատուր(ի)ն , . . . Գրիգորն , (Ի տառը միշտ զեղջուած) , . . . Բարսեղն . . . տէր Յովանէսն , տէր (անունը չկայ) , տէր Աւետիքն , տէր Կարպեան զրոց . . . փոքր տէր Սարգիսն , Եղիա մալաղն . . . եւ փոքր Կիրակոսն . . . այլ եւ զհոգեւոր . . . զՎար-

դանն, որ զթուղթս նշայեց, եւ կո...քն եւ սուրբ եւ մաքուր պահէ... եւ դմեր սարկաւազն... որ շատ աշխատեցաւ ի թղթիս կոկելն... ձեռամբ... Յովսէփ գրչի... այլ եւ դմարմնաւոր ծնողսն իմ զՄարտիրոս տնտեսն եւ դմայրն իմ զԴշխոյն... եւ խոշորութեան եւ սղալանաց անմեղադիր լերուք, զի ծերացեալ էի եւ աչքս չլացեալ...» (Ակիրնեան, Հաւար. Յիշատ. Երեւան 357) :

Ստուգիլ շատ ժրաջան արտադրող եղած է Յովսէփ Լախսկոպոս, որ ծերութեան ատեն իսկ, երբ աչքերը տկարացած են դեռ գրչադրութենէ չէ հրաժարած :

Պետրոս առաջնորդը եւ Լախսկոպոս 1598ին հոս կ'արտադրէ Աւետարան մը (Mac-ler, Rapport sur une miss. scient. en Belgique... էջ 70—72) :

17. Շատ ուշ ատեն՝ 1621ին գրուած Սողմոսարանի մը մէջ կայ «Դարձեալ յիշեալիք զՊետրոս արհիւկսկոպոսն Խարտիշաբու որ գնացեալ է ի Սերաստիա... ի Թոխոտ չինեաց վանս Քամարու, (Գուշակեան, Յուց. հայ. Զեռ. Սերաստիոյ, Թ. 121, կամ Հանդէս Ամսօրեայ 1924, էջ 123) :

18.—19. Հեռեւեալ Յիշատակագրութիւնները գրուած 1648ին եւ 1717ին կու տան Միքայէլ եւ Աստուածատուր առաջնորդներու եւ Տիրատուր Լախսկոպոսին անունները եւ կարեւոր տեղեկութիւններ :

«Վերստին նորոգեցաւ սուրբ Աւետարանս
 ձեռամբ տէր Սարգսին, որ է կրանաւոր...
 Աստուած ողորմի Պաաստեցի Մինասին... որ
 տիվեց սակի մի սուրբ Աւետարանիս... նո-
 րոգեց... Թվին ՌՃԿԶ: Աստուած արհնէ
 զՊաաստենք զիւզն եւ զիւր քրիստոսադաւան
 ժողովուրդն զոայիս Գրտոնն եւ զիւր որդիքն
 զնեքսէսն եւ զՄովսէսն եւ զիւրեանց որդիքն
 զԱստուածատուրն եւ զիւր որդիքն, զՄղտեսի
 Հարապեան զՎարդանն եւ զիւրեանց որ-
 դիքն... որ միարանեցան ի սէրն Քրիստոսի
 եւ արտ մի Գ. Հափու տեղ յիշատակ դրին ի
 զուռն Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսին եւ Ս.
 Տիրամայր Աստուածածնին, և վանքս Խար-
 տիշարոյ եւ ի յատաճնորդութեան տէր Աս-
 տուածատուր Եպիսկոպոսին եւ Ստեփանոս
 վարդապետին եւ Տիրատուր քահանային...»

Յիշեցէք եւ (Աստուած ողորմի) ասացէք
 Դանիէլին եւ Մաճուտին եւ Եթարին եւ
 Մնացականին եւ այլ ամենայն եղբարց եւ
 քուերց որ ետուն կամաւոր ողորմութիւն եւ
 օգնական եղեն շինութեան Ս. Կարապետու
 վանիցն եւ Ս. Աւետարանս զրաւեալ կայր
 մօտ յայլաղղիս եւ սոքա ընձեռելով ինչք
 զերծուցին յայլաղղւոյն եւ եղին յիշատակ
 կրկին ի սուրբ Կարապետ...: Թվին ՌՂԷ
 կրկին նորոգեցաւ վանքն, զի ի չարժմանէ
 աւերեալ էր եւ առաջնորդ վանիցն էր Տէր
 Միքայէլն...: Եւ Տիրատուր Եպիսկոպոս
 վերջին ստացոյ Ս. Աւետարանիս որ ստաց ոյ

դաս ի հալալ վաստակոյ իմոց, կազմեցի
կրկին եւ եդի յիշատակ ի Ս. անապատոս
Խարտիշարոյ ի գաւառս Չմշկածաղայ ի
դուռն Ս. Կարապետին եւ Ս. Տիրամաւր Աս-
տուածածնին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին» .
(Թորոս Աղբար, Բ. էջ 361—362) :

Յառաջ բերուած այս Յիշատակագրու-
թիւնները կը հաւաստեն թէ Խարտիշարի
վանքը ստուգիւ շատ դարգացած եւ բազման-
դամ վանք եղած է եւ արժանի «լսարան» կո-
չուելու : Կարող առաջնորդներու եւ հովուա-
պետներու (հմմտ. Վահէ Հայկ, Խարբերդ
եւ իր ոսկեղէն դաշար, 1959, էջ 552—553)
հսկողութեան տակ եռանդուն միաբաններ
հոն համախմբուած՝ նուիրուած են աղօթքի
եւ գրչագրութեան ու մանրանկարչութեան
եւ որքան կ'երեւայ ի մասնաւորի գրադած են
Շարակնոցներ արտագրելով : Նաեւ անոնք կը
հաղորդեն թէ մենաստանը նորոգութեան
համար ունեցած է բարերարներ, յատկապէս՝
երբ երկրաշարժը անոր փլասած է :

Խարտիշարի վանքը ունեցած է կա-
լուածներ, եկեղեցական անօթներ եւ գրքեր
(Թորոս Աղբար Բ. էջ 120, հմմտ. անդ էջ
365, Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014) : Պր. Ճօ-
հար ամէն տարի Խարտիշարայ վանաց չափ
մի հաց կու տայ (Այսքանը, Ակիւնեան, Հա-
ւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) :

4. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԿԱՐՄՐԱԿ Ս. ՆՇԱՆԻ
ՎԱՆՔԸ

Զմշկածագի Ագրակ գիւղին մերձ : Սրու-
անձտեանց կը գրէ՝ «Ագրակէն դարձանք
Կարմիր վանք. որոյ սահմանը ձորով մը կը
բաժնուի. ընդարձակութիւն վանքի հողե-
րուն երկու ժամով կը շրջապատուի. ընտիր
երկիր, խոտաւէտ եւ մացառոտ 200 քիլէի
սերմամուտ արտեր ունի, զորս թափու ընել
տուած էին Մուրատեան Աւետիս Էֆ.ի ա-
նուան, բայց մեծաւ մասամբ Ագրակցիք կամ
Տիապ տիրած էին եւ իրենք կը մշակէին.
ուրիշ անուանի քիւրտ մը զրուած էր վանքի
իրրեւ պահապան եւ իրրեւ մարաբայ մնա-
ցեալ հողերուն : Կարմիր են հողն ու քարինք
այս բարձրավանդակին, որոյ վրայ շինուած
է վանքը. այս է պատճառ Կարմիր վանք կո-
չուելուն : Տաճարը, որոյ տեղը միայն յայտնի
է եւ քովի փոքր մատուան կամարն ու երեք
որմերը միայն կային, Ս. Նշանի անուամբ
կառուցեալ եղեր է. երբեմն հռչակաւոր
ուխտ, ուր բազմաթիւ ձեռագիրներ զրուած
են... : Տեսայ կուրանալի աչքովս այն տա-
ճարին սրբավայրը անասնոց աղբերով լի,
ուր երբեմն խումբ առեալ դասք քահանայից,
սարկաւաղաց, դպրաց եւ կղերիկոսաց կը
մատուցանէին բուրումն անուշահոտ խնկոց,
ստաշխից եւ կինամոնաց : Յաջկոյս որմին
քակեալ խորանին քարի մը վրայէ օրինա-
կեցի Յիշատակ է Ս. Խաչս Մխիթար քահա-

նայի ի թվ. ԶԷ, իսկ ի ձախմէ Ս. Խաչս Մի-
նայ տնտեսին թվ. ԶԻ» (Թորոս Աղբար, Բ.
էջ 115—116. Հմմտ. Բիւզանդիոն 1900,
Թ. 1127³⁾ :

Յիշուած բաղմաթիւ Ձեռագիրներու
մօտնց Յիշատակագրութիւնները հասած են
մեր ձեռքը: Անոնք առաջնորդներէն մօտնց
անունները մեզի հասցուցած են եւ կը
վկայեն թէ Կարմիր վանքը եղած է համա-
խմբումի, զարգացումի եւ զբնակչութեան
կենդան մը. անուանի եւ ժրաջան արտա-
դրողներ կ'ըլլան Վարդան ու Արսէն:

Ահա այդ Յիշատակագրութիւններէն.

1. «Արդ զբեցաւ սա (Մաշտոց) ի սուրբ
մենաստանիս որ կոչի Կարմիր (վանք) ի
խնդրոյ սուրբ եւ քաջ հովուապետի տէր
Մելքիսէթին, ձեռամբ մեղսմամբ զբէր Գրի-
գորի ի յամի ՊՁԴ (1435) ի թվին. ի հոյ-
րապետութեան Տեառն Կոստանդեայ ի
րոնակալութեան Աւթման բէկին» (չարու-
նակութեան մէջ կը զբուստտուի Մելքիսէթ,
հմմտ. Խաչիկեան, ԺԵ. դարի հայ. Ձեռ.
Յիշատ. Ա. էջ 448:

³ Կը խորհրմ թէ Սիմէոն Լեհացիին Խարբերդի
տակ յիշած Կարմիր վանքը այս րլլայ. կը գրէ «Եւ
կայր երեք անձանի վանք ի յաման... եւ Կարմիր
վանք... Եւ ի Կարմիր վանքն են իմաստուն վարդա-
պետք եւ զբաղիրք. որոյ վկայ են պատմագիրք եւ
մինչեւ ցայսօր անտի գրեանք եւ լաւ վարդապետ
անտի ելանեն» (Ուղեգրութիւն, էջ 191):

2. «Արդ զբեցաւ սուրբ տառս ի Թվականութեան մերում ՊԶԵ (1436) ամէն: Ի Հայրապետութեան Կիւլիկեցոց Տեառն Կոստանդեայ եւ յաշխարհակալութեան Ալի Պէկին ի յերկիրս Չմշկածաղու ի սուրբ ախտս Կարմիր, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին եւ աստուածընկալ սուրբ Նշանացս ի յառաջնորդութեան տէր Մեղքիսեթի եւ լրացաւ ձեռամբ անարհեստ Մկրտիչի սուտանուն կրօնաւորի» (Լոյս 1906, էջ 569, Սաշիկեան, անդ էջ 466 եւն):

3. Մեղքիսեթի անունը կը յիշուի գեո 1448ին գրուած Մաշտոցի մը մէջ (Թորոս Աղբար Բ. էջ 387, Նօտարք էջ 108, Լոյս 1906, էջ 569):

4. «Այլ եւ տւարտ եղև զրի («Աւարտեցաւ Զ եւ Ը, տասի երկու եւ չորս այլ տւելի») ի Կարմիր վանքս անապատի ընդ հովանեաւ սրբոցս արի սուրբ Յովհաննու Կարապետի եւ հրեշտակաց զառապետի Գարրիէլի Միքայէլի եւ սրբուհւոյ Աստուածածնի, աստուածընկալ Ս. Նշանի, այլ եւ սոցին սպասաւոր Կիրակոս Էպիսկոպոսի եւ միաբան Էղբարց բարի ԺԶ անձն արեկոյի, որ կան ի յոյս լսարանի» (Tisserant, Cod. Arm. Bibl. Vaticanae էջ 148):

Ուշագիրը բլլալու է Հրեշտակապետներու անուններու յաւելումին:

Ապա երկար լուսթիւն:

5. Վարդան 1613ին Կարմիր վանքի մէջ կը գրէ Աւետարան մը եւ 1614ին կը կազմէ Աւետարան մը (Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ էջ 87 եւ 81) :

«...բայց գրեցաւ լուսադարեալ Աւետարանս ի յերկիրս Զմբշկածակու ի Կարմիր վանք ընդ հովանեաւ սուրբ (անունը աւրուած) եւ սուրբ (անունը աւրուած) ի թվին Հայոց ՌԿԲ (1612) ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս տէր Աստուածատրին եւ ԺԳ անձն կրանաւորիս որ կան ի յայս ճեմարանիս : Զեռամբ... Վարդանի» (Ոսկեան, Հ. Հ. Յուլ. հայ. Զեռ. Վիեն. Մխիթ. Մատ. Թիւ 1055, անտիպ) :

6. Գրիգոր «Ի Թվ. Ռ.Հ. (1621) յերկիրս Զմշկածագու ի մենաստանս Կարմիր վանք ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի, Ս. Նշանի եւ Ս. Սարգսի», կ'աւարտէ Աւետարան մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) :

7. Վարդան 1621ին Սաղմոսարան, Ժամագիրք եւ Պատարագամատոյց կը գրէ... «Ի Կարմիր վանք որ է յանուն Ս. Կարապետին եւ Ս. Նշանին եւ Ս. Սարգսայ զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ միարան եղբարցս Թումայ եպիսկոպոսին եւ ԺԲ. անձն կրօնաւորիս, որ կան ի յայս քարածեռ անապատիս... Ես Վարդան քարտոյ ծառայ արհի եւ պանծալի սրբասնունդ Ա. Պետրոսին բազում տառապանօք գրեցի

սուրբ Գիրքս ի յերերձան ժամանակիս, զի ի Ա. երեսին զրելն Ժ. անգամ ի տեղացս հանին, անմեղադիր լերուք զրոցս եւ սխալանացս սորա զի ձեռս ի զիրս է, է դարձեալ ի փայտն եւ ի քարն, ի զիրն է դարձեալ ի յայդիպանն եւ ի փեթակն, դարձեալ ի զիրն, վասն այն խիստ զովելի չէ: Գրեցաւ ձեռամբ քայքայեալ եւ աղտեղացեալ ոգւով ի Թուին Հայոց Ռ. Հ. ի Կարմիր վանք մեղաւոր ձեռովք իմովք եւ վարպետին իմոյ Ա. Յովհաննէսին եւ քաջ քարտողին որ զծաղիկն ուսոյց Ա. Ստեփաննոսին որ մականունն Քաֆթայ ասեն, որ զգիրն ուսոյց ձրի...» (Հանդէս Ամսօրեայ 1923, էջ 122—123):

Դա. Նոյն Վարդան 1623ին «ի սուրբ անապատս, որ կոչի... յեպիսկոպոսութեան տէր Թումայիս եւ տէր Աստուածատուր եպիսկոպոսին եւ այլ միեղէն եղբարցս ԺԱ. անձն կրաւնաւորացս»... կը գրէ Աւետարան մը եւ կը մաղթէ յիշել «զտէր Գրիգորն զպարծանքն կրաւնաւորաց եւ զտէր Յովաննէս քաջ քարտողն, որ զծաղիկն ուսոյց եւ զաշակերտն իմ զարին զԹովմայ եպիսկոպոսն, որ բազում աշխատեցաւ ի կոկկել թղթին» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 329—330):

8. Ապա «Գրեցաւ Շարակնոցս որ կոչի Խլկցի ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ ձեռամբ Վարդանիս... ի յանապատս ի Կարմիր վանք... յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (անունը չէ զրուած) միաբանից ԺԱ. անձն

կրաւնաւորիս որ կան յայս քարաժեռ անապատիս... յիշեցէք զուսուցիչն իմ զԳրիգորն զոյարժանք մոնոզաց եւ զտէր Ստեփաննոսն եւ զմեծն արագազիր զտէր Յովանէսն որ զծագիկն ուսոյց եւ խրատեաց...» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 372) :

9. Շարակնոց մը կը գրուի «ի թվ. ՌՀԸ (1629) ի յերկիրս Չմշկածագ ի Կարմիր վանս ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի ձեռամբ Վարդան կրաւնաւորիս ի սուրբ ուխտիս ԺԳ. անձն կրաւնաւորիս որ կան աստ ի քարաժեռ անապատիս» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) :

10. Վարդան 1642ին — այս է ՌՂԱ — թուին նոյն տեղը կը գրէ ուրիշ Աւետարան մը եւ միարաններու թիւը կը նշանակէ ԺԸ (Հմմտ. Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 134—135, ուր յառաջ բերած եմ Վարդանի Յիշատակագրութիւնը եւ մերձեցուցած եմ Կարնոյ Կարմիր վանքին, որ սակայն կը հայր այս վանքին) :

11. Ոսկեփորիկ — Կանոնագիրք մը կը գրէ Արսէն, որ կ'արտայայտուի՝ «Փառք... որ ետ կարողութիւն մեղապարտ եւ անարժան զրչիս Արսէն արեղիս հասանել յաւարտ հոգեւոր եւ աստուածաքնար ամենայի սեղանոյս եւ ծագեկերանդ եւ անուշահոտ բուրաստանիս ի թուիս Հայոց ՌՃԺԷ (1668) ի կաթողիկոսութեանն Կիւլիկեցւոյ Տեառն Եղիազարին բարունապետին եւ յԸշտունեաց

Տեառն Տէր Յակոբին... Գրեցաւ կանոն-
դիրքս լաւ եւ ընտիր օրինակէ Կարմիր
վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին եւ
սուրբ Նշանին ի յառաջնորդութիւն սուրբ
ուխտիա Սաչատուր եպիսկոպոսին եւ Ժ. անձ
կրաւնաւորիս, որ կան ի յայս քարաժեռ ա-
նապատիս ամէն» (Ոսկեան Հ. Հ. Մայր
ցուց. Վիենն. Մխիթ. Մատ. Բ. հտր. թիւ
1058, անտիպ) :

12. Եւ արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս
ձեռամբ... Յակոբ երէցու եւ վատթար գրչի ի
թիվ. ՌՃԻԱ (1672) ի թագաւորութեանն Տաճ-
կաց սուլթան Մէհմէտին եւ ի վապիրութեան
Քեօփրուլու օղլու Ահմէտ փաշային եւ ի հայ-
րապետութեանց Հայոց Տեառն Յակոբայ որ
նստի ի սուրբ Էջմիածին եւ Տեառն Եղիազա-
րու որ նստի ի սուրբ Երուսաղէմ... եւ
արդ... ստացաւ զսուրբ Աւետարանս կինս
այս հոգեւէր Գօհար խաթուն... եւ արդ եղ
յստ յիշատակ ի քաղաքն Չմշկածաղ ի դուռն
սուրբ Կարապետին, որ կոչի Կարմիր վանք ի
ժամանակս առաջնորդութեան եւ գիտողու-
թեան Կ. Պօլսի տէր Յովհաննէս աստուածա-
բան վարդապետին: Յիշեցէք... Կեսարացի
գաէր Պետրոսն եւ իւր որդին Երեմիայ
գպիրն, որ բազում աշխատանք ունին զսուրբ
Աւետարանս գրելոյն եւ զի սակաւ քան զյո-
րով աշխատեցան զսրբագրելն ի յսո եւ գնելն
գրքիս» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ.
213) :

13. 1684ին առաջնորդ է Աւետիս վարդապետը, որուն եւ Պաշատուր առաջնորդի (Հմմտ. Թ. 11) ժամանակը դրչադրութեան մէջ անուանի կը հանդիսանայ Արսէն :

«Գրեցաւ Աւետարանս ի Թուականութեան Հայոց ՌՃԼԳ (1684) ամին ձեռամբ... Արսէն արեղիս ի Զմշկածագ, ի Կարմիր վանքս ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգիսին եւ Ս. Նշանին... յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աւետիս վարդապետի... ալլ եւ սուրբ ուխտիս սպասաւոր է անձն կրաւնաւորքն, որ կան ի յայս ճեմարանիս... յիշեալիք զվարդապետն իմ զտէր Ներսէսն եւ զՆրեւանցին զտէր Յոհանն» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 370. Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014) :

14. Միւսնոյն անձը կը գրէ Մաշտոց մը... «Յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աւետիս վարդապետին եւ Զ. անձն կրաւնաւորիս որ կան յայս քարածեռ յանապատին» (Tisserant, Cod. Arm. Bibl. Vaticanae էջ 127) :

15. Դարձեալ Արսէն 1693ին վերստին կը նորոգէ եւ կը կաղմէ Աւետարան մը, որ կը գրուի «Ի յիշատակ ի Կարմիր վանքս» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 365—366. Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014) :

16. Կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ մանաւանդ վանքին ղերքի մասին հետեւեալ Յիշատակադրութիւնը «Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս Բասե(ն)ցի՞ Ալեքսիա-

նոս արեգիս ի դուռս սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Հրեշտակապետացն Գարրիէլի եւ Միքայէլի եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ:

Ես Ալեքսիանոս զրեցի Աւետարանս եւ եղի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց Մարտիրոսին եւ Եղիսարեթին:

Գարձեալ աղաչեմք զձեզ առաջնորդք եւ միաբանք սուրբ ուխտիս Կարմիր վանիցս, որ խնամ ածէք սորա եւ լաւ բռնէք: Աղաչեմ զձեզ եղբարք, եթէ ի յարկածից չարին ելանէ Աւետարանս ի Կարմիր վանացս եւ երթայ յայլ տեղ թէ հեռու եւ թէ ի մաւտու, դարձուցէք ի վանքս: ...Զի Կարմիր վանքս ի վերայ ապառաժ քարի է, հողն կարմիր է, յարեւելից կողմն Ագրակն է, եւ Պաւլանն, յարեւմտից զիհն սուրբ Էհան, Հաղարին եւ Աղկաւլն, հարաւային կողմն Զմչկածաղ քաղաքն, հիւսիսային կողմն Ակներն եւ Սեղընկայ լեանն...: Յիշեմք... զԱրսէն քարտոյն, որ մեղապարտ ձեռաւք հպեցա(յ) ի սուրբ Աւետարանս» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ. էջ 535—536):

Կարմիր վանքն ալ Սարտիշարի վանքի հետ Զմչկածաղի առաջնորդներու գուրգուրանքին առարկայ եղած է եւ անոնց հովանաւորութեան եւ իր ներքին առաջնորդներու ղեկավարութեան տակ եղած է լսարան ու ճեմարան, ուր համախմբուած են պարագաներու համաձայն բաւական թուով միա-

րաններ եւ դրադած գիտութեամբ եւ ժողովուրդին կրօնական կարիքներով: Քարաժեռ անապատը չէ եղած վանոցական, այլ ձգիչ փայր մը: Ունեցած է քանի մը եկեղեցիներ կամ մատուռներ, որոնք ժամանակի ընթացքին նորոգութիւններ տեսած են (Հմմտ. վերը յիշատակադրութիւնները եւ Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ իր սակեղէն դաշար, էջ 553 եւն. եւ կարեւոր՝ Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014): Ունեցած է շատ հոյ (Մասիս 1886, էջ 819—820):

5. ԿՈՂՈՒՅ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ՎԱՆՔԸ

Պալեան Չմշկածաղի Կարմրակի Ս. Նշան վանքի մերձ կը դնէ այս վանքը, որ Երբեմն Համանուռն վանք մը յիշած էր նաեւ Շապին Գարահիսարի վանքերու շարքին մէջ (Հմմտ. Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1066 եւ Հանդէս Ամսօրեայ 1960, էջ 8) եւ որուն մասին Ա. Սահեան արտայայտուած էր թէ այդ անունով վանք Շապին Գարահիսարցիներուն անձանօթ է (Բիւզանդիոն 1906, Թ. 1091, որ անդրադարձում Պալեանի Թ. 1127 եւ նոյնին լուիւնայն սրբադրութիւնը Հմմտ. Հայ վանորայք, էջ 165—166): Պալեանի Համաձայն Չմշկածաղի այս վանքին մէջ 1428ին դրուած է Տօնական մը, որուն Յիշատակադրութեան կարեւոր մասերը են. Փառք... որ ետ մեղ կարողութեան հասանել յետին զի՞ծ սակի փոք Տաճականիս յատուած արնակ ուխտա

որ կոչի Կողուց վանք քնդ հովանեաւ սրբոյն
Գրիգորի Լուսաւորչին եւ սուրբ Նշանացն
Քրիստոսի. առաջնորդութիւն երջանիկ...
մեծ բարունապետին Յակոբայ... Արդ գրե-
ցաւ սա ձեռամբ նոյն տիմար Կարապետի եւ
անպիտան գրչի: Յամի Պէշ Թուականի մե-
րումս տումարի... Արդ աղաչեմ զամենե-
սեան յաղօթս ձեր յիշել զբազմամեղ գրիչս
Կարապետ եւ զծնաւդսն իմ զՍաչատուր եւ
զԱղբրաց... այլ եւ զհոգեւոր հայրս մեր
զՄելքիսէթ առաջնորդ ուխտիս... Այլ եւ
յիշեցէք ի Քրիստոս զհոգեւոր եղբարքս իմ
զԱնդրիաս սրբասնունդ կրօնաւոր, զեղբայր
մեծ հռետորին Յակովբայ... եւ զաշա-
կերտքն իւրեանց զՅովհաննէս գրոց աշա-
կերտ. եւ զՅոհաննէս Ղազարոսենցն, զՄխի-
թար եւ զՄարտիրոս, զՀայրապետ եւ զՄար-
տիրոս, զԴանիէլ փակակալն եւ զՆերսէս փի-
լիսոփայն, զՄկրտիչ եւ զԹումաս եւ զայլ
միաբանք վանացս, զսարկաւաղ եւ զաշխար-
հական... Ընդ նմին եւ Աստուած ողորմի ա-
սացէք Յոհանիսին, Եղիին եւ Իկտիչ մա-
մուն. զի զիրքս բոլոր ի յԱրծկէ գրեցաւ, զի
փախած էաք ի Քրդուն եւ ի սոցա տունն
հանդաք» (Տաշեան Մայր Յուլ., էջ 583):
Տարիներ առաջ «Գրեցաւ ի յԱրծկէ» նախա-
դասութենէն եւ հետեւեալ Յիշատակագրու-
թենէն, ուր Կողուց վանքը կապուած է Կար-
մրակի հետ եղրակացուցած էինք թէ այս
վանքը կը գտնուի Արծկէի մէջ: Յիշատակա-

գրութիւնն է «Վարդան արեղայս (Աւետարան մը) յանգ հանեալ կատարեցի ըստ իմում կարի զխնդիր սորա ի թուականին Հայոց ի ԶԶ (1461) ամի յամսեան Մեհեկի... Սկիզբն սորա ի վանս որ կոչի Կողուց ընդ հովանեաւ Ս. Լուսաւորչի եւ Կարմիր ալն սուրբ Նշանի» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 265) : Այժմ կը խորհիմ թէ այս եղբակացութիւնս շատ ամուր հիմերու վրայ չէ յեցած, զի Տօնական այնպէս կ'երեւայ թէ Արծկէի մէջ, ուր Կարապետ կը հանդէժր Յոհաննիսի, Եղիի եւ Իկաիշի տունը, հո'ն եւս գրած ըլլայ եւ ոչ թէ Արծկէի մէջ հիմնուած Կողուց անուն վանքի մը մէջ — թէեւ հաւանականութիւն մը չի մերժուիր, բայց նժարը ժխտականի վրայ կը միտի հանդէիլ, երբ, նկատենք որ Չմշկածագի Կարմիր վանքը գրուած է միշտ Ս. Նշանի հովանիին տակ եւ այդ թուականներուն կը յիշուի Մեղիսէթ առաջնորդ Կարմիր վանքի, որ կրնար իր խնամքին ենթակայ ունենալ նաեւ մերձաւոր Կողուց վանքը) (հմմտ. իմ Վասպուրական-Վանի վանքերը, էջ 417) :

6. ՇէնկԱն, ԲԱՂԱՐՈՒՆ, ԳԾՈՐԻ ԵՒ ՎԱՆՔ ԳԻՒ-
ՂԵՐՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Կ'աւանդուի թէ Չմշկածագի այս չորս գիւղերն ալ իրենց մէջ եւ կամ շրջակայքը

ունեցած բլլան վանքեր (Բիւզանդիոն 1906, թ. 3014) :

7. ՍՈՒՆԿ ՍՈՒՆԿ ՎԱՆՔ

Ջարմանալի անունով այս վանքը կառուցուած է խաւարասար գիւղի մէջ, բայց չատոնց աւերուած եւ անշքացած (Բիւզանդիոն 1900, թ. 1083 եւ 1906, 3014) :

8. ՎԱՆՔԱՅ ԿԱՄ ՎԱՆՔԱԿ ՎԱՆՔԸ ⁴

Չմշկածաղի Չուզուր կամ Չուխուր գիւղի մէջ: Երկար ատենէ ի վեր արդէն աւերակ (Բիւզանդիոն 1900 թ. 1083, 1906, թ. 3014, Մասիս 1886, էջ 818, ուր կ'ըսուի թէ վանքը մղկիթի վերածուած է: Թորոս Աղբար Բ. էջ 154) :

9. ՎԱՍԼԻԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Աւերակ վանք մը Չմշկածաղի, բայց երբեմն մեծաշէն. Վասկաւան գիւղին կից (Թորոս Աղբար Բ. էջ 117—8, եւ Բիւզանդիոն 1900, թ. 1127 եւ 1906, թ. 3014) :

⁴ Մանրուածունքի մը մէջ կայ «Վերջին կազմող երգարանիս ի Վանքն ի յանապատին ի դուռն Ս. Աստուածածնին ձեռամբ Սարգիս երէցուս ի թվ. ԹԿ» (1611, Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) : Այս կարեւր չէ մերձեցնել Վանքայ կամ Վանքակ վանքի :

Գ.

ՏԻԱՐՊԷՔԻՐԻ ԿԱՄ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ
ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

ՏԻԵՐՊԷՔԻՐԻ ԿԸՄ ՏԻԳՐԱՆԵԿԵՐՏԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ¹

ԱՐՂՆԻ, ԲԱԼՈՒԻ,
ՋԵՐՄՈՒԿԻ ԵՒ ՇՆՔՈՒՇԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱԽԹԱՅԻ ԿԱՄ ՄԱԿԱՐԱՅԵՑԻՈՑ ԿԱՄ ԹԱԴԷԻ
ԿԱՄ ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔԸ

Տիգրանակերտի արեւելեան հիւսիսային
կողմ, Ախթայի մերձ, Հաղբոյ, Լըճը եւ
Ֆարգին աւաններու միջեւ, լաւ դիրքի վրայ
(Թորոս Աղբար Բ. էջ 241) :

Կը կոչուի Ախթայի նաեւ Անթախու
վանք, զի Ախթայի մօտ է : Մակարայեցւոյ
աւանդութեան համաձայն Մակարայեցիներու
ոսկրոտինները այս վանքի տաճարին
ետեւը ամփոփուած են. Առաքելոյ կամ
ճշտագոյնս Առաքելոյ վանք¹, զի հոս բեր-

¹ Տիարպէքիքի կամ Տիգրանակերտի նա-
հանգն ալ ունեցած է իր բնիւյնումը եւ անձկացումը :
Հոս մենք նկատի կ'առնենք Արղնի, Բալուի, Շնքուշի
եւ Ջերմուկի վանքերը, որոնցմէ քանի մը հատին
մասին, որոնք հոս կա'մ հարեւանցի յիշուած են եւ
կա'մ ամենեւին չեն յիշուած, այլուր խօսելու առիթը
պիտի ունենանք : Նաեւ՝ նախորդ երկու նահանգներու
վանքերէն ոմանց մասին :

² Տես նաեւ Առաքելոյ վանքը :

ուած եւ գրուած է Անդրէաս Առաքեալին զանկը. Թաղէի վանք, վասն զի Ս. Թաղէոսէն հիմնուած կ'աւանդուի, եւ վերջապէս Սպիտակ, գուցէ իր մերձ գտնուած բարձրագագաթ լեռան սպիտակ հողին պատճառով:

Տաճարը հին է եւ գմբեթաւոր:

Այս վանքի հիմնադիրը աւանդութիւնը կը ճանչնայ Թաղէոս Առաքեալը եւ հետեւաբար հին վանք է, ինչպէս տաճարն ալ կը ցուցնէ, բայց ոչ առաջին դարերու գործ, այլ շատ ուշ, այս՝ յիշատակադրութիւններէ յայտնի կ'երեւայ: 1321ին տաճարը շարժով կը կործանի եւ վանքը կը վնասուի: Զաքարէ առաջինը կը շինէ եւ երկրորդը կը վերանորոգէ, ինչպէս ձեռագրի մը մէջ գրուած է (Արեւելք 1895, Թ. 3500, 3502, 3553, Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2545):

Սարգսի-գրքի մը մէջ կայ «ՌԼ (1581) Թվին Մշեցի Յովհաննէս վարդապետն, որ ի Ախթալ վանքն կու կենար ԼԵ. տարի անդ եկաց, ՌԻԸ (1579) Թուին զայս գիրքս գաս աստ(?) Ուռհայեցի Սրապիոն աշակերտին, Աստուած ողորմի ասէ իմ վարդապետն... աշակերտս մեծ բարբուռուն, Հայոց կրկին Լուսաւորչուն, որ Յովհաննէս կոչի անուն, որ է նա ակն արեւուն» (Տաշեան, Մայր Յուլ. էջ 753): Յովհաննէս վարդապետի համար կ'ըսուի «Եւ փոխի յաստեացս մեծ վարդապետն Յոհաննէս ծերացեալ ամաւք ՌԼԱ (1582) Թուին, որ էր տեսուչ Ամիթ քաղա-

քին եւ բնակէր ի սուրբ ուխտն առ դամբանի սրբոյն Շամունի եւ Լօթն որդւոց նորա ի վանս Աթխայ» (Հանդէս Ամսօրեայ 1959, էջ 439) :

Պատմագիրք մը «Յիշատակ է Ս. Առաքելոցն Աթխ վանիցն ի դրունս Մակարայեցոցն Եղիազարու : Եւ ես ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Ղուկաս վարդապետ սպասաւոր Առաքելոցն Աթխա» (Տաշեան, Մայր Յուլ. էջ 480) : Նմանապէս յիշատակ կը տրուի Դաւթի Լուծմունք ճառից Գր. Աստուածաբանի եւ Մարտիրոս՝ Հաւաքածոյի մը մասերը կը գրէ «Ի վանքն Մակարայեցւոց Աթխայ սուրբ Առաքելոցն» (անդ, 754-7, 677-678) :

Քարոզգիրք մը Ալիփուլարցի մը 1692ին կը նուիրէ Աթխայ Առաքելոց վանքի, որուն առաջնորդը Աստուածատուր Կ. Պոլիս կ'երթայ եւ Սիսի կաթողիկոս կ'ըլլայ (Հ. Ակինեան Հաւաք. Յիշատ. առնուած Հ. Պոստուրեանէ, տարի 1692) : Իսկ 1693ին Զեռադիր «Կաղմեցաւ ձեռամբ Դանիէլ վարդապետին ի յիշատակ Աթխայ Ս. Առաքելոց, որոյ աթոռակալն է Աստուածատուր վարդապետ նորին, որ կաթողիկոս Սսայ աթոռոյն» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. տարի 1500—1593) :

Անկէ շատ յառաջ 1611ին Բարսեղ Աթեցին «Դնէ զգիրս (Տոհմաթիւք) ի դունս սուրբ Առաքելոցն մօտ յԱստիս, ուր են նըշխարք նահատակաց Մակարայեցւոց» որուն

առաջնորդն է ինքը Բարսեղ բարունի³ (Աղի-
նեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. առնուած Հ.
Պատուրեանէ) :

Այսպէս՝ Առաքելոց վանքի առաջնորդու-
թեան ղեկը իրենց ձեռքին մէջ ունեցած են
Զաքարիա, Յովհաննէս, Բարսեղ, Աստուա-
ծատուր, որ Սիսի կաթողիկոսական զահին
վրայ ալ կը բազմի :

Ս. Առաքելոց վանքը ունէր հասութարեր
շատ կալուածներ եւ 15 գիւղ իրրեւ թեմ
(Թորոս Աղբար Բ. էջ 241, Բիւզանդիֆն 1905
թ. 2545 Արեւելք 1895, Թ. 3500 եւ 1898, Թ.
3824) :

Յովհաննէս վարդապետ Ամթեցի 1746ին
իր կտակէն բաժին կը հանէ նմանապէս այս
վանքին (Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ
376) :

Ասորիները ուղած են այս վանքին տի-
րանալ, սակայն չեն յաջողած (Արեւելք
1898, Թ. 3824) — եւ 1911 Փետ. 9) :

2. ԱԿԼԱՅ ԿԱՄ ԱՆԿԼԱՅ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Տիղբանակերտի Արդն դաւառի գիւղա-
քաղաքն է Այլ կամ Այլիլ, որուն եկեղեցին
կը կոչուի Ս. Նշան, ուր կը պահուէր Յիսու-
սի լուսցման տաշտէն մասունք մը (Թորոս
Աղբար, Բ. էջ 183) : Բիւզանդիոնի մէջ կը

³ Միարաններէն են Յովհաննէս Ատանացի եւ
Յովսէփ Յակոբեան (Արեւելք 1884 թ. 214), իսկ վա-
նահայերէն թագէտ Էպիսկոպոս (անդ, 1901 թ. 4691) :

գրուի «Ակլ գիւղի մերձ կան երկու աւերակ վանքեր, որոնցմէ մէկը սովորաբար կոչուած է Անապատ» (1900, Թ. 1127, Հմմտ. Թորոս Աղբար, Բ. էջ 182):

Ս. Նշանի յիշատակութեան կը հանդիպինք «Արդ գրեցաւ փրկական խորհուրդ պատարադի հասարակաց աղաւթս մերոյս եկղեցոյ ի թուականիս Հայոց ՌՂԸ (1649) գրեցաւ ի դուռն Ակլա սուրբ Նշանին սուրբ Աստուածածնին որ է գիւահալած եւ բժիշկ ամենայն ցաւոց: Գրեցաւ ձեռամբ Կարապետի հող եւ մոխիր սուտումուտ գրչիս, ի խնդրոյ սրբասէր եւ պատուական նորարողութեամբ Սամուէլ քահանայի» (Տաշեան, Մայր Յուշ. էջ 513):

Նոյն ձեռագրին մէջ կայ. «Արդ գրեցաւ սոսկալի խորհուրդս ի գիւղաքաղաքն յԱկլլ ի դուռն սուրբ Նշանին ի թուականիս Հայոց ՌՂԸ (1649) ամին եւ իւր սպասաւորին քաջ եւ արի Ղուկաս եպիսկոպոսին ժամանակին: Եւ ետ Սամուէլ քահանայն գրել իւր յիշատակ» (անդ, էջ 513): Ասկէ յառաջ Կարապետ 1617-ին կը գրէ Շարակնոց մը «Ի յերկրին յԱմթայ ի գիւղաքաղաք Յակել կոչի ի դուռն Ս. Նշանին յառաջնորդութեան Բարսեղ վարդապետին» (անդ, էջ 799): Նաեւ «Նորոգեցաւ Մաշտոցս ի քաղաքն Ակլայ ի դուռն սուրբ Նշանին ի թիմն Հայոց ՌՃԲ ամին» (1653, անդ, էջ 407):

Աւելի յառաջ ՌՂԸ (1649) «Կարապետ ի

յամուր եւ յանառիկ գիւղաքաղաքն յԱկըլ, որ մերձ Ամթայ ի դուռն Տիրամաւր Աստուածածնին եւ Աստուածընկալ Ս. Նշանին...» կ'արտագրէ Մաշտոց մը (Թորոս Աղբար Բ. էջ 383-5) :

Ս. Նշանի քահանայատունն — վանքը եղած է այցելուած սրբավայր մը (Տիգրիս, տարեգիրք, 1946, էջ 35) :

3. ԱՅՆ-ԸՐԲԸՂԻ Ս. ԹՈՄԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Ամթի չաղրոյ աւանին մերձ : Ունի պարտէզներ եւ այգիներ (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 241-2, հմմտ. աստ Ս. Թովմասի վանքը եւ Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2545) :

4. Ս. ԱՆԱՊԱՏ

Ակիլ գիւղաքաղաքին մօտերը : Տեղեկութիւնները կը պակսին (Հմմտ. Ակլայ Ս. Նշան եւ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1127 եւ 1905 Թ. 2583) :

5. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՍԵՒԻԳԱՅԻ

Տիգրանակերտի Սեւիդ գիւղի մէջ եւ ասկէ յորջորջորուած Սեւիդոյ վանք⁴ (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 24) :

6. ԲԱՐՁՐ ՎԱՆՔԸ

Սաղատուն գիւղի վերեւ, արեւելքէն արեւմուտք երկարող լեռնաշղթայի վրայ,

⁴ Սղերդի մէջ կան Սիւողայ եւ Կոնոնոսի վանքերը (Բիւզանդիոն 1905, 2545) :

հնաշէն եւ աւերակ (Բիւրակն 1897 Բ. էջ 13, Բիւզանդիոն 1905 Թ. 2545) :

7. ԲԱՐՁՐԱՀԱՅԵԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Արդնի լեռներէն մէկուն վրայ բարձրացած է Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը, որ այդպէս կոչուած է իր դիրքին պատճառով (Սուրհանդակ 1905 Թ. 1972) : Հ. Ինճիճեան կը գրէ՝ «Մենաստանս անուանի ի կատար վերողբեալ լերինն, որ սակս բարձրութեան կոչեցաւ յայս անուն. զեկեղեցի սորա Թաղէոսի առաքելոյն հիմնեալ յանուն Աստուածածնի, բայց ի ԺԴ. դարուն Նաղաշ Մկրտիչ վարդապետ եպիսկոպոս Ամթայ տեսեալ զաւերումն Նփրկերտի կամ Նիւֆարդայ, զրազմութիւն նշխարաց բարձեալ անտի ի վերայ զբաստուց տարաւ ամփոփեաց ի սուրբ Կարապետն Մշոյ... յորոց բեռինս եօթն բերեալ աստ նորոգեաց շինեաց զեկեղեցին զմբեթաւոր շինուածով ի ՊԽԳ Թուականին, որպէս կայ ի վերայ դրան նորա գրեալ, ի ներքոյ սեղանոյն ամփոփեալ զնշխարս սըրբոցն, յորոյ վասն պատուեալ կայ տեղին ամենեցունց : ... Հիմն շինուածոյ մենաստանին եղեւ ի ՌՃԺԲ Թւականիս ի ձեռն Եղիազարայ կաթողիկոսին ... զի յառաջագոյն կայր միայն եկեղեցի՝ առանց մենաստանի» (Նոր Հայաստան էջ 242) :

Սրուանձտեանց կը գրէ՝ «Մտանք Բարձրահայեաց սուրբ Աստուածածնի վանքը⁵,

⁵ ՍԻՄ. Լեհացին կ'արտայայտուի «Եւ անտի

որ շինուած է ապառաժի ահագին բարձրութեան վրայ, որ կը կոչուի Արկնոյ բերդ եւ արդարեւ բերդին պարսպի բեկորներ եւ ողջ մնացած մասեր կան: Վաղեքին թէ սուրբ տաճարն եւ թէ միւս շէնքերը քարաշէն են, թէպէտ հոյակապ շէնք չունի, բայց նայելով երկրին այլ շինուածոց իբրեւ նշանաւոր հուշակուած է, բազմաթիւ այլ խառն խուռն սենեակներ ունի...: Առաջնորդարանին դարպասը ամէնէն չքեղ շէնքն է, բնդարձակ եւ կոկիկ, իր ճակատն եւ մէկ կողմն շինուած են դրաղարանները» (Թորոս Աղրար, Բ. էջ 173, Հմմտ. Արեւելք 1902 թ. 5044 եւ Բիւզանդիոն 1905 թ. 2684): Դեռ շարունակենք Սրուանձտեանցի հետ՝ «Գրադարանաց անկիւնը փոքրիկ դուռ մը կայ վրան նկարուած Երիքովէն ողկոյղ կրողաց պատկեր մը, այս դռնէն ներս փոքրիկ սենեակ մը յախճապակիով եւ մէջը հազուագիւտ եւ թանկագին անօթներ եւ այլն: Երկու դարակաց դուռն կը ծածկեն երկու ահաւոր պատկերներ Պօղոս եւ Պետրոս առաքելոց, մէկը բանալին ի ձեռին, միւսն սուր, սենեակը կը կոչեն ջաւադ օտասի, արքայութեան օթեւան: Դարպասին արեւ-

մէկ օրն հասաք յԱրդնի քաղաքն, որ էր բարձր լեռն եւ ի գլուխն վիմաշէն մեծ դմպէթայարկ, որ կոչի Բարձր Աստուածածին, եւ եկեղեցի մի ալ ի վերայ լեռոն տակն որպէս Վարդագայն եւ զեղ ալ կայր եւ շէն լիք» (Ակինեան, Սիմ. Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, էջ 203):

մըտեան ճակատը շինողին անունը գրած է եւ ասկէ կը բացուի դուռ մը վանահօր առանձնասենեակը, ուստի կը մտնեն մառան եւ շտեմարանն անօթոց եւ ի տուն գինւոյ :

Ս. Տաճարն դմբեթաւոր է, բարձր, քառակուսի, ամուր, քարուկիր : Դրան ճակատը գրուած՝ Աւթանդակութեամբ Աստուծոյ եւ Հրամանաւ Աւթման շահին կանգնեցաւ խորան Ս. վերադիտողութեամբ Նդշ Մկրտիչ եպիսկոպոսի թվ ՊԳ»⁶ (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 173-4, հմմտ. Սուրհանդակ 1905, Թ. 1972 եւ Արեւելք 1895, Թ. 3353) : Կ'առնէ 200 անձ (Սուրհանդակ, 1905 Թ. 1972) : ՊԳ թուականը փրկամէլեան կը սրբադրէ ՊՂԳ՝ պատճառաբանելով որ ՊԳ թուականին Մկրտիչ Նաղաշ դեռ ծնած չէր (Նօտարք էջ 132) :

«Տաճարին մէջը յախճապակիով է մինչեւ կամարները, ունի մէկ խորան յանուն Ս. Աստուածածնի ... սեղանոյն վրայի Տիրամօր պատկերը հռչակաւոր է, զոր Յոյնք եւս կը պատուեն, աւանդելով թէ Ս. Ղուկաս աւետարանչի ձեռանկարն է (հմմտ. Ինճի-

⁶ Բարձրահայեաց վանքը «Հիմնուած է Ժայռի մը կտուրին վրայ... Զորս կողմերէն բնական պարիսպ մը կը շղթայէ վանքը... ճարտարապետութիւնն եւ ճաշակը բացարձակապէս կը պակսին վանքին կադմութեան մէջ, հակառակ հիանալի դիրքին, մութ նկուղներուն, իրարու ազուցուած խաւար սենեակներու կոյտ մը կը ցուցադրէ վանքին մեծամասնութիւնը... Վանքին մեծագոյն մասը քայքայուած է գրեթէ ...» (Արեւելք 1902, Թ. 5044) :

ճեան, Նոր Հայաստան, էջ 242, զոր իրրեւ թէ Յովհաննէս Արղնցի ժէ. դարուն Լեհաստանէն բերած ըլլայ) : Մենք շօշափելով տեսանք, որ նուրբ գահի պէս նիւթով մը ծեփուած է եւ այդ նիւթոյն վրայ նկարուած էր սուրբ Աստուածածին Քրիստոս մանուկն ի գիրկն, արծաթ չրջանակի մէջ առնուած եւ չրջանակին վրայ յունարէն տառերով թուական 1786 : Իսկ Քրիստոսի կուրծքին վրայ հայերէն գրուած «Յիշատակ է Մատանու քահանայ իշխանաց եւ համօրէն ժողովրդոցն յաւուրն Սասնցի Կարապետ վարդապետին թվ. Հայոց 1236, Մարտ ժե : Տախտակէ պատուանդանին վրայ, ուր կը հանդէի պատկերն, սպիտակ գրերով գրուած «Նկարեցաւ պատկերս ի Ղալաթիա յիշատակ Եղիազար վարդապետին ի դուռն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնին թվ. ՌՃԴ» : Ս. Սեղանոյն ետեւ աջակողմն գրուած է «Եօթն բնւ սրբոց մասանց ի մատուրնս» :

«Արդէն յայտնի է որ վանքիս շինողն է Նազաչ Մկրտիչ եպիսկոպոս, եւ աւելի բարեղարգած է Եղիազար Անթապցին, պատրիարք եւ կաթողիկոս, անուանին իրրեւ դար մը առաջ : Նազաչն Մուֆարդինէն, որ է Նփրկերտ կամ Մարտիրոսաց քաղաք, Շմաւոն եպիսկոպոսի ղետեղած բիւր մարտիրոսաց նշխարներէն մաս մը փոխադրած է այս տեղ եւ շատ մ'ալ Մշոյ Ս. Կարապետ եւ Տառնոյ միւս վանքերը, բայց յաւանդութենէ

կ'ըսեն թէ նազաչէն յառաջ մատուռ մը կար
այս տեղ Թաղէոս առաքեալէն հիմնուած :

Տաճարին մէջ ճրագ մը տեսանք՝ վրան
արծաթ եւ մէջը հողէ , զոր կը վառեն կայ-
ծակի օրերը եւ կ'անուանեն «Արնէ ճրագ ,
կայծակի ճրագ» : Վանքը իր դիրքով յաճախ
ենթակայ է կայծակի : Այդ ճրագի արծաթին
վրայ գրուած (է) «Յիշատակ ճրագս արնէ ի
տաճարն Բարձրահայեաց Ս . Աստուածածնայ
ի նորին առաջնորդ Աճէմեան Կարապետէն
որ եւ ինքն շաղեալ արեամբ մարտիրոսաց , ի
յապահովութիւն տեղւոյս միաբանիցն ի կայ-
ծական , ի ՌՄԶ : . . . Մի այլ յիշատակագիր
չէնքերու նորոգութեանց՝ «Շնորհիւ Տեառն
վերստին նորոգեցաւ Ս . վանքիս բոլոր
խցերն Կոստանդնու Գրիգոր Պատրիարքի
փոխանորդի Սասընցի Կարապետ վարդապե-
տի ձեռամբ եւ նորին (յ)աջորդ Պօղոս վար-
դապետին ՌՄԺԳ . ին : Սոյն Կարապետ վար-
դապետին , ինչպէս եւ այլ առաջնորդաց գե-
րեզմանք սուրբ տաճարի դրան կից են , ահա
երկու տապանագիր , Ա . «Աստ ամփոփի
նշխար ի դիր Կարապետու արհի պետին ,
սրբոյ ուխտիս արի դիտին եւ մեծագործ . . .
դի համայն չէնք թէ արտաքին , միանգամայն
թէ ներքին արհւոյս ջանիւք կերտել յան-
դին» :

Բ . «Սահակ արհի մեծ բարունիս ,
տեսուչ Համթայ եւ սուրբ ուխտիս ,
Ծնեալ յԱմիթ , սնեալ յաստիս ,

Ննջեալ յայժմիկ ի տապանիս ,
 Մանկութենէ հասեալ յալիս ,
 Հողայր պիտոյս մենաստանիս ,
 Զարդք եւ շինուածք եւ կարասիս ,
 Ընդ նոր մատրանս կազմեաց արհիս ,
 Բուրման խնկոց միշտ արժանիս ,
 Վարձ իւր հայցէ տալ զողորմիս ,
 Դուք որ ունիք զայս տան բարիս
 Եւ կամ զայք ուխտ տաճարիս ,
 Կցեալ հազարն երկհարիւրիս ,
 Յեօթանասունին որ Հայիս ,
 Համտեսչութեան քսան եօթնիս ,
 Թիւ կենացն վաթսուն հնգիս» :

(Թորոս Աղբար , Բ . էջ 173-7) :

Թէեւ աւանդութիւնը այս վանքին գո-
 յութիւնը մինչեւ առաքելական շրջանները կը
 հասցնէ , բայց իրականութեան մէջ շատ ուշ
 ժամանակի հաստատութիւն է : Եկեղեցին
 կառուցուած է Մկրտիչ Նազաշ Հայրապետէն ,
 իսկ մենաստանին կամ վանքին իսկական
 հիմնարկութիւնը կամ վանական կեանքի
 զարգացումը զործն է Եղիազար Անթապ-
 ցիին :

Նաղաչէն յառաջ քահանայարան մը կամ
 փոքրիկ վանք մը գոյութիւն ունեցած է
 (հմմտ . Նօտարք էջ 103 եւ Թորոս Աղբար Բ .
 էջ 415) եւ անիկա զայն բարեզարդած է , բայց
 Եղիազար Անթապեցին է , որ շէնքը կ'ընդար-
 ձակէ եւ միաբաններով կը լեցնէ իրրեւ
 վանք :

Առաջնորդներու անունները եւ անոնց զործունէութիւնը եւ նմանապէս վանքին պատմութիւնը կ'իմանանք յիշատակագրութիւններէ եւ զանազան գրութիւններէ :

Մկրտիչ Նազաշ «ամենայն եկեղեցիս խախտեալ եւ զհնացեալ եւ զհողաչէնս, նոր նորոգեաց կամարակապ եւ զմրեթաձեւս եւ բազումս նորաչէնս, որպէս զԲարձր Աստուածածինն ի զլուխ բարձր բերդին Արդնոյ... Դարձեալ ի ՊԶ թուին (1341-2) նստի յաթոռ հայրապետական եւ ՊԶԲ (1433) թուին շինէ զԲարձր Աստուածածինն ի յԱրդնու բերդն⁷ » (Հայապատում էջ 572-3) :

Նազաշի օրով 1433ին հոս կը գրուի Գանձարան մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոստերեանէ) : Յաջորդ տարին հոն կը գրուի Մաշտոց մը «Զեռամբ Յովհաննէս սարկաւազի (Նօտարք էջ 103 եւ Թորոս Աղբար Բ. էջ 413, Բիւզանդիոն 1905 թ. 2583) : Քանի մը տարի վերջ՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Թվականիս ՊԶԶ (1437) ձեռամբ Մխիթարայ արեղայի եւ ի վայելուչ տեղիս որ կոչի

⁷ 1433ին գրուած Յայամաւուրք մը յիշատակ կը տրուի այս վանքին. յիշատակագրութեան մէջ կ'ըսուի «Ի դուռն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի, զոր էր շինեալ եւ հիմնարկեալ Նազաշ սրբազնեալ Մկրտիչ եպիսկոպոսին» (Թորոս Աղբար Բ. էջ) : Իսկ 1444ին գրուած Լուծմունք Պարագմանցի համար կ'ըսուի թէ «Յիշատակ է Եղիազար վարդապետին ի դուռն Արդնու Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի» (Տաշեան, Մայր Տուցակ, էջ 455) :

Սեւերաք ընդ հովանեաւ Ս. Թէոդորոսի յաթոռակալութեան սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին տէր Կոստընդին ի հայրապետութեան տէր Մկրտչին վերադիտողի յաւուրն Արղնի Բարձր Աստուածածնին եւ Ամիթ շահաստան քաղաքի» (Սիւրմէեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Հալէպի, Ա. էջ 64-5) :

Այսպէս կը տեսնուի որ 1437ին Բարձրահայեայ Ս. Աստուածածնի առաջնորդութեան ղեկը դեռ Մկրտիչի ձեռքն է, մինչ անոր յաջորդ կը նշանակուի 1434ին՝ Յովհաննէս եպ. Արղնոյ (հմմտ. վարը) զուցէ այդ թուականին՝ օգնական եւ ապա՝ յաջորդ : Անկէ վերջ երկարատեւ լուծիւն. բայց 1612-1617ին Ղազար եւ 1633ին Ղուկաս եպիսկոպոսները իրրեւ վանահայր կը յիշատակուին ու յետոյ՝ Եղիազար, որ ինչպէս նախապէս ըսինք, Բարձրահայեայ Ս. Աստուածածին վանքի իսկական հիմնադիրը եւ զարգացնողն եղած է :

Բաղտասար արեղան 1606ին «Ի Բարձրահայեայ սուրբ Աստուածածին» կը գրէ Մատթէի մեկնութիւնը (Կարենեանց, Յուլ. հայ. ձեռ. Էջմ. Թիւ 1268, էջ 155) :

Մարկոս 1612ին Աւետարան մը «Ետ ի Բարձրահայեայ Ս. Աստուածածնի վանս յառաջնորդութեան տէր Ղազարու եպիսկոպոսի» (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշ. Հ. Պոտուրեանէ) :

Եղիազար Անթապցիի շինարարական

զրահան եւ բարեկարգական գործունէութիւնը Բարձրաշայեաց Ս. Աստուածածնի վանքի մասին ստուգիւ գնահատելի է. «Ի ՌՂԶ (1647) թվին կոչեցեալ եղեւ յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտին Արղնոյ Բարձրաշայեաց Ս. Աստուածածնին եւ առեալ զաստիճան եպիսկոպոսութեան ի սուրբ էջմիածնայ կաթողիկոս տէր Փիլիպպոսէ սքանչելագործոյ եւ զարձեալ յաթոռն իւր արար բազում քաջութիւն ի շինութիւն պարագայցն եւ մենաստան ի սուրբ ուխտին, որ ի բազում ժամանակաց եւ տեղւոյն սառնապատութեան սակի բոլոր եւ հասարակ շինութեան եւ նորոգման էր կարօտացեալ, նաեւ ի ներքուստ եւ արտաքուստ թէ կարգաւորաւք եւ թէ անդադար պաշտաւն եւ սաղմոսերգութեամբ եւ թէ ընթերցմամբ եւ թէ մատենից ճոխութեամբ, մինչ կրկին Աստուածաշունչիւ եւ ձ եւ աւելի զբքիւ պերճացոյց զաթոռ իւր սրբութեամբ...» եւ անոր կը նուիրէ նմանապէս Յայսմաւուրք մը, որուն Յիշատակադրութեան մէջ զրուած են վերոյիշեալ տողերը, հմմտ. Թորոս Աղբար Բ. էջ 400-404) :

Սոյն Յայսմաւուրքի Յիշատակադրութիւնը դեռ կը հաղորդէ՝

«Դարձեալ ի թուին Հայոց ՌՃ եւ Բ (1653) այս եղիադար վարդապետս ելեալ ի Կոստանդինուպօլսէ եկն ի վիճակեալ աթոռն իւր, այսինքն յԱրղնու Բարձրաշայեաց Ս. Աստուածածինն թաղաւորական

հրամանաւ եւ նոմոսիւ, որ յազազս այնմ իրի էր գնացեալ անդ եւ սկսաւ նոր նորոգել զսուրբ մենաստանս, այս է զեկեղեցւոյն որմեր ներքոյ արտաքոյ սպիտակուցեալ պայծառացոյց եւ ի վերայ դրան սորին զաւրթ շինել ետ, որ յառաջն բնաւ իսկ ոչ գոյր, այլ եւ արտաքոյ շուրջ զեկեղեցւան սրահք պատշաճաւոր եւ զանազան խցեր ի պէտս միաբանակեցաց եւ զալողաց եւ գնացողաց մեծաւ ծախիւք: Եւ գիտելի է զի յաւրէ յորմէ յետէ շինեալ էր զսա Տէր Մկրտիչ արքեպիսկոպոսն Նազաչ կոչեցեալ, մինչեւ ցայժմ ի յահէ անաւրինաց քար ի քարի վերայ աստ ոչ ոք էր եղեալ. բայց սա յԱստուած ապաւինեալ բարեխաւս ունենալով զտիրածին կոյսն, անկասկած լեալ յահէ անաւրինացն արիարար գիմեալ ի գործ հոգեւոր մշակութեանս եւ լիով կատարեաց ըստ փափաղանաց սրտի իւրոյ» (անդ էջ 404-5):

«Դարձեալ փոյթ տանի զարդարելով (խօսքը Եղիազարի վրայ է) զսուրբ մենաստանս ազնիւ շուրջառովք, աւետարանաւք, եւ եպիսկոպոսական բոլոր զգեստիւք եւ այլ պատուական սպասիւք եւ մէկ մազադաթ Աստուածաշունչ սսկենկար, եւ յոգներանդ ծաղկաւք» (եւ պատանդ գրուած գրքերը կ'ազատագրէ, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 406)⁸:

⁸ «Աստուածաշունչ գրեալ եւ ծաղկեալ ի Կ. Պոլիս ի Թվ. ՌՂէ (1648) ի խնդրոյ Ատիշեցի Խաչատուր

Եղիազարի յաջորդ կ'ըլլայ Բարձրահայ-
եաց վանքի առաջնորդութեան՝ Յոհան վար-
դապետն աստուածաբան (Արդնցի) որ յետ
«Հոգեւոր տիրին ի ՌՃԴ թվականէն մինչեւ
ցՌՃԼԳ տեսուչ եւ հոգաբարձող կոչեցաւ մեզ
ցվախճան եւ յոլով նեղութիւնս կրեաց ի
սուտակասպասաց արանց եւ ունի աշխա-
տանս ի մենաստանս, նաեւ յիշատակք՝

վարդապետի: Սա Զնքուչցի Յովհ. բարունոյն, Բարձ-
րահայեաց վանքի եւ Արդնի առաջնորդին աշակերտն
էր: Վասն քարոզութեան ի Կ. Պոլիս դրկուած եւ
ի դարձին հետը բերած զգիրս զայս եւ զՅովհաննէս
բարունին վախճանած գտաւ: Տէր Եղիազար,
տէր Մարկոս եւ տէր Սաշատուր սգացին
զվախճանեալն: Եղիազար Հոռմկլացի վարդապետն կը
ստանայ զգիրս եւ Սաշատուր եւ Եղիազար զըջին
յԱմբթ լրացնել կու տայ Աստուածաշունչի պակաս
մասերը եւ սխալները կը սրբադրէ: Մինչդեռ Եղիազար
Ամբիտի մօտ Զերմուկ գիւղն էր, Ղուկաս Աթայ
(Արդնի^Բ) եւ Բարձրահայեացի առաջնորդը կը վախ-
ճանի եւ Զերմուկաց, Արդնու եւ Ակլայ Ժողովուրդէն
առաջնորդ կ'ընտրուի, եւ ՌՂԷ թուին Էջմիածին կ'եր-
թայ եւ Փելիպպոս Կաթողիկոսէն Արդնու եւ թեմին
եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի: Եւ վասն զի Արդնու վան-
քը անկարգացած էր, Եղիազար շատ ֆանք կը տանի
կարգի բերելու, կը կանգնէ կործանած պարխպը եւ
այս Աստուածաշունչն ալ վանքին կը նուիրէ:

Եղիազար եպ. որդի էր մահաեսի Մազաքի եւ
Ասլունի, աշակերտած է Զնքուչցի Յովհաննէս բարու-
նապետին, սննդակից եւ աշակերտակից տէր Աստուա-
ծաբոյն Երուսաղէմի առաջնորդին, տէր Սաշատուր,
Մարկոս, Կիրակոս վարդապետաց: Իր աշակերտներն
էին Նիկողայոս վախճանեալ, Սուքիաս զպիր, Իգնա-
տիոս կրօնաւոր, Յօհան կրօնաւոր: Եղիազար զըջի

զգեստ աղնիւ, ոսկետուփ աւետարանք, խաչք, սուրբ նշան եւ վարդապետական զըրեանք... (անդ էջ 409) :

Մայր Մաշթոց մը կը գրուի «Յանաոիկ զգեալն ի դուռն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի ի գաւառն Արղնոյ»⁹ ի թագաւորութեան Տաճկաց Ղատում արքային եւ ի կաթողիկոսութեան Տ. Սարգսի եւ յեպիսկոպոսութեան Երկրի մերոյ Արղնոյ Տէր Յովհաննիսի» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 479) :

Ծնողքը եւ Մինաս քահանայ եւ Հռիփսիմէ եւ ուսուցանող զրչութեան Մինաս քարտուղար (Ակինեան, Հաւաք. Յիշ. Հ. Պատուրեանէ) : Եղիազար 1649ին վանքին կը նուիրէ Ն. Լամբրոնացւոյ Ս. Պատարագի մեկնութիւնը (Ակինեան, անդ, Հ. Պատուրեանէ) :

⁹ Ուրֆայի կամ Եղեսիայի մէկ եկեղեցին կոչուած է նաեւ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին՝ «Ես Սրապիոն վարդապետ Ուրհայեցի որ ստացայ զայս Եսայու մեկնիչն հալալ արդեանց իմոց եւ ետու զսարնծայ եւ յիշատակ ի դուռն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնին ինձ եւ ծնողաց իմոց հօրս Խօճա Դանիէլին եւ մօրս մղտեսի Աթլազին եւ հանդուցեալ եղբարցն իմ Խուտափերտի սարկաւազին եւ մղտեսի Յակոբին, Գասպարին եւ Պաղտատարին եւ քփերցն իմ մղտեսի Մարիամին եւ Վարդ Խաթունին եւ այլ ամենայն մերձաւորաց իմոց արեան լիցի յիշատակ : — Գրեցաւ յիշատակն զրոցս ի մեծ մայրաքաղաքն Ուրհա ի դուռն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի որ աստ կացցէ յիշատակ անջնջելի տէր Սրապիոն քաջ բարունապետին եւ ամենայն զարմից նորին ամէն : Ի Հայոց մեծ թվականին ՌԾԲ թվին (1603) Յունուար ամսու առաջին տարն որ է կաղանդ մեծ Հոռմին (Գալմքեարեան Հ. Գ. Յուլյ. հայ. ձեռ. Հոռմայ... Անտիպ.

Եղիազարի այս յաջորդը՝ Յովհաննէս Արզնցին Կ. Պոլիս կը ծանօթանայ Յակոբ արհեստիւ գրչին եւ ան իրեն կը նուիրէ իր անձին համար գրուած թերի Աստուածաշունչ մը: Զայն լրացնելու համար Յովհաննէս ջանք չի խնայեր, բայց գրիչներէ կը խարուի: Վերջապէս 1668ին զանազան տեղեր գիրքը իր հետ թափառեցնելէ յետոյ կը հաղորդէ՝ «Հրամանաւ Տեառն Յակոբայ կաթո-

Հմտ. Ակինեան հաւաք. Թիշ. R. B. Casanatense Թ. 2027): Նոյն տարին Սրապիոն նոյնին կը նուիրէ Լամբրոնացւոյ Առակաց մեկնութիւնը եւ Նանայի Յովհաննու մեկնութիւնը (Ակինեան, հաւաք. Թիշ. էջմ. 1268 եւ էջմ. 2611): — Փառք... եղեւ աւարտ գրչութեան տառիս ի քաղաքն Եղեսիա որ կոչի Յուրհա ի դուռն Բարձրահայեաց Տիրամայր Ս. Աստուածածնին, հիմնարկեայն յառաքելոյն Թաղէոսէ եւ ի Փրկչական պատկեր Ս. Դաստառակին եւ Եփրեմ սուրբ վարդապետին եւ Գուրխսեանց վկայիցն, սրբոյն Յակոբայ եւ սուրբ Սարգսի զօրավարին եւ այլ բաղմահաւաք սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ ի պահպանութիւն քաղաքիս: Զեռամբ յոգնամեղ Մաղաքիա գրչի ի թուականութեանս մերում Ռ եւ Ճ ամի, խիստ եւ զիժար ժամանակի, զոր ոչ կարեմ գրել ի քարտիսի եւ ետ դստ նուէր ի դուռն հոգեւոր ծնողին լուսոյ երեք խորան Ս. Եկեղեցին: Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զքաղցրատեսակն եւ զվայելուչն, զբարձրահասակն զԵղեսիացի Դանիէլն, որ կամակից եղեւ վասն գրոյս» (Ակինեան, հաւաք. Թիշ. Տօնական. Հմտ. Կարինեան Յուլ. էջմ. 890): — 1598ին հոս կը գրուի Պօղոսի թղթերու մեկնութիւնը (Սիոն 1933, էջ 421 եւ ուրիշ ձեռագիր մը 1672ին (Macler F. Rapport... en Belgique... էջ 90-91: Հմտ. դեռ Սարգիսեան Հ. Բ. Մայր Յուլ. Ա. Թ. 102, էջ 454 եւն եւն):

ղիկոսի բնակեցայ ի բնիկ գաւառն իմ հայրենի ի յԱրզնի ի հռչակաւոր ուխտն, որ յանուն ամէնօրհնեալ Թագուհուն երկնից կառուցեալ ի վերայ բարձրաբերձ եւ վիմապատ լերին եւ արդ ասի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին: Եւ աստ առեալ սակաւիկ մի ողի եւ շունչ ի շրջագայութենէն, ետու զրել զմնացեալն ի Կերտն Տիգրանու ոմանց ախմարավարք զրչաց ձեռամբ ումեմն բարեւէր եւ արհեստավարժ զրչի Յանուն ժամանակի. բայց ոչ իւր ձեռամբ, այլ աշակերտաց այլ եւ այլ զրչաց, որպէս որ տեսնէքդ. զի Թէպէտ ինքն կատարեալ հմուտ էր արհեստին, բայց վասն զբաղմանց ժողովրդեան, ոչ կարաց զրել իւրով ձեռամբ, այլ ետ զրել իւրոց Թերակատար աշակերտաց: Եւ արդ զինչ եւ իցէ կատարեցաւ Աստուածաշունչ տառս ի Թվին մարդեղութեան բանին Աստուծոյ ՌՈՅԸ, իսկ ի մերումս հայկազեան տոմարի ՌՃԺԷ ամի ի քաղաքին Տիգրանակերտու ի գուռն Ս. Վկայիցն Սարգսի եւ Կիրակոսի զօրավարացն»: Կը կտակէ Էջմիածնի՝ իր մահէն վերջ (Էջմ. 202, Աստուածաշունչ, հմմտ. Կար. Թ. 167¹⁰ եւ Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. տարի 1668):

¹⁰ Գործք Առաքելոցի մեկնութեան ձեռագրի մը Յիշատակագրութեան մէջ կայ թէ՛ ի թվ. ՌՃԼԴ (1685) կը մեռնի Յովհաննէս Արզնցի վարդապետը եւ զոյգերն ու զբերր Պետրոս Զէլէպիի կը յանձնէ Ս. Աստուածածին տանելու, բայց կտակը զոր կը յօրինէ իր Իսահակ նօտարը, վաշխատու անձերու յափշտա-

Յովհաննէսի բացակայութեան միջոցին վանքին առաջնորդութիւնը կ'անցնի ժամանակաւորապէս — Մինաս վարդապետի ձեռքը. «... Մինաս վարդապետի, ՌՃԺ (1661), որ կացեալ է վանահայր Արղնու Բարձրահայեաց վանից ի խիստ սով ժամանակի... զվանքն յամայութենէ պահէ, զմիաբան եւ զաղքատս կերակրէ»¹¹ (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 381-2) :

Յովհաննէսի յաջորդ կը նշանակուի Սահակ, որ Աւետարան մը գրել կու տայ, ինչպէս Յիշատակադրութիւն մը կը հաղորդէ. այս՝ նաեւ կ'աւանդէ թէ ՌՃԼԹ թուականին Մարտ ամսուն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքին հիւսիսային եւ արեւմտեան պարիսպները կը կործանին (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) : — Իսահակի առաջնորդութիւնը կը յիշուի՝ «Գծագրեցաւ զիրքս ... ձեռամբ ... քահանայի Պօղոսի Ամթեցւոյ ի վայելումն Իսահակայ վարդապետի, որ է վերադիտող եւ տեսուչ բարձրավայելուչ վանիցն սրբուհւոյ Աստուածածնին ի յամուրն Արղնոյ : Եղեւ զրաւ

կութեամբ չի կրնար գործադրուիլ կամ կատարուիլ (Ակինեան Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) :

¹¹ «Ի քաղաքն Արղն, բնդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի, «Մկրտիչ քահանան, ի վայելումն մերոյ հայրապետին տէր Ալեքսան արքեպիսկոպոսին» 1667ին կը գրէ Իրիցատեար մը (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) : Այս եւս կրնայ ժամանակ մը Բարձրահայեաց վանքի առաջնորդ եղած ըլլալ :

գրոյս ի թուին ՌՃԽԲ (1693) Մայիսի ԻԶ յաւուր ուրբաթու» (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. Թ. 1344, Մեկնութիւն Ղուկասու) : Դարձեալ «Յանկ ելեալ աւարտեցաւ¹² գրութիւնս մարդարէական գրոց մեկնիչս Յորայ նահապետին արդարոյ ի թուին ՌՃԾԴ (1705) Սեպտեմբերի ամսոյ ի ԺԸ արդեամբ եւ գոյիւք քաջ եւ արի հովուապետին մերոյ Տեառն Իսահակայ սրբազան վարդապետին, որ է վերադիտող Բարձրահայեաց մենաստանին սրբուհւոյ Աստուածածնի լուսանկար տաճարին եւ առաջնորդ Տիգրանակերտու մեծն քաղաքիս» (Պօղարեան Ն. եպ. Յուլյ. հայ. ձեռ. Ս. Յակոբեանց, Բ. էջ 199, հմմտ. դեռ էջ 200 եւ 1700ին՝ Conybeare, Cat. Brit. էջ 111) :

Իսահակ կամ Սահակ վերադիտողի մահէն վերջ տեղապահ կը յիշուի 1722ին Դանիէլ վարդապետը՝ «(Յ)առաջնորդութեան Տեառն Դանիէլ վարդապետի, որ է տեղապահ սուրբ ուխտիս Արդնոյ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի եւ առաջնորդի Տիգրանակերտու» ուր կը գրուի Գիւրք Հարանց եւ անկէ յառաջ՝ 1720ին՝ Մեկնութիւն Մատթէի (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Թ. 802 եւ Էջմ. 1287, Հմմտ. Կարենեան, Յուլյ. հայ. ձեռ. Էջմ. էջ 50) :

¹² «Կատարեցաւ Պերիարմենիաս... ի թվին ՌՃԾԷ (1708) ի նոյեմբեր ամսոյ ԺԳ. ի ի Ս. Աստուածածին Արդնոյ» (Տաշեան Հ. Ե., Մայր Յուլյ. էջ 675) :

Սահակի կը յաջորդեն իրրեւ առաջնորդ Յակոբ եւ Արրահամ Նուրաթինեաններ, որոնց մասին բաւական տեղեկութիւններ կ'աւանդէ Յովհաննէս Վ. Նուրաթինեան-Քօսեանց (Գաւթեարեան Հ. Գ. Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպ. Սարաֆեան, էջ 135-39 եւ 148-50) : Ապա վանահայրութեան պաշտօն կը ստանձնեն Կարապետ եպ. Աճէմեան (1757), Կարապետ եպ. Պօյաճի Օղլու (1763), Յովհաննէս եպ. Աղարեան (1763), Կարապետ եպ. Սասունցի (1764-71), Պօղոս վարդապետ (1764), Պետրոս եպ. Մասուտեան (1772-77), Կարապետ եպ. Սասունցի (1778-95), որմէ վարդապետական դաւադան կ'ընդունի Շնքուշի Յովհաննէս առաջնորդը, Սահակ եպ. Ամթայ (1795-1821), որ սակայն դեռ 1824ին իրրեւ առաջնորդ կը յիշուի (Տաշեան Մայր Յուլյ. էջ 727 եւ ուրիշներ համառ. վարը) :

Ահա Բարձրահայեաց վանքի առաջնորդներու կամ վանահայրերու անուանացանկը եւ անոնց առաջնորդութեան թուականները, որոնք սրբագրութիւններու կարօտ են ¹³ : Դիտեմ որ այս՝ Տիարպէքիր-Արղնի հայրապետներու դաւադանագիրքն է եւ մերձեցուած սոյն վանքին, ուստի չէ կարելի այս բոլորին համար ըսել որ միանգամայն վանքին վանահայր եղած ըլլան : Եւ կան բացառութիւններ, բաւական չափ :

¹³ Համառ. վերը Ալեքսան 1667.

Սահակ եպ. 1693.

Դանիէլ Վ. (տեղապահ) 1722 :

Մկրտիչ եպ. Պօռեցի Նաղաշ 1433-4

Յովհաննէս եպ. Արղնոյ 1434

Ղազար եպ. 1617

Ղուկաս եպ. 1633

Եղիազար եպ. Այնթապցի 1647-53

Յովհանն վ. Արղնցի 1655-90

Մինաս վ. 1661

Սահակ եպ. 1713

Պետրոս եպ. 1724-48

Յակոբ եպ. Նուբարինեան 1749-54

Աբրահամ եպ. Նուբարինեան 1754-63

(Կարապետ եպ. Աճէմեան 1757)

Կարապետ եպ. Պօյաճի Օղլու 1763

Յովհաննէս եպ. Ազարեան Իզմիրցի 1763

Կարապետ եպ. Սասունցի 1764-1771

(Պօղոս վ. 1764)

Պետրոս եպ. Մասուտեան Հալէպցի 1772-77

Կարապետ եպ. Սասունցի 1778-1795

Սահակ եպ. Ամթոյ 1795-1821

Մեսրոպ վ. Ղալֆինճիօղլեան 1821-24

Յովհաննէս վ. Կիւմիւշխանեցի 1831-

Յակոբ վ. 1839

Մկրտիչ եպ. Տիգրանեան 1841-45 (1853)

Յովհաննէս վ. Սվաղցի 1845-8

Յակոբ եպ. Տիարպէքիբի 1849-53

Սահակ վ. Երզնկացի 1855-56

Յովհաննէս վ. Տէր Պօղոսեան 1856-85

Յովհաննէս վ. Փափազեան 1886-94

Եղնիկ վ. Գալփաքճեան 1898-1904 Էւն Էւն

(Փունջ 1875, Թ. 1034, 1889 Թ. 2173, Վահէ

Հայկ, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, էջ 558-568) :

Այս առաջնորդներու գործունէութիւնը վանքին մէջ եւ վանքին հանդէպ տեսնուեցաւ Յիշատակադրութիւններու մէջ, իսկ Արձանադրութիւններէն կը քաղենք հետեւեալնե-
րը՝

Վանքին տաճարին նակատին վրայ՝

«Աւթանդակութեամբ եւ հրամանաւ Աւթման խանին կանգնեցաւ վերադիտողութեամբ Նաղաշ Մկրտիչ Եպս.ի թվ. ՊԶԳ 1444?»

Կարապետ Վ. Սասունցիի համար արձա-
նագրուած է՝

«Յաւուրս Դիտի սուրբ յուխտի

Կարապետ արհի Եպս.ի

Դռնակս այս երկաթ լինի

Ի դէմս սուրբ Աստուածածնի

...թվին ՌՄԽԱ 1792

Կատարումն բանիս լինի

Ջանիւք Սահակ արեղայի

Որ էր տեղեաւ Տիգրանակերտցի» :

Եկեղեցւոյ դրան վրայ.

«Յանուն սրբոյն Թագէտի

Շինել մատուռ աստ ցանկայի.

զմրդին մեծին Փիլիպպոսի

Ալփիարեանցս մանուկ յարդի

Գտի ընկեր իմում ըզձի
 Յեանեալ Սահակս յամթեցի
 Նա ետ ծախսս սորին կերտի
 Հէզս աշխատեալ աւարտ հանի» :

Տաճարին կից տապանաքարին վրայ՝

«Աստ ամփոփի նշխար եւ դին
 Կարապետու արհի պետին ,
 Սրբոյ ուխտիս արհի Դիտին
 Եւ մեծազոյն բազմերախտին
 Զի համայն շէնք թէ արտաքին
 Միանդամայն եւ թէ ներքին
 Արհոյս ջանիւք կերտեալ յանդին :
 Յոքն ի հիմանց այլքն նորոգին
 Անմիջաբար ընդ աւարտին
 Եղեւ վախճան ի հանդստին
 Յերկոտաասան Ճորդին 1795
 Եւ մեռաասան քառերորդին
 Որ դայք ի ուխտ այս տաճարին
 Եւ հանդիպիք շիրմի սորին
 Բոլոր արդիւնք ըստ Հայր մերին
 Յիշեցէք միշտ զհոգի սորին» :

Սահակ եպ. Ամուսյ տապանաքարին վրայ՝

«Սահակ արհի մեծ բարունի
 Տեսուչ յԱմթայ եւ սուրբ ուխտիս
 Ծնեալ յԱմթիթ , սնեալ յաստիս
 Ննջեալ յայժմիկ ի տապանիս
 Մանկութենէ հասեալ յալիս
 Հոգայր պիտոյս մենաստանիս

Զարդք եւ շինածք եւ կարասիս
 Ընդ նոր մատրանս կազմեաց արհիս
 Բուրման խնկոց միշտ արժանիս
 Վարձ իւր հայցէ տալ ողորմիս
 Դուք որ ունիք զայս տան բարիս
 Եւ կամ որ զայք ուխտ տաճարիս
 Կցեալ հազարն երկհարիւրիս
 Յեօթանասնին որ հայիս,
 Համտեսչութեան քսանեօթնիս
 Թիւ կենացն վաթսուն հընդիս» (1821) :

Վանքիմ գանձարանիմ վրայ՝

«Սահակ եպիսկոպոս» ապա
 «Սուրբն Թադէոս զտաճարս շինեաց,
 Աստուածածնի անուամբ Բարձրահա-
 յեաց վերակոչեաց,
 ազգիս Հայոց զանձ պարզեւեաց.
 Նազաչ Մկրտիչ աստ զէտ եկաց,
 Մֆարդինու նշխարս եբարձ
 Եւթն թիւն աստ ամփոփեաց
 Ազգին մերոյ նոր կեանք բաշխեաց» :

Յովհաննէս Վ. Կիւմիւշխանեցիի մասին
 ունիմք՝ «Շնորհիւ Տեառն եւ բարեխօսու-
 թեամբ Ս. Աստուածածնի կրկին նորոգեցաւ
 սեղան սրբոյ տաճարիս ընդ եւ այլ շինուածք
 տրօք օրհնեալ Համտա ժողովրդոց յաւուրս
 առաջնորդութեան Կիւմիւշխանեցի Յովհան-
 նէս վարդապետին, խնդրեմք ի ձէնջ ընթեր-
 ցողքդ տալ զողորմիսն» 1831 :

Արզնի այս վանքի մէջ է գերեզմանը Յովհաննէս Վ. Տէր Պօղոսեանի, որ խնամոտ, խղճամիտ եւ շինարար վանահայր եղած է «Այս է տապան սուրբ ուխտիս առաջնորդ Տէր Պօղոսեան Յովհաննէս վրդ.ի սորին 1885 յունվար 29» (Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ իր սակեղէն դաշտը, էջ 558-568, Թորոս Աղբար Բ. էջ 177-9, հմմտ. եւ վերը) :

Յառաջ բերուած Յիշատակագրութիւններէն եւ Արձանագրութիւններէն կը տեսնուի որ՝ Բարձրահայեացի հիմնարկութեան, վերաշինութեան, բարեզարդութեան եւ յառաջդիմութեան ջանադիր եղած են մանաւանդ Մկրտիչ Նաղաշ, Եղիազար Այնթապցի, Մինաս վարդապետ, Կարապետ Վ. Սասունցի, Սահակ եպ. Ամտայ, Յովհաննէս Վ. Կիւմիւշխանեցի եւ Յովհաննէս Վ. Տէր Պօղոսեան :

Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքը¹⁴ Արզնի պարծանքը հանդիսացած է, եղած է հարուստ հասութարեր կալուածներով, այգիներով, արտերով ու նմանապէս ձեռագիրներով : Վիճակի առաջնորդին դահը հոս հաստատուած է (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 99, 177-9, 383-410, Ինճիճեան Հ. Ղ. Նոր Հայաստան, էջ 242, Սարգիսեան Յ. Բալու,

¹⁴ «Ի սուրբ եւ գերահռչակ ուխտէս եւ հրեշտակարձակ սուրբ մենաստանէս» կը գրուի կոնդակ մը (Fink, Hauptkatalog ... Bibl. Univ. zu Tübingen, 1907, էջ 166):

Գահիրէ 1932, էջ 175, Մկունդ Տ. Ամիրայի արձապանդներու վերակոչումն, Բ. հտր. Ուխտօքն 1953, էջ 103, այս գրքին Ա. հատորը չկրցայ տեսնել, Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 405-7, Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2583, Արեւելք 1900 Թ. 4487) : Ունեցած է վարժարան մը (Փունջ 1888 Թ. 2106) :

Սակայն այս վանքն ալ բախտակից կ'ըլլայ ուրիշ շատ մը վանքերու. ան եւս աւերու աւերակ է : Բայց «Դեռ կը նիրհեն այն տեղապրած մեր փառքերն անյարիր» (Սիրոն, 1927, էջ 305) :

Տ. ԲԱՆՈՒԻ ՀԱՅՊԱԹ ՍՐԲԱՎԱՅՐԸ, ՃԳՆԱԻՈՐԻ ԽԱՅԱՌԻՏԱՏԵՂԻՆ ԵՒ Ս. ՄԵՍՐՈՊԱՅ ԱՅՐԸ

Բալուի Զէթ գիւղին մէջ եղած են Հայպաթ սրբավայրը¹⁵ եւ Ճգնաւորի Խայա ուխտատեղին եւ Բալուի մերձ Ս. Մեսրոպայայրը, որոնք կրնայ ըլլալ որ եղած ըլլան փոքրիկ վանքեր կամ ճգնատեղիներ եւ կամ լոկ աղօթավայրեր (Թորոս Աղբար Բ. էջ 160-162, Բիւզանդիոն 1905 Թ. 2583) :

9. Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի գաւառին մէջ : Աւետարանի մը Յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ Թէ 1437ին՝ «Սկսեալ եղեւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառս, որ կոչի Բալու ի վանքն Ս. Գէորգ զօրավա-

¹⁵ Հայպըթքոր (Հայպատի քոյրը) սրբավայր մը, որ կը գտնուի Հայպաթի ստորոտը (Սարգիսեան Յ. քհ. Բալու... էջ 563) :

բի¹⁶ եւ աւարտեցաւ ի նմին գաւառ...» :
Գրողն է Աւետիս (Conybeare Cat. Brit. Mus.
թ. 18, էջ 30) :

10. Ս. ԴԱՆԻԷԼԻ ՎԱՆՔԸ

Տըրըկիկ Տէրըկի մօտ (Տիգրանակերտ)
ունի կալուածներ որոնց մօտակայ զիւղացի-
ները տիրած են (Թորոս Աղբար Բ. էջ 232 եւ
242, Բիւզանդիոն 1905 թ. 2545) :

11. Ս. ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Տիարպէքիբի գաւառին մէջ Ս. Թով-
մասի նուիրուած երկու վանք կայ :

Առաջինը կոչուած է նաեւ Թրջլոյ վանք,
զի կը գտնուի Թրջլլիի մօտ : Վանքը կը
բաղկանայ փոքրիկ բակէ, որոյ մէջ են եկե-
ղեցին եւ քանի մը սենեակներ : Եկեղեցին
դարեւոր, փոքրիկ մատրանաձեւ շէնք մ'է,
նեղ դռնով եւ ամենափոքր պատուհաններով
(Արեւելք 1895 թ. 3487 եւ Թորոս Աղբար, Բ.
էջ 241 եւ Բիւզանդիոն 1905 թ. 2583) : Ունի
պարտէզներ եւ այգիներ :

Երկրորդը կը գտնուի Այն-ըրրըղի մէջ
(Հաղրոյ աւանին մերձ) եւ այս պատճառով
Այն-ըրրըղի վանք եւս յորջորջուած է : Վա-
նական տաճարը չին է, տակաւին տասնու-

¹⁶ Տիարպէքիբէն Կարապետ Ղազարեան կը նկա-
րագրէր ուխտագնացութիւն մը գէպի Խուլլի Ս.
Գէորգ վանքը, որ ուխտատեղի է (Բիւզանդիոն 1907
թ. 3132) :

Հինգ տարի չկայ, որ զրկուեր է միաբաններէ՝ (Արեւելք 1895, Թ. 3358 եւ 3498) : Սրուանձտեանց կը դրէ «Այն-ըրրըղի վանք Ս. Թովմայի անուամբ, Հազրոյ աւանին մօտ, ուր երբեմն վարդապետ, երբեմն աշխարհական վանահայր կը դրուի, մշակելի արտեր չունի, բայց սպարաէզներ եւ այգիներ կան եւ ընտիր ջրոց երկու աւաղան . . . Այն-ըրրըղ կը նշանակէ Պայծառ ակն, բիւրեղեայ ակն ջրոց»՝ (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 241-2) : Կը ստանայ Աւետարան մը (անդ էջ 376-378 չմմտ. Այն-ըրրըղի Ս. Թովմաս եւ Բիւզանդիոն 1905 Թ. 2595) :

12. Ս. ԹՈՎՄԱՍ ԱԹԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔԸ

Արդնի վանքերէն, կոչուած՝ Գըթըպլայ Ս. Թովմայի վանք : Տիգրանակերտցիներու սիրած ուխտավայրերէն (Տիգրիս Տարեգիրք, 1946 էջ 35, Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2583 եւ Թորոս Աղբար, Բ. էջ 186) :

13. ԹՐՋԼՈՅ ՎԱՆՔԸ

Տես Ս. Թովմասի վանքը :

14. Ս. ԽԱՉԻ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԹԼԱՅ ԿԱՄ ՊԱՂԻՆՈՒ ՎԱՆՔ

«Հայաբնակ զիւղերի առաջինն է Թիլ զիւղը . . . շինուած է Ս. Խաչի ստորոտում տափարակ դաշտի վրայ, հարաւային կողմը զիւղից 150-160 ոտք բարձր է, լերան կողքին կառուցուած է Ս. Խաչի հոյակապ վանքը .

առ շինուած է Հայոց թագաւորութեան անկումէն առաջ, ունի հին արձանագրութիւններ, շրջապատուած է սքանչելի պարտէզներով... Տիրաւորակերացի հրաշագործ Մկրտիչ վարդապետի եւ Նաթանեան սրբազանի վանահայրութեան ժամանակ Ս. Խաչ վանքը աւելի հաստատուն էր» (Արաքս 1897 էջ 43-4) : Ս. Խաչ Բալուի հռչակաւոր վանքերէն է եւ կը գտնուի անոր արեւմտեան հիւսիսային կողմը թիւ ու Պաղին գիւղերու միջեւ եւ այս պատճառով՝ կոչուած նաեւ թլայ կամ թլակայ եւ Պաղինու վանք : Հ. Ինճիճեան կը գրէ «Թիւ գիւղ առ Եփրատաւ, առընթեր իւր ունի եւ մենաստան յանուն սրբոյ Խաչին որ յանուն նորա կոչի թլայ վանք, ուր նստի եւ առաջնորդ ընդ իշխանութեամբ առաջնորդին Հաւաւու» (Նոր Հայաստան, էջ 226) : Նաթանեան կը կարծէ թէ հազարամեայ հնութիւն ունեցած ըլլայ, բայց չեմ կարծեր : (Արաքսի Հայաստանի էջ 89-91) : Ենթարկուած է Քաղցրահայեաց վանքի իրաւասութեան, ունեցած է հասութարեր թեմ ու հող, նաեւ սրբազան անօթներ եւ մատեաններ (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 172, 167-168, Նաթանեան, անդ էջ 89-91 եւ Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2653) :

Զեռագրի մը մէջ կայ «Եւ յիշատակ եղին (գԱւետարան) թլայ վանից սուրբ Խաչին» (Tisserant, Cat. Cod. Arm. B. Vat. էջ 123) :

15. Ս. ԽԱՉԻ ՎԱՆՔԸ

Կոչուած նաեւ Սաթու գեղի Թուխ մանուկ Ս. Խաչ, Հրէտան գիւղի քովերը: Հոս Խաչվերացի տօնին Տիգրանակերտցիները ուխտի կ'երթային: Արդնի վանքերէն է (Բիւզանդիոն, 1905 թ. 2583, հմմտ. նաեւ Տիգրիս Տարեգիրք, 1946, էջ 359):

16. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի հարաւակողմը. Ալամ գիւղի մերձ եւ Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքի արեւմտեան կողմ: Աւանդութեան համեմատ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հոն մատուռ մը կը կանգնէ, բայց ան յետագային ընդարձակուած եւ վանքի վերածուած է (Բիւզանդիոն 1905 թ. 2653 եւ Նաթանեան, Արաօսը Հայաստանի էջ 21):

17. Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ Ս. Մեսրոպ լեռը, ուր իբրեւ թէ Մաշթոց-Մեսրոպ աղօթած եւ հայերէն տառերը հնարած ըլլայ: Հոն կը ցուցուի նմանապէս անոր ճղնարանն ու գերեզմանը: «ԺԳ դարուն մէջ այս սրբանուէր ճղնարանին մէջ պայծառացաւ Գրիգոր վարդապետը . . . որուն յանձնեցին սուրբ Մեսրոպայ աղօթանոցն եւ կայարանն եւ զսուրբ Յակոբն, որ էր առաջի նորա, զոր յանձն էառ եւ շինեաց վերստին զեկեղեցին եւ զվանքն եւ կացոյց անդ կրօնաւորս եւ առաջնորդս . . .» (Էփրիկեան,

Բնաչխ. Բորն. Ա. էջ 373, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 159-62, Բիւզանդիոն, 1905 թ. 2653, հմմտ. վերը) :

18. Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՎԱՆՔԸ

Արղընի Զերմուկ աւանէն բաւական հեռու՝ Հրէտան գիւղի մօտերը բարձրացած է այս վանքը, որ երկար ժամանակէ ի վեր արդէն աւերակ է ու ամայի (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 187 եւ Բիւզանդիոն, 1905, էջ 2583) :

19. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի Պաղին գիւղին մերձ, չատոնց չարաթացած (Բիւզանդիոն 1900, թ. 1019 եւ 1905 թ. 2653 եւ Արտօսր Հայաստանի, էջ 88) :

20. Ս. ՊՕՂՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուի Նըպչի գիւղին մօտերը. իբրեւ սրբավայր յարգուած ու այցելուած. չատոնց աւերուած (Բիւզանդիոն 1905, թ. 2653 եւ Նաթանեան, Արտօսր Հայաստանի, էջ 77) : Եւ ուրիշ մը Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնի մերձ (անդ էջ 28) :

Յաւելում՝ Բալուի լեռան կողքին, Հայոց աներու մերձ կայ Ս. Թորոս անուն ուխտատեղի մը. արդեօք վա՞նք եղած է երբեմն (անդ էջ 32) :

21. ՍԻՐԱՀԱՅԵԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Զնքուչէն քառորդ ժամ հեռի (հետիոտըն) : Հովիտի մը բերանը : Այդիներու եւ

ծառերու միջեւ : Վայելուչ եւ քարուկիրով
կառուցուած տաճարին դրան վրայ դրուած
է «ԹՎին Փրկչին 1841, Հայոց 1290 : Հան-
դերձ բոլոր շինուածովքն ի հիմանց վերստին
կանգնեցաւ սուրբ եկեղեցիս, Օսմանեան
բարձր հրամանաւ սուլթան Մաջլիթին եւ բա-
ղում ջանիւք եւ վաստակովք Տիգրանակերտ-
ցի տեառն Բաղտասար բարունապետի եւ տե-
ղեացս առաջնորդին եւ աշխատութեամբ
արանց եւ կանանց, ուստերաց եւ դստերաց
Չնքուշոյ եւ Աղիշոյ բազմութեան, որք վասն
քերաջի, աւագոյ եւ փայտի կրելոյն յոյժ աշ-
խատեցան. իսկ տրովք աստուածասէր ժո-
ղովրդոց, եկամտից եւ մերայնոց, ընկալցի
Աստուած :

Սա է դուռն Տէրունական,
Աստ բազմեալ երկնից արքայն,
Որք հաւատով դիմեն եւ դան
Գոցեն ճարակ դեղ թողութեան :
Եթէ ոչ Տէր չինէ դուռն ի նանիր
վաստակին շինողք նորա» :

(Թորոս Աղբար Բ. էջ 187-90, Բիւզանդիոն
1905, Թ. 2653, Փունջ 1894 Թ. 2398) :

Վանքին չէնքը կոկիկ եւ սիրուն է :

Բաղտասար Տիգրանակերտցի կամ Տիար-
պէքիրցի առաջնորդը բաւական շինութիւն-
ներ բրած է (Թորոս Աղբար Բ. էջ 189) :

Վանքին պատմութիւնը երեւան կու գայ
հետեւեալ Յիշատակագրութիւններէն, որոնց

առաջինը անոր դաւադանադիրքը կարելի է
կոչել :

Սիրահայեաց վանքի պատմագիրն է
Մովսէս վարդապետը (հմմտ. վարը) :

1. Յայսմաւուրքի մը կողքին վրայ, թէեւ
անվարժ դրով, սակայն դրուած են հետեւեալ
կարեւոր գրութիւնները, որոնք Սիրահայեաց
վանքի պատմութեան համար նկատողու-
թեան արժանի են :

«Զաւրութիւն գրոյս յայտ առնէ ընթեր-
ցասէր հարցդ եւ եղբարցդ մերոց հաւատա-
ցելոցդ ի Քրիստոս. վասն սուրբ Աստուա-
ծածնայ վանիցս, որ է հանդէպ դիւլաքաղա-
քին Շէնքչայ, եկող եւ զնացող առաջնորդաց
եւ աստուածարան վարդապետաց թէպէտ
քաջ սերմանողքն հոգեւոր ննջեցին, բայց
սերմանիքն առ մեզ են եւ պարտիմք միշտ
յիշատակ նոցին անջնջելի պահել զոր եւ
խնդրեմք Փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ
ընդ սրբոց առաքելոցն դասեացէ. ամէն :

«Արդ ի թվ. ամի Տեառն 1561 եւ Հայոց
թվին ՌԺ... : Յայսմ դառն եւ դժուար ժա-
մանակի, որ էր թուական ՌԺին նախ եւ առաջ
Պաւղոս վարդապետ այր հոգեչնորհ, որ էր
յերկրէն Հասառանայ, որ էր նահանգէն Զեր-
մուկայ, եւ այժմ ասի Հասառանայ դալայ,
ուր էր վանք երկրին մեր, զոր քակեալ աւե-
րէին աղզն Քրդաց եւ այս լուսահոգի Պաւղոս
վարդապետն փախստեայ զիմելով ի մա-
տուռս այս, որ է յանուն սուրբ Աս-

տուածածնին, զոր ի վաղուց ժամանակաց կառուցեալ էր նախնեաց սրբոց, եկեալ աստ երջանիկ վարդապետն Պաւլոս, ուխտս եւ աթոռ կարգեալ եւ հաստատեալ ի նոյն ժամանակի, ոչ զոյ եղեալ պարիսպ եւ շինութիւն, բայց միայն խուց եւ տնտեստուն, այնպէս կառավարեալ մինչ ի ԹՎ. ՌԽԲին (1593)։ Լինի զրաւ կենաց նորին եւ յետ նորին յաջորդէ զաթոռ նորին Մարտիրոս վարդապետն Շէնքուչցի, որ է այր փրկիսոփայ եւ քաջ քարտուղար, որոյ զոն ծրեալ մատանց նորին յոլով զրեանք ի սուրբ վանքս եւ յեկեղեցին, որ ի Շէնքուչ, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի...։ Եւ ի մտանէն ՌՁԱ. (1632) Թուին լինի վախճան Մարտիրոս վարդապետին, եւ նստի յաթոռն Յովհաննէս վարդապետն Շէնքուչցի ՌՁԱ. (1632) ամին, որ է ձեռնասուն աշակերտ Մարտիրոս վարդապետին եւ խաֆայ ուսումնակից Եղիազար կաթուղիկոսին Ս. Էջմիածնի, որ եւ աւանականութեամբ Աստուծոյ եւ ձեռնտուութեամբ սրբազան կաթուղիկոսին եւ յառաջնորդութեան Յովանէս վարդապետին շինի նոր ի նորոյ պարիսպ սրբոյ վանքիս, զոր Տէր Աստուած ընդ սրբոց վարդապետացն դասեացէ։ ԹՎ. ՌՂԲ (1643) ամին եղեւ ննջումն Յովհաննէս վարդապետին եւ յաւելաւ առ հարս իւր Թողեալ յիշատակ մեզ զբարի վարս իւր յայսմ աշխարհի։ Եւ յետ նորին ի նոյն ԹՎին ՌՂԲ (1643) ամին յաջոր-

դէ զաթոռն աշակերտ Մարկոս վարդապետ Հացուացի, որ ունի բաղում յիշատակ ի սուրբ վանքս եւ ի Շէնքուչ եւ Գանձատետր մի գրեալ ձեռամբ իւրով. Տէր Աստուած իւր հոգին լուսաւորեցէ ամէն:

«Ի թվ. ՌՃԻԸ (1679) եղեւ զրաւ կենաց Մարկոս վարդապետին եւ ի սոյն ամին յաջորդեաց զաթոռն ձեռնասուն աշակերտն իւր Մինաս վարդապետն Յամթեցի, զոր ի տղայութեան բերեալ եւ որդեգիր էր տուեալ ումեմն Շէնքուչի Սաչատուրի, որ եւ նա ըստ համեստ բնութեան իւրոյ սնուցեալ եւ վարժեալ առնթեր ուսուցչին իւրոյ Մարկոս քաջ եպիսկոպոսին, որ եւ յետոյ ժառանգեալ զաթոռն հաւր իւրոյ եւ յետոյ զնացեալ ի սուրբ Էջմիածինն ԻԳ ամ նուիրակութեան չրջապայեալ եւ յետոյ ժառանգեալ զաթոռն Կոստանդնու եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան¹⁷, ի յայնմ ժամանակի տարեալ ի Ս. Սաղիմ գեղբաւորորդին իւր Յովանէսն Շէնքուչի եւ տայ նմա դաւազան ծայրագոյն վարդապետութեան եւ առաքէ փոխան իւր ի վանքն Շէնքուչ: Յովանէս վարդապետն եկեալ կառավարէ զաթոռն եւ ինքն վախճանի ի Ս. Երուսաղէմ եւ թաղի ի Ս. Փրկիչ ի կարգս պատրիարքաց եւ բաղում ջանք եւ

¹⁷ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեաց 1960, էջ 321-359, ուր նաեւ Մարկոս վարդապետին մասին, որուն գովքը Մինաս Ամդեցին կը հիսէ տաղով մը. հրտ. անդ էջ 340-48):

Երախտիք ի վերայ սուրբ վանքիս եւ յիշատակ՝ զգեստ եւ գրեանս եւ պղնձեղէնս, զոր Տէր Աստուած ընդ սրբոց Առաքելոց դասեացէ, ամէն:

«Յովհաննէս վարդապետն, որ ունի յիշատակ թաղ եւ զգեստ եպիսկոպոսութեան, զոր ինքն վայելեալ է եւ թողեալ մեզ եւ բազում արդիւնս սուրբ վանքիս եւ փայլեալ ուղղափառութեամբ եւ հանգեալ ի Քրիստոս ՌՃՀԲ (1723) ամին...

«Եւ յետ նորին Եղիազար վարդապետն Աւխաւցի (Աւետորցի) Բ. ամս նստի եւ ոչ կարէ կառավարել զաթոռն: ՌՃՀԴ (1725) նստուցանեն Կիւրինցի Ստեփաննոս վարդապետն մինչ ժԲ ամ եւ նա փախստական լինի ի վանիցս, ոչինչ օգուտ արարեալ սուրբ վանքին:

«Եւ յետ նորին ՌՃՁԶ (1737) ամին Շէնքուլցի Նիկողայոս վարդապետն Բաղդադաւղլոնց տանէն յաջորդէ զաթոռն Աստուածածնի մինչ ժԸ ամ, այր ճգնադղեաց, սնեալ յանապատի որ ունի յիշատակ սուրբ վանքիս մեծ աւտան, առաջնորդարանն եւ զուռքն երկաթի, որ վախճանի ՌՄԵ ամին (1756):

«Եւ յետ նորին, նոյն թվին նստի յաթոռն նորին աշակերտ Գասպար վարդապետն Շէնքուլցի, որպէս ջահ փայլեալ վարուք, որ ունի բազում երախտիք սրբոյ տանս, որ երեւ զազրիւրն

դէմ վանքին եւ շինեաց ջրաղացն քի-
րաճով եւ նորոգեաց յարեւելից կուսէ զպա-
րիսպն վանքին եւ բազում տուգանս տուեալ
բռնաւորաց այգիս եւ արտօրայս բազումս
արար, յորոյ ժամանակս յոյժ առաւելեալ
եղեն արդիւնք սուրբ վանքիս եւ վախճանեալ
ՌՄԼԷ (1788) ամին եւ Պետրոս վարդապետն
զործակից նմին վախճանի ի նոյն ամին,
որոց վասն երես անկեալ աղաչեմ զընթեր-
ցողսդ միով Հոգոցիւ եւ Հայր մերիւ մաղ-
թել թողութիւն համայն վարդապետացն,
մանաւանդ Գասպար եպիսկոպոսին, որ է
հոգեւոր ծնող մեր:

«Եւ յետ նորին յաջորդէ զաթոռն Շէն-
քուչցի Յոհաննէս վարդապետն, զոր յետ
վախճանի Գասպար վարդապետին ի նոյն
աւուր առեալ իշխանացն Շնքուչայ եւ Աղի-
չոյ առեալ տանին յաթոռն Բարձրահայեաց
եւ անդ կալնու գաւազան ծայրագոյն վարդա-
պետական ի Կարապետ վարդապետէն, որ
կայ եւ վայելէ այժմուս...»:

«Ի սոյն թվին ՌՄԼԷ (1788) նորոգեաց
բազում աւտայիւք զսուրբ վանքն ուխտաւո-
րաց: Անպիտան եւ մեղսաներկ պաշտաւնեաց
ծառայ տեսան բիւր քանքարաց պարտապան
տէր Մովսէս գրեցի մատեանս վարդապետաց
ի հին արքիմակաց տեսեալ ծրեցի ըստ կա-
րեացս: Զեռքս փտի եւ հող դառնայ, գիրս
ձեզ յիշատակ մնայ: Խնդրեմ միով Հայր մե-
րիւ յիշել»:

(Այլուր գրեալ) «Յեռնեալ Տէր Մովսէս գրեցի թվ. ՌՄԼԹ ամին (1790) յառաջնորդութեան Յովհաննէս վարդապետին բերաւ աղբիւրն ի մէջ վանքին եւ եղեւ շինումն աւտային եւ էառ ջրաղացն յիշատակ սուրբ վանքին, անջնջելի յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի: Թվ. ՌՄԽ ամին (1791) զնացաք ի Ս. Էջմիածին ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասոս, որ յոյժ մխիթարեալ, պատուով ընկալեալ եւ աւրհնեաց եպիսկոպոս, ուղեւորեալ ի ճանապարհ տասն եւ մէկ աւրն հասաք ի Շէնքուշ յաջորդութեամբ Աստուծոյ: Ի սորա ժամանակին յոյժ պայծառացաւ սուրբ վանքս շինութեամբ եւ դարդիւք սուրբ եկեղեցւոյ եւ էառ վերոյգրեալ ջաղցին երկրորդ բաժինն, որ եղեւ բովանդակ ընդ պաղչայիւն, որ է հետ ջաղցին չորս հարիւր դրշ յիշատակ Ս. Աստուածածնին: Եթէ ոք ծախէ կամ խորէ, ընդ խաչահանան եղիցի, բազում աշխատանաւք առաք զիրայ յոյժ պիտանի է միւս ջաղցին վասն ջրին, որ եւ տեսողաց յայտ է: Ի թվ. ՌՄԽԱ (1792) եղեւ վախճան Յովհաննէս վարդապետին, Սեպ. Ը.ին եւ թաղեցաւ ի Շէնքուշ, ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն: Ի սոյն ամին ՌՄԽԱին (1792) յաջորդեաց զտեղինորա Տէր Կարապետ ճգնադրեաց վարդապետն, որ ... սնեալ ... որ կայ ու վարէ զիշխանութիւն զոր... Տէր մշակաց առանց ամաւթոյ արասցէ ամէն»:

«ԹՎին ՌՄՁէ ամին (1838) եւ տիրացու Մարտիրոս կեցայ Ս. Աստուածածնի վանքս երկու տարի, Պաղտատար վարդապետին վանքս փոքրաւոր... ասացէք Աստուած ուղորմի հոգոյն, ամէն» «Թորոս Աղբար, Բ. էջ 458-462) :

2. ...«Այսմ անմահական ըմպելւոյ եւ անդին մարդարտիս (Ն. Լամբրոնացւոյ Ս. պատարագի մեկնութեան) ...ցանկացող եղէ եւ... (Մարտիրոս վարդապետ) եւ զնեցի զսա յիշատակ անձին իմոյ ի ԹՎ. ՈԿԲ (1613) ի զիւղաքաղաքն Չնքուչ... Արդ եւ վերջինս յեկեղեցւոյ եւ տրուպս ի բեմասականաց Մինաս վարդապետ Տիգրանակերացի զգիրքս ի սուրբ էջմիածին (զտի), զոր զողացեալ էին ի վանացն Չնքուչայ ի նախակրթեալ աթոռոյն իմոյ, որ զազափարեալ էր զսա Մարտիրոս վարդապետն որ է ուսուցիչն Յովհաննէս վարդապետի Չնքուչւոյ եւ Յովհաննէսն ուսուցիչ Եղիազարու կաթողիկոսի եւ Մարկոս վարդապետն ուսուցիչ ինձ Մինաս վարդապետիս Ամթեցւոյ : Եւ զի ծանր թուեցաւ ինձ հեռանալ զրոցս ի մեր վանուցն Ս. Աստուածածնի որ ի Չընքուչ, ետու ի տեղի զրոյս ... եւ առաքեցի ի վանքն Չնքուչ յիշատակ ... Որք զողանալով հանցեն զգիրքս ի Չնքչոյ վանիցն, նղովեալ եղիցին ... Գրեցաւ ԹՎ. Հայոց ՌՃՁ յունիսի տասն, իմով ձեռամբ Մինաս վարդապետիս...» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 485-486) :

3. «Երջանիկ եւ երիցս երանեալ բարու-
նապետն . . . Տէր Մարտիրոս Շէնքուչեցին
տեսեալ զիմաստաշատ եւ զգիւրազիւտ կարգ
տոհմից ազգակցութեանց պատմութեանց հին
եւ նոր կտակարանաց Աստուածաշունչ տա-
ռից, ետ գրել զսա ոսկենկար զարդուք ի վա-
յելումն սրբասէր անձին իւրոյ ի ներկայն եւ
յապագայն յիշատակ անուանն եւ սրբասէր
հոգւոյն իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց հոգեւոր
Տեան Պետրոսի կաթողիկոսի Սսայ, որ է
համչիրակ Սրապիոն կաթողիկոսին էջմիած-
նի, աշակերտ Ղուկասու Կեղեցւոյ: Արդ գրե-
ցաւ եւ ծաղկեցաւ ոսկենկար մատեանս Աս-
տուածաշունչ համառաւտ տոհմաթիւքս ի
հայկազեան թուականութեանս ՌՇ ամին
(1621): Յիշեսջիք զՄարտիրոս վարդապետն
Շէնքուչի եւ զնորին աշակերտն զՍիմաննէսն
վարդապետ Շէնքուչի, որ է բարունի երա-
նելեացն Աստուածատրոյ, Խաչատրոյ, Կիրա-
կոսի, Եղիազարու կաթողիկոսի եւ Մարկո-
սի վարդապետաց առ Տէր գնացելոց, հուսկ
յետոյ զՄինաս վարդապետին Համթեցի,
զնուաստս ի բեմբաւանաց, որ եմ աշակերտ
վերոյ ասացեալ Մարկոսի բարունապետի
Շէնքուչեցւոյ, որ ի գնալն յԵղոկիա հան-
դիպեցաք աւագակաց, որք զամենայն ինչս
եւ զգրեանս իմ կողոպտեցին եւ միայն մնաց
այս համառաւտ Աստուածաշունչս, զոր շնոր-
հեալ էր ինձ վարդապետն իմ Մարկոս, եւ իմ
ղայս զիրքս անձին իմում խորդ վարկա-

նելով, չնորհեցի ի դուռն Ս. Աստուածածնի վանացն, զոր առաջ եղեալ էր յիշատակ Մարտիրոս աստուածաբան վարդապետն : Որ եւ այսու փոքու ընծայիւք դտայք ի Քրիստոսէ աղաւթիւք ձերովք զթողութիւն անկըչուելի սխալանաց պարտուց մեղանաց իմոց ... Գրեցաւ յիշատակարանս ի թվին Հայոց ՌՃԺԳ (1664), յորում Եղիազար վարդապետն Երուսաղէմի կաթողիկոս ձեռնադրեցաւ ի քաղաքն Հալապ ի Խաչատուր կաթողիկոսէն Սըսայ, ի սուրբ Քառասունք եկեղեցին» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 463-5) :

4. Հին ձեռագրի մը — անանուն — թղթերուն վրայ գրուած՝

«Ես Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Ամթեցի, որ Տիգրանակերտ կոչի, ... տիրացու Սարգիսս եկի ի սուրբ Աստուածածին վանքս Ձրնքչոյ ի թվ. Հայ. ՌՄԺԵ (1766) Մայիսի ԻԴ մտի Գասպար աստուածաբան վարդապետի քով միարան, կացի Բ. տարի, յետոյ զնացի տունս, կեցի Բ. տարի չքթչութիւն էրի, յետ Բ. ամաց եկինք հայրիս մայրիս չորս եղբայրիս հետ ուխտ, լուսահոգի Կարապետ վարդապետ ինձի ու ախպարիս տուեց կարգ զպրութեան չորս աստիճան, նա Աստուծով եղեւ քահանայ ... Թվ. ՌՄԾ (1701) եկի կրկին եղէ միարան Կարապետ աստուածաբան վարդապետի քով, Աստուած մշակ առանց ամաւթու (sic) արտացէ ... : Ես տիրացու Գասպար ծառայ Աստուածածնայ

դուռն էկայ թվ. ՌՃՀԵ ամին (1726) : Ձեռնադրուեցայ արեղայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին թվ. ՌՃՁՁ ամին (1737) : Գաւազան ընկալայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին թվական ՌՃՂԵ (1746) ամին : Թվ. ՌՃՂԸ ամին (1749) Երուսաղէմ գնացի : Թվ. ՌՄԲ ամին (1753) զուպան (գմբէթ) շինեցի ևս Գասպար վարդապետս : Թվ. ՌՄԳ (1754) վանքին քավկիրքինայ ջաղացքն շինեցի, յայսմ ամի սուրբ Կարապետ գնացի ևս Գասպար վարդապետս : Թվ. ՌՄԵ (1756) Եղեւ դրաւ կենաց Նիկողոս վարդապետին ևս թաղեցաւ վանքն ևս առաջնորդեաց իւր ձեռնասուն աշակերտն Մարտի Ժ. Անառակի կիրակին Չնքուշցի Գասպար վարդապետն. տեսանողք ասացէք Աստուած իւրեան կարողութիւն տայ . . . Թվ. ՌՄԹ (1760) Մարտ ամսոյ ԺԴ. Ղաղարու շարթի երեքշարթին Խաչատուր վարդապետ առ Աստուած փոխեցաւ : Թվ. ՌՄԺԳ (1764) ևս Գասպար վարդապետ գնացի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեցայ Եպիսկոպոս ձեռամբ Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի : Թվ. ՌՄԻ (1771) աղբիւրն շինեցաւ դէմ Ս. Աստուածածնի ձեռամբ Գասպար վարդապետի, խմէք զանոյշ ջրիկն, ասացէք Աստուած ողորմի, ամէն» :

«Ես Տէր Գրիգորս Խարրերդցի, Ղուլու գիւղէն, որդի Մ. Տաւնապետի Եկի Չնքուշոյ վանքն, կեցի Խ. աւր թվ. ՌՄԼԱ (1782) սեպ. էկայ հոկ. ԺԲ. էլայ գացի» :

«Ես Ոսկան . . . վարդապետս եկի սուրբ ուխտս հրաշալի առ մեծ . եւ առաքինի սրբազան հայրս մեր Գասպար . . .»

«ԹՎ. ՌՄ (1751) Չէնքուչայ քիւլայ ցորեն ԺԴ զուրուշ ծախւաւ: ԹՎ. ՌՄԱ (1752) յունվ. ամսոյ ԻՆ վանքին արան դարի ցանաւ . . .»: (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 465-6):

Այս Յիշատակագրութիւններու եւ ուրիշ աղբիւրներու համաձայն Ջերմուկի կամ Շընքուչի առաջնորդները եւ Ս. Աստուածածնի վանքի վանահայրերը եղած կ'ըլլան

(Սահակ եպ. 1435)

Պօղոս Վ. Ջերմուկցի 1561-93

Մարտիրոս Վ. Չնքուչցի 1594-1632

Յովհաննէս Վ. Չնքուչցի 1632-43

Մարկոս Վ. Հացուացի 1643-1679

Մինաս Վ. Ամթեցի 1679-1698°

Յովհաննէս Վ. Շէնքուչցի 1698-1723

Եղիազար Վ. Աւիսաւցի 1723-1725

Ստեփան Վ. Կիւրինցի 1723-1737

Նիկողայոս եպ. Չնքուչցի (Պաղտատլեան)

1737-1756

Գասպար եպ. Չնքուչցի 1756-1788¹⁸

Յովհաննէս Վ. Շէնքուչցի 1788-1792

Կարապետ Վ. 1792-1801

¹⁸ 1768ին Գասպար «Ի գիւղաքաղաքս Շէնքուչընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին» կը զբէ Շարակնոց մը (Ակինեան Հաւաք. Յիշատ. Թ. 1627):

Պաղտասար Վ. Տխարպէքերցի 1836–1841,
 չէ կարելի զինքը Կարապետի անմիջական
 յաջորդը համարել, եթէ Կարապետ իրա-
 պէս մինչեւ 1801 առաջնորդութիւնը բրած
 է եւ ոչ աւելի, զի Պաղտասար 1847–1863
 վերստին առաջնորդ կ'ըլլայ, և չենք կրնար
 խորհիլ որ՝ շատ մատաղ հասակէն վանա-
 հայրութեան կոչուած ըլլայ, բայց պէտք
 ենք յաւելուլ որ շատ երկար ապրած եւ
 Տէպէ անուանուած է :

Մովսէս քհ. 1847

Պաղտասար Վ. Տխարպէքերցի, հմմտ. վերը
 (հմմտ. փունջ 1894, Թ. 2398) :

Գրիգոր Վ. Աջապահեան 1864–1866

Մինաս Վ. Ամբիկեան 1866–1895 (հմմտ.
 փունջ 1894, Թ. 2398) :

Կորիւն Վ. Էլլիտիրիմեան 1898

Եզնիկ Վ. Գալփաքճեան 1898–1915 (Հմմտ.
 Հայկ Վահէ, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն
 դաշտը, էջ 573–78 եւն եւն) :

Սիրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը
 ունեցած է ջրաղացք, հող ու այգի, ձեռա-
 գիրներ եւ անօթներ, եւ թեմ Չնքուչ կամ
 Շնքուչ եւ Ադիշ (Թորոս Աղբար Բ. էջ 452–
 453 եւն եւն) :

22. ՍԱԼԹԱՆԸՄԱՅ ՎԱՆՔԸ

Ակիլոյ մերձ, Հրէադան գիւղին մէջ,
 աւերակ վանք մը, որուն պատմութիւնը կը

մնայ մթութեան մէջ (Թորոս Աղբար Բ. էջ 187, Բիւզանդիոն 1905 թ. 2583, ուր գրուած է Սալթանըմայ վանքը) :

23. ՍՐԲԱՌՈՒՅ ՎԱՆՔԸ

Տիգրանակերտի Լճէ աւանէն վար ընդարձակ դաշտի մը վրայ, Երբեմն համբաււոր եւ ներկայիս աւերակներու կոյտ, որուն մէջ կը նշմարուին հայրապետներու գերեզմաններ եւ հայերէն արձանադրութիւններ (Բիւրակն 1899 էջ 115-6, եւ 166-7, համառ. Էփրիկեան, Ննաչխ. Բորն. էջ 107) :

24. ՏՂԱՅ ՄԱՆՈՒԿԻ ՎԱՆՔԸ

Հղու դաւառի Պարա գիւղի մէջ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 233) :

25. ՔԱՂՅՐԱՀԱՅԵԱՅ

ԿԱՄ ՀԱՒԱՌՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բալուէն երկու երեք ժամ հեռիոտն հեռու եւ Հաւաւ գիւղի մերձ : Քաղցրահայեաց կոչուած «Տեսարանին անուշութենէն» (Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 15) եւ այն իրրեւ թէ Գէորգ վարդապետէն մկրտուած, իսկ Հաւաւու անուանուած համանուն գիւղին քովը գտնուելով կամ անոր վանքը համարուելով :

Վանքը հաճելի վայրի վրայ կառուցուած է, լերան մը քղանցքին : Տաճարը փոքր է եւ սիրուն, ուր կը գտնուի հին պատկեր մը :

Գմբեթաւոր է, ունի երկաթապատ երկու դուռ, մէկը՝ մեծ եւ միւսը՝ փոքր: Վանքը իր մէջ ունի քսանուերեքի չափ սենեակներ, բայց բոլորովին քայքայուած, որոնց մին առաջնորդարան է, բաւական մեծ. երկրորդը փոքրիկ ձմերանոց, եւ երրորդն ամարանոց: Վանքի ձեւն այն աստիճան տղեղ կ'երեւի, որ եթէ եկեղեցւոյ գմբեթը չլինի՝ տեսնողը ապարակ կը կարծէ. ունի իր մէջ քարուկիր եկեղեցի մը... կրնաս ըսել հաւանաբար հազար տարուան չէնք մըն է» (Նաթանեան, անդ էջ 16, Արեւելք 1884, Թ. 85, 1899, Թ. 3984 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1475, 2653): Շրջապատուած է քարաշէն պարիսպով:

Մենաստանին հարաւային կողմը կան քանի մը վարդապետներու գերեզմաններ:

Աւանդութեան համաձայն այս վանքը¹⁹ հիմնած է Թադէոս Առաքեալը: Հին հաստատատութիւն չէ: Ունեցած է փայլուն անցեալ: Եղած է եպիսկոպոսանիստ եւ Բալուի առաջնորդներու աթոռ: Գէորգ առաջնորդը «Ի հիմանէ նոր նորոգեց զսուրբ տունս բազում վշտակրութեամբ եւ աշխատասիրութեամբ» (Արտօսր Հայաստանի, էջ 24):

1. Մաշտոց մը կը գրուի «Ի գաւառս Բալայ ի Թվ. ԶԽԱ (1492) ընդ հովանեաւ

¹⁹ Արդեօք այս վանքի մերձ անտառախիտ լեռան վրայ եղած է անապատ մը կամ ճգնատեղի մը, որ Անապատ անուանուած ըլլայ (Արտօսր Հայաստանի, էջ 20):

սուրբ Աստուածածնի ձեռամբ Մարգարէի
գրչի եւ Ղուկաս դպրի», զոր կը ստանայ Ալ-
րան եւ որ «եւ յիշատակ ի դուռն Ս. Խաչի
Սղամայ (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պո-
տուրեանէ) : — Անկէ յառաջ ալ 1469ին կը
գրուի Աւետարան մը «Ընդ հովանեաւ Ս.
Աստուածածնի ի Հաւայ վանս» (Անդ. տարի՝
1469) :

2. «Գրեցաւ սուրբ ճառս ի դաւառս Բալ-
ւայ ի վանս Հաւհաւոյ վանք, որ կոչի Ընդ
հովանեաւ Ս. Աստուածածնի», 1518ին
(Սարգիսեան, Մայր Յուլ. Բ. էջ 536) : Իսկ
Աւետարան մը կը գրուի «Ի դուռն Բալուայ
Ս. Աստուածածնի» (անդ, էջ 624) : Ինչպէս՝
1604ին գրուած Աւետարան մը կը տրուի
Հաւալի Ս. Աստուածածնի եկեղեցին (Սիւր-
մէեան, Յուլ. Հայ. Չեռ. Հալէպի, Բ. էջ
49-50) :

3. «Արդ գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ
կոչի Շարակնոց ի յերկիրն Բալու ի դիւղն
որ կոչի Հաւալ, ի դուռն Ս. Աստուածածնին
ձեռամբ սուտանուն եւ անարժան Մեսրոպ
տրուպ (ի) քահանայիցն ... աւարտեցաւ
Ռձժ» (1661) (Macler Rappot... en Bel-
gique էջ 124) :

4. Յայսմաւուրք մը՝ գրուած 1645ին.
Յիշատակ կ'ըլլուի «Հաւատարիմ եւ բաղմե-
րախ սպասաւոր Քաղցրահայեայ Ս. Աս-
տուածածնայ վանիցս Գէորգ արքեպիսկո-

պոսի դէտի նոյնոյ վանից» (Արտօսը Հայաստանի, էջ 24 եւ Թորոս Աղբար Բ. էջ 376) : Իսկ շատ յառաջ՝ 1573ին Անտոն եպիսկոպոսը հոն կ'արտագրէ Աւետարան մը (Թորոս Աղբար Բ. էջ 376) :

5. «Ի դուռն Ս. Աստուածածնի (ի դիւղն Հաւհաւ) Ղաղարոս 1698ին կը նորոգէ Մաշտոց մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) :

6. Երեմիա վարդապետի Աստուածաշունչի յատուկ անուններու Բաղդիրքը կը գրուի «Ի դուռն Բալուայ վանուցն Աստուածածնայ» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 390) :

7. Ղուկասի մեկնութիւնը (Մատթէոս վարդապետէն) «Գրեցաւ ի դուռն Բալուայ վանքն ի դուռն Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնին, Թվ. ՌՃՁԸ» (1739) (Ոսկեան, Մայր Յուց. Հայ. Ձեռ. Վին. Մխիթ. Մատ. Թ. 828) :

Բալուի առաջնորդները եղած են նաեւ Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքի վանահայրերը եւ հակառակէն նմանապէս սոյն վանքի հովուապետները այն քաղաքին դէտերը : Սակայն հարկ է շեշտել՝ ոչ ամէն ատեն : Այդ առաջնորդ-վանահայրերու անուանացանկը կամ գաւազանագիրքը տրուած է Վահէ Հայկի՝ Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը եւ Սարգիսեան Յարութիւն քահանայի՝ Բալու եւ իր սովորոյթները, կրթական

եւ իմացական վիճակը եւ բարբառը, երկերու մէջ (առաջինը՝ տպ. Նիւ Եորք 1959 էջ 568-72 եւ երկրորդը՝ աւելի կանուխ, Գահիրէ 1932, էջ 306-9) :

Կանխաւ կը շեշտեմ որ զաւագանագրքին մէջ յիշուած բոլոր առաջնորդները վանահայրեր չեն եղած :

Մինաս 1437

Սրապիոն 1562, Բալուցի է, բայց կասկածելի թէ առաջնորդ եղած ըլլայ :

Մխիթար 1570, սա եւս կասկածելի :

Անտոն եպ. 1573, նմանապէս :

Յովհաննէս 1576, նմանապէս :

Ստեփան եպ. 1603-19, նմանապէս, ուրիշներու մասին չենք արտայայտուիր :

Սիմէոն արքեպ. 1623

Գէորգ արքեպ. 1645

Գէորգ եպ. 1758-1767 ²⁰

Գրիգոր Վ. 1775-1802

Գէորգ Վ. Էօսէմիչցի 1835-1839

Յարութիւն Վ. 1840

Պետրոս Վ. 1841

Մանուէլ 1843

Ոսկան Վ. 1844-59

Մանուէլ Վ. Պոլսեցի 1859

Մկրտիչ Վ. (եպ.) Տիգրանեան 1860-4

²⁰ Գէորգէն քանի մը նամակներ արտագրուած են Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանին Թ. 913 (950) ձեռագրին մէջ. Թղ. 97ա-102բ :

- Սարգիս Վ. Վարդապետեան 1863-65
 Զաքարիա Վ. 1868
 Սարգիս Վ. Վերստին 1868
 Պետրոս Վ. Բազուանեանց 1869-1873
 Սարգիս Վ. Երրորդ անգամ 1873-75
 Պետրոս Վ. նորէն 1875-6
 Մանուէլ Վ. Պոլսեցի 1859
 Մանուէլ Վ. 1877
 Պօղոս Վ. Նաթանեան, Վանեցի 1877-8
 Բարթոլղիմէոս Վ. Պաղճեան 1880
 Սարգիս Վ. չորրորդ անգամ
 Թէոդորոս Տիմրիկեան 1887-1889
 Յովհաննէս Վ. Բյնունի 1890-92
 Դրիգոր քհ. Տ. Նիկողոսեան 1892
 Սարգիս Վ. Հինգերորդ անգամ, 1893-4 (կը
 մեռնի)

Օրմանեան Պատրիարքի օրով Բալուի կը
 միանան Արղըն-Չնքուչ :

Եղնիկ Վ. Գալփաղճեան ²¹ 1898-1903, Նիկո-
 ղայոս Վ. Ֆրանկիւլեան 1901-2, Սուրէն քհ.
 Տէրոյեան 1903, Աղան Վ. Համամճեան-Ար-
 ծրունի 1902, Խոսրով Վ. Պէհրիկեան 1903,
 Կորիւն Վ. Եսայեան 1903-5, Սուրէն քհ.
 Վերստին 1905-6, Երեմիա Վ. Խաչատուրեան
 1906, Սուրէն քհ. դարձեալ 1907-10 և Եղ-
 նիկ եպ. Գալփաղճեան 1911-15, նահատա-
 կուած : Ասոնք ամէնքը առաջնորդ-վանահայր

²¹ Վանքին վերաշինութեան և զարգարումին
 համար այս վարդապետը շատ տքնած է (Բիւզանդիոն
 1901 թ. 1475) :

չեն, ոմանք տեղապահ են. շատերը ինչպէս
կը տեսնուի, կարճ ժամանակով պաշտօնա-
վարած են: Կարելի է մտածել քաղաքին եւ
վանքին կացութիւնը:

Մովսէս Վ. Շիրինեան Բալուի Ս. Աս-
տուածածնի վանքը կ'երթայ ու կը զբաղի
էջմիածնի դործերով (Կիւլէսէրեան Բ. Կաթ.
Յուլյ. Հայ. Ձեռ. Անկիւրիոյ էջ 694, հմմտ.
էջ 722):

Քաղցրահայեաց վանքը ունեցած է շատ
մը ձեռագիրներ, անօթներ, թեմական գիւ-
ղեր — նաեւ Բալու — եւ հասութարեր
հողեր:

Նաթանեան կը գրէ «Վանքը ունի
338 կտորէն աւելի մեծ ու փոքր պղնձեղէն
եւ կահկարասիք ... ընդարձակ հողեր
այսինքն պարտէզներ, ահագին անտառ
թէ կաղամախիի եւ թէ կաղնիիի ...
ունի պարարտ մարգագետիններ ... թէ ցո-
րեան եւ թէ դարի ցանելու արտեր...: Եթէ
այս վանուց իրեն սեպհականացուած հողային
կալուածներուն շրջապատը այցելելու ըլլաս՝
հանգիստ երեք ժամէն աւելի կը տեւէ» (Ար-
տօսը Հայաստանի 17-8 եւ 24-5, Թորոս Աղ-
բար, Բ. էջ 168, 155, 157, հմմտ. Արաքս
1894, էջ 43 հմմտ. նաեւ Բիւզանդիոն 1901
թ. 1475, 1903 թ. 2165, 1905 թ. 2653, Արե-
ւելք 1899 թ. 3984, Բանասէր 1905 էջ 276):

Վանքին աւերումին եւ նիւթապէս վնա-
սուելուն պատճառը կամ դանոնք ընողը եղած

է նաեւ Մկրտիչ եպ. Տիգրանեան Տիգրանա-
կերացին :

Կարճ ժամանակով հոն բացուած են
վարժարան, տպարան ու որբանոց (Վահէ
Հայկ, Խարբերդ եւ անոր սակեղէն դաշտը,
էջ 571, Արեւելք 1899, թ. 3984) :

Վանքին ուխտի օրերը եղած են Վերա-
փոխման, Վարդապետի եւ Խաչվերացի տօ-
ները (Բիւզանդիոն 1901 թ. 1475, 1905 թ.
2563) :

7.

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

ՏՐԱՊԵՋՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱՄԵՆԱՓՐԿԶԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ Ս. ՓՐԿԶԻ ՎԱՆՔԸ

«Տրապիզոնի արեւելեան կողմը, մէկ ժամու հեռաւորութեամբ, Աղճապատու մօտերը, բարձրադիր եւ լայնանիստ բլուրի վրայ հաստատուած է Ամենափրկչի սուրբ վանքը, մէկ կողմէն զետհայեաց, որուն կ'ըսուի նաեւ Գայմաղլը մանասթըր եւ նաեւ Շէմսէտտինի վանք, վերջէն վանքի տաճարը նորոգող Համատանցի Ստեփանոս Շէմսէտտին անուն Հայու մը անունով» (Պալեան, Հայ վանօրայք, Ա. էջ 175-6, հմմտ. Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1386) :

Վանքին տաճարը քարաշէն է եւ ընդարձակ, յատակը կոփածոյ քարերով զարդարուած : Անոր դրան ճակատին մարմարեայ քարին վրայ կայ .

«Փառացս տաճար աստուածային
Յերկրի դրախտ կենաց փայտին,
Կանգնեալ յանուն Ամենափրկչին,
Ի յուր հարիւր թուականին,
Յեօթանասուն եւ երեքին,
Ի կաթողիկոսութեան Հայոց մեծին
Տէր Պաւղոսի ուղղափառին,

Ի ժամանակի բարեպաշտին
 Կիր Ալեքսի Թապաւորին,
 Շինեաց զտաճարս հրաշալի,
 Խօճայ Ստեփաննոս պատուելի,
 Յիւր յիշատակ անջնջելի,

Եւ ծնողաց իւր կրկնակի եւ կենակցին
 իւրոյ Մելիքայ խաթունի եւ զաւակաց իւրոց
 մեծի եւ փոքրի» Շարունակութիւնն է՝ «Արդ
 ես խօճայ Ստեփաննոս ստացայ ի հալալ ար-
 զեանց իմոց զտեղի վանացս իւր անդաստա-
 նաւն եւ շինեցի զլուսաղարդ տաճարս ի յի-
 շատակ հոգւոյ իմոյ եւ ի վայելումն մանկանց
 Սիրովնի։ Եւ ետու միաբանից սուրբ ուխտիս,
 ես խօճայ Ստեփաննոս եւ որդիքս, զի հա-
 սարակ ամենայն քրիստոնէից է վանքս եւ
 կրաւնաւորաց, որք բնակեալ են ի սմա եւ Աս-
 տուծոյ տուն եւ ոչ ոք ունի իշխանութիւն ոչ
 յիմոց եւ ոչ օտարաց իրրեւ զմարմնաւոր
 հայրենիք իշխել ի վերայ վանուցս, այլ ազատ
 է եւ Աստուծոյ տուն, այլ միայն զխնամս տա-
 նելով եւ զամենայն մարմնաւոր կարիք սուրբ
 վանուցս կատարելով։

«Սուրբ Նշան աստուածընկալ յիշատակ
 է Խօճայ Ստեփաննոսին եւ որդւոյ իւրոյ Պա-
 րոն Մկրտիչին։

«Ես Մկրտիչ որդի Խօճայ Ստեփաննոսին,
 հրամանաւ Աստուծոյ կատարեցի զսուրբ
 տաճարս ի յանուն Ամենափրկչի եւ մատուռ
 նորին սուրբ Կարապետին եւ շրջապատ իւր
 պարսպով յիշատակ ինձ եւ ծնաւդաց իմոց

և և ամենայն ազգականաց» (Պալեան, անդ էջ 168-79, Բժշկեան Հ. Մ. Պամ. Պոնտոսի, Վենետիկ 1819, էջ 83, Ա. Վ. Մխիթարեանց, Վէպ դաղթականութեան Հայոց Տրապիզոնու, Կ. Պ. 1857, էջ 33 և 119-21, Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1386, Նօտարք էջ 75) :

Տաճարը օթտուած էր ժամատնով, զոր շինած էր Խօճայ Ղարայ, ինչպէս յիշատակարանէ մը յայտնի կ'երեւնայ «Քրիստոս ողորմի Խօճայ Ղարային հողւոյն, որ շինեց զվանից ժամատունն յիշատակ իւր» (Վէպ, էջ 34) :

Վանքը ունեցած է նմանապէս երեք մատուռ՝ նուիրուած Ս. Երրորդութեան, Ս. Աստուածածնի և Ս. Յովհաննէս Կարապետի : Զանդակատունը դժբախտաբար քանդուած է ¹ : Միարաններու և ուխտաւորներու սենեակները քիչ չեն եղած : Վանքն ու տաճարը դարերու ընթացքին վնասուած են, բայց բարերար ու շինող ձեռքեր ունեցած են : Ինչպէս վերոյիշեալ արձանագրութենէն պայծառ կը տեսնուի տաճարէն յառաջ դոյութիւն ունեցած է վանքը, որ հարկաւ թէ ազոթատեղի մըն ալ ունեցած ըլլայ, սակայն դուցէ փոքր կամ վնասուած և Ստեփանոս կը կանգնէ ուրիշ մը, որ զայն կը զերազանցէ

¹ Խօճայ Պաղտատարն նորոգեց զզանդակուրճն : — Քրիստոս ողորմի Աստուածատուր արեղային որ զզանդակուրճին ներքեւի խուցն նորոգեց (Բաղմ. 1901, էջ 723-4) : — Որմանկարներու մասին տե՛ս Հասկ 1961, էջ 298-302 :

իր առաւելութիւններով (Հմմտ. Վէպ, էջ 121-125-128) :

Ստեփանոսի ժամանակ, ինչպէս կը գրէ Մխիթարեան, «Միարանութեան ճոխ ատենն էր² եւ խիստ բարեկարգութեան մէջ էին, զրազիտութիւնն ալ բաւական ծաղկած էր միջերնին, ինչպէս կ'երեւայ անոնց այն ժամանակի գրաւոր գործերէն» (Վէպ, էջ 35), որոնք սակայն Մխիթարեանի խօսքերը չեն արդարացներ լիովին, զի դոյզն բաներ են :

Վանքին հիմնադիրը կը նկատուի Պետրոս Գետաղարձ կաթողիկոսը (Փիրղամեւեան Ղ. Չորս ընկերք, Թիֆլիս 1882, էջ 108), բայց ճարտարապետութիւնը յունական չին վանք մը կը մատնանշէ :

Վանքը կառավարուած է երբեմն իր վանահայրերով եւ երբեմն ալ Տրապիզոնի առաջնորդներով :

Ամենափրկիչ վանքի եւ Տրապիզոնի վանահայրերու եւ առաջնորդներու դաւադանադիրքը պատրաստելու փոյթ տարած է իտարով Ծ. Վ. Պէհրիկեան (Հմմտ. Արեւելք 1901, Թ. 4630-4636) : Ան թէեւ թերի եւ անսխալ չէ, սակայն նկատի ունենալով աղբիւրները զոհացուցիչ պէտք է համարիլ :

² Պետրոս Գետաղարձի հայրապետութեան շրջանին իրբեւ թէ միարաններով օժտուած է եղեր, հետեւաբար արդէն հիմնուած (Բազմավէպ 1901, էջ 723, Պալեան Հայ վանօրայք, էջ 176 եւ Արեւելք 1898, Թ. 3878) :

Տրապիզոնէն կը յիշուի Ստեփանոս եպիսկոպոս, որ կը մասնակցի Սիսի 1342ի ժողովին: Ապա մէկ դարէ աւելի վերջ՝ 1462ին կը յիշուի Մկրտիչ վարդապետը հրովարտակի մը մէջ, որով վանքը ասպահարկ կը հռչակուէր: Բայց անկէ յառաջ 1427ին «ի վանս Ս. Փրկչի» Ղազար Ղրիմեցին կը գրէ Յայսմաւուրք մը (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ): Իսկ 1467ին Ամենափրկչի մէջ կը կազմուի Աւետարան մը (Սարգիսեան Հ. Բ., Մայր Յուլ. Ա. էջ 498, հմմտ. Հանդ. Ամս. 1942, էջ 254): Տարի մը վերջ Գանձարան մը «Գրեալ (Եղեւ) ի թվ. 1468 ի Պոնտոս, որ այժմ Տրապէզ, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչի, Յովհաննու Մկրտչի եւ սուրբ Խաչի ի պարսոնութեան Խոնդբարին ի հայրապետութեան Արքատագէսի Էջմիածնի, յեպիսկոպոս(ւ)սութեան Տեառն Յովհաննիսի, որ յայսմ ամի փոխեցաւ»: (Գրիչ՝ Աւետիք արեղայ, որդի Առաքել օսկերչի եւ Մարիանէի, ստացող, Պր. Վարդան, որդի Եւաչէի եւ Շահնուրարի, հմմտ. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ):

Նոյն տարին «Գրեցաւ գիրքս այս որ կոչի Մաշտոց, ձեռամբ անարհեստ Աւետիք Հարեղայի Տրապիզոնցւոյ... ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչին եւ սուրբ Կարապետին եւ ամենայազմ սուրբ Նշանին...» որ կը գրուի «ի վերին եկեղեցին որ կոչի Ս. Աստուածածին» Վէպ, էջ 36):

«Ապա գրեալ (եղեւ) ձեռամբ Նիկողայոս
կրօնաւորի ի թվ. ԶԻԷ (1478) ի սուրբ Երու-
սաղէմ սկսեալ եւ ապա եկեալ ի հռչակաւոր
մենաստանսն, որ կոչի Աւագ եւ անդ փոքր մի
ծրեալ եւ անտի վասն ահին ժանտարարոյ Զի-
թախին եկաք ի քաղաքս մեր Պաւնտոս ընդ
հովանեաւ սուրբ Ամենափրկիչ Կարապետին
եւ սուրբ Խաչին, որ է անապատ կրաւնաւո-
րաց եւ իմ եղեալ անդ կատարեցի բաղում
վշտօք» (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Թ.
1626) :

Դարձեալ գրեթէ դար մը ետքը կը յիշուի
Յակոբ եպիսկոպոսը, — անկէ յառաջ առաջ-
նորդ եղած են Ստեփանոս եպիսկոպոս եւ
Մկրտիչ վարդապետ. համտ. վերը — որ զա-
նազան նորոգութիւններ կ'ընէ, ինչպէս ար-
ձանադրութիւն մը կը հաւաստէ «Ծաղկեցաւ
լուսազարդ խորանս թվին ՌԽԲ (1598) յա-
ռաջնորդութեան Տէր Յակոբ եպիսկոպոսին»
(Պալեան, Վանօրայք, էջ 180-1) ³ :

Հաւանօրէն անոր յաջորդած ըլլայ Աւե-
տիք, որ շինարար առաջնորդ է. «Ծաղկեցաւ
տաճարս աստուածային յիշատակ անջնջելի
մետրապոլիտին եւ իւր ծնողին թվին ՌՀ եւ
մէկ աւելի» (անդ էջ 181) : Անոր երկարատեւ

³ Տօնացոյց եւ Մանրուսում կը գրուին «Ի թվ.
ՌԾԷ (1608) ի Պաւնտոս ձեռամբ Սարգիս վարդապետի
ի խնդրոյ Յակովբ եպիսկոպոսի Պոնտոսի եւ սուրբ
Ամենափրկիչ վանուց» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ.
Հ. Պոտուրեանէ) : Նոյն Յակոբ միեւնոյն տարին կը
ստանայ Գիրք Հարցմանց (անդ, Թ. 1354) :

առաջնորդութեան շրջանին 1637ին Կիրակոս («Յառաջնորդութեան ուխտիս տէր Աւետիս արքեպիսկոպոսի») կը գրէ Մաշտոց մը (Ակինեան Հ. Ն. անդ, Հ. Պոտուրեանէն) : «Եւ ի թուին ՌՂԷ (1648) վախճանեցաւ Աւետիք Պարոնտէյն եւ յաջորդեց զտեղին Աստուածատուր» (Վէպ, էջ 37 հմմտ. Բաղմալէպ, 1901 էջ 274) : Վերջինիս յաջորդն է Յակոբ վարդապետ, որուն օրով 1698ին Ամենափրկիչ վանքը կը գտնուի Յովհաննէս Թիւթիւնջի, որ առաջնորդին հետ ներկայ կ'ըլլայ Կարապետ նահատակի թաղումին (հմմտ. Վէպ, էջ 39-43 եւ Ակինեան, Գաւաղանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 141-2) : Ապա առաջնորդ կ'ըլլան Աբրահամ վարդապետ, որ Լիբանան կ'անցնի, Մարգար Վ. Անմարմին, Ղազար Վ., Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ նշանաւոր քարոզիչ եղած է, Պետրոս Վ. Ճնճղուկ, Կարապետ Վ. Իւսկիւտարցի, Գրիգոր Վ. Եւդոկիացի (1795-1803), Իսրայէլ Վ. մահտեսի Կարապետեան (1803-1809), Ստեփանոս եպ. Իզմիրցի, Գրիգոր եպ. Շաշեանց, (1820-34), Յովհ. Վ. Քիւրէքճեան Կ. Պոլսեցի (1834-9), Կարապետ Վ. Գալֆայեան Կեսարացի (1839-1842), Պօղոս Վ. Պետրոսեան Կ. Պոլսեցի (1842-4), Կարապետ Վ. Պրուսացի (1845-8), Յովհաննէս եպ. Մարաշցի, միայն տասը տմիս իբր փոխանորդ, Յովհ. Վ. Հովիւեան (1850-52), Մեսրոպ Վ. Մինթաճեան (1852, եւ 1854-6), Աբէլ Վ. Մխիթարեան (1856),

Կարապետ Վ. Կարճաճասակ (1858, 1863),
Աբրահամ Վ. Սարկաւաղեան, յորջորջուած
Պիւլպիւլ (1859-62), Մեսրոպ Էպ. Սուքիա-
սեան (1864-9), Արիստակէս Վ. Տէր Սար-
գիսեան, Պլուզ, (1870), Մատթէոս Էպ.
Նաղարեան (1871-84), Իզնատիոս Վ. Շիշէ-
ճեան (1884-5), Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց
(1885-8), Ներսէս Վ. Ասլանեան (1888-9),
Արիստակէս Վ. Տէր Սարգիսեանց (նորէն,
(1890-92), Եղիշէ Վ. Այվաղեան (1892-5),
Յովսէփ Վ. Այվաղեան (1896), Խոսրով Վ.
Պէհրիկեան (1897-1901/6), և ապա Եղնիկ
Վ. Պապսեան, Գ. Ասլանեան Էպիսկոպոս,
Էմմանուէլ Վ. Պալեան, Սերոբէ Վ. Սա-
մուէլեան (Հմմտ. Պալեան, Հայ վանօրայք,
էջ 180—194, և Մխիթարեան, Վէպ, էջ 37-
42, և 105, 116 և Արեւելք Հմմտ. վերը):
Ասոնց անունները միայն տալով զոհացանք,
զի վանքի հանդէպ ունեցած իրենց վերաբեր-
մունքը և անոր վրայ ունեցած իրենց զոր-
ծունէութիւնը նշանակուած չէ:

Ամենափրկիչ վանքը ունեցած է բաւա-
կանաչատ Հասութարեր անշարժ ու շարժա-
կան հարստութիւն, բայց անոնցմէ չատերէն
Ժամանակի ընթացքին զրկուած է⁴ (Պա-
լեան, Հայ վանօրայք, էջ 17859, Բժշկեան

⁴ Ամենափրկիչ վանքի կալուածներու «Սահմանք
անդատտանաց ևն յարեւելից Սիւլիւեկի կէօլ և Աբաղ,
որ է զեան, ի հարաւոյ Այաղմա և Սօփուքու, յա-
րեւմտից Թէրաքամ Էօլ, Չամլիճէ տէրէսի» (Բաղմ.
1901, էջ 275):

Հ. Մ. Պամ. Պոնտոսի, էջ 84-5, Բաղմալէպ 1901, էջ 277, Արեւելք 1898, Թ. 3878 եւ 1908, Թ. 6939) :

2. ԳԵՏԱԴԱՐՁԻ ՎԱՆՔԸ

Կէմախլըյի մէջ, շատոնց շարաթացած, զուցէ ի պատիւ Պետրոս Գետադարձի այդպէս կոչուած (Պալեան, Հայ Վանօրայք, էջ 195 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1386) : Այս եւ յաջորդներէն շատերը փոքրիկ վանքեր եւ սիրուած ուխտավայրեր եղած են :

3. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Կօհանայի մէջ (Պալեան, Հայ վանօրայք, էջ 195 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1368) :

4. ԼՈՒՍԱԻՈՐՁԻ ՎԱՆՔԸ

Տրապիզոնի Քէլքիթ գիւղի մէջ. տեղեկութիւններ կը պահպին (Պալեան, Հայ վանօրայք, Ա. էջ 195 եւ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1067 եւ 1901 Թ. 1386) :

5. Ս. ԽԱՉԻ ՎԱՆՔԸ

Ասամուտի մէջ, վաղուց շարաթացած (Պալեան, Հայ վանօրայք, էջ 195 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1386) :

Այս անունով ուրիշ վանք մը եւս կը յիշուի Տրապիզոնի գաւառին մէջ (Պալեան անդ էջ 195 եւ Բիւզանդիոն, 1901 Թ. 1386) :

6. ՀԱՄԲԱԶՄԱՆ ՎԱՆՔԸ

Տրապիզոնի քաղաքի եւ Ամենափրկիչ վանքի միջեւ, բլրակի մը վրայ: Ուխտի օրն էր անուան տօնը, երբ բաղժութիւն մը հոն կը խոնուէր երբեմն (Պալեան, Հայ վանօրայք, էջ 194-5):

7. Ս. ՂՈՒԿԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Կօհանայի մէջ, ուրիշ տեղեկութիւն չունինք (Պալեան, Հայ վանօրայք, էջ 195 եւ Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1386):

8. Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Տրապիզոնի սահմաններուն մէջ⁵ (Պալեան, Հայ վանօրայք, էջ 195):

9. ԶԱՐԽԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՄԵՆԱՍՏԱՆԸ

Տրապիզոնի Ս. Աստուածածին եկեղեցին⁶, որ նմանապէս կոչուած է Զար(ա)խափան Ս. Աստուածածնին, ունեցած է իրեն կից քահանայարան մը, որ անուանուած է նաեւ «մենաստան» եւ «ուխտ»:

⁵ Ծանօթ է Գեառքել Ս. Նշանի վանքը, որը Երեմիա Յովհաննէս եպիսկոպոսէ քահանայ կը ձեռնադրուի (Արեւելք 1893, Թ. 2283):

⁶ Այս՝ դուցէ կարելի բլլայ նոյնացնել Զարխափան Ս. Ստեփանոսի հետ (հմտ. Մխիթարեան, Վէպ էջ 29-30, 129-134): Ամենափրկիչ վանքի մատուռներէն մէկն ալ նուիրուած է Ս. Աստուածածնի (հմտ. անդ): Յիսուսի՝ ապա (Զարխափան) Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ մասին հմտ. Բժշկեան Հ. Մ. Պատմութիւն Պոնտոսի, Վենետիկ 1819, էջ 80:

Այն տեղ կամ անոր հովանիին տակ գրուած են քանի մը ձեռագիրներ. այսպէս՝

«Գրեցաւ Սաղմոսարանս այս թվին ՌՃԴ ամի (1655) եւ աւարտեցաւ Փետրվարի մին ձեռամբ զրչի Յակոբ սուտանուն արեղի: Եւ եղի զսա ի հռչակաւոր մենաստանս Տրապիզոնու...» (Սարգիսեան Հ. Բ. Մայր Յուշ. Ա. էջ 190, հմմտ. էջ 339, 340 եւ 344): 1422-ին «Աւարտ եղեւ այսմ տառի (Վարք Հարանց) ի մեծ քաղաքիս արքունի, որ Տրապիզ սա յորջորջի ընդ հովանեաւ Ս. Տիրամաւր, որ Չարխափան սոյ անուանի» (Թօփճեան, Յուշ. Հայ. Զեռ. Դատեան Վ. ի Ա. էջ 58): Ապա շատ ուշ «Եղեւ զրաւ զրչութեան սորա (Գր. Տաթևացւոյ Յովհաննու մեկնութեան) ի թվականութեան Հայոց Ռ. եւ ԾԷ (1608) ձեռամբ փցուն զրչի Սրապիոն սարկաւադի Բարերթացւոյ ի քաղաքն Պոնտոս, որ է Տրապիզոն, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի, որ Չարխափան կոչի, յառաջնորդութեան ուխտիս եւ վերադիտողի այսմ նահանգի տէր Յակոբ արքեպիսկոպոսի եւ զրոյս ստացողի տէր Մինաս քաջ բարունապետի, որ այժմ կրկին լուսատու՝ հայկական սեռից եւ նորոգ Լուսաւորիչ» (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1354): — Նոյն Սրապիոն 1611ին «Ի Տրապիզոն, ի դունն Չարխափան Ս. Աստուածածնի, կը գրէ կողտետր մը (անդ, Հ. Պոտուրեանէ): Ապա 1637ին «Ի Պոնտոս, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի կը գրուի Աղօ-

Թաղիրք մը (անդ, Հ. Պատուրեանէ) : Տօնացոյց մը... «Գրեցաւ(գիրս) ձեռամբ Միքայէլ անարժան երիցու (1659ին) ի Թաղաւորանիստ քաղաքս Պոնտոս, որ Տրապէս յորջորջի, բնդ հովանեաւ մօրս Չարխափան անուն եւ ծնողի իւրոյ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յակոբու հայրապետին եւ Նիկողայոսի սքանչելագործի... ի վայելումն Սաֆար սարկաւաղի... յիշեցէք զհոգեւոր ուսուցչըն իմ զՄովսէս վարդապետն, որ զգիրս ուսոյց մեզ... Ով եղբայրք զծաղիկն ի վարպետաց ոչ եմ հանեալ, այլ ըստ իմ մտաց...» «Քէշիշեան Հ. Մ. Յուլ. Հայ. Ձեռ. Ձմմառի Թ. 421) :

10. Ս. ՍԱՐԳՍԻ ՎԱՆՔԸ

Տրապիղոնի Քէլքիթ գիւղին մէջ, շատոնց ամայացած (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1027, 1901 Թ. 1386 եւ Պալեան, հայ վանորայք, էջ 195) :

11. Ս. ՎԱՐԳԱՆԻ ԿԱՄ ՎԱՐԳԱՆԱՆՅ ՎԱՆՔԸ

Տրապիղոնի Սիւրմէնէ գիւղին մօտ, աւերակ (Պալեան, Հայ վանորայք Ա. էջ 195 եւ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1019 եւ 1901 Թ. 1386) :

12. ՎԱՐՁԵՆՅ ՎԱՆՔԸ

Տրապիղոնի դաւառին Թէ ո՞ր մասին մէջ է, չեմ գիտեր, շատոնց չարաթացած (Բիւ-

դանդիրոն 1900, Թ. 1103 և 1901 Թ. 1386 և Պալեան, Հայ վանորայք ի Թուրքիա, էջ 195) :

13. Ս. ՓԲԿԶԻ ԿԱՄ ԱՄԵՆԱՓԲԿԶԻ ՎԱՆՔԸ

Կիւմիւշխանէէն (Տրապիզոնի կուսակալութիւն) հետիոտն զրեթէ մէկ ժամ հռու և անոր հիւսիս — արեւմտեան կողմէն է Ս. Փրկչի վանքը, որ նմանապէս Ամենարիկչի վանք կոչուած է :

Վանքին շէնքը՝ փոքր, եկեղեցին՝ սիրուն և լուսաւոր : «Խոկ ձախ կողմը՝ Ս. Եկեղեցւոյն հոյակապ շէնքը, որուն փոքրիկ դաւթիկն զոցուած է երկաթեայ ցանկապատով մը . . . դուռը, որ շինուած է ընկուզենէի, կատարեալ հրաշալիք մըն է իր վրայ կերտուած ծաղկենկարներովն և քանդակներով զարդարուած քարաշէն կամարովն : Նախնի աթոռակալներէն ոսկերիչ Զուղիմեան եղբարց մէկն անվարձ՝ կերտած և քանդակած է այս ամէնն՝ իր արհեստին մէջ ունեցած կատարեալ հմտութեամբն : Եկեղեցին ունի երեք խորան, մէկ պահարան, և մէկ աւազան մկրտութեան, դրան աջ կողմը ներսէն կ'երևի քարաշէն սանդուխ մը, որ կ'առաջնորդէ վերնատուն : Եկեղեցին զմբեթաւոր է և կղմինտրով ծածկուած : Եկեղեցւոյն շէնքն այնքան հիանալի է և սքանչելի, որ ցոյց կու տայ կառուցանող ճարտարապետին խորին հմտութիւնն ու վարպետութիւնն : . . . 40-50 տարիներ յառաջ ի հիմանց կառուցուած

է, վերոյիշեալ աթոռակալ Զուլիմեանց օրով եւ յատկազիծն ալ անոնց կողմէ պատրաստուած» (Ճերիաէի Շարգիյէ 1899, Թ. 4303) : Շատ զեղեցիկ են խաչկալները, որոնք Թողաթցի վարպետներ շինած են : Նաեւ Թոքաթի մէջ նկարուած է միջին եւ աջակողմեան խորաններու մէջտեղ դրուած Ս. Փրկչի պատկերը (անդ Թ. 4303) :

Ունի քանի մը ձեռագիր, շատ հոգ եւ արօտավայր, ինչպէս նաեւ անտառ ու պարտէզ, եւ ջրաղաց, նաեւ թեմեր՝ Քրտանթայ, Պալախոր, Նիվ, Բընջրկայ, Խնծավիրան, Քերտեսի եւ Չախմանց զիւղերը :

Յոյները ջանացած են զայն բռնադրաւել, բայց չեն յաջողած : Կառավարուած է աշխարհական անձերով, շատոնց զրկուած բլլալով միաբաններէ եւ վարդապետներէ, որոնցմէ մէկն է Եօզղաթցի Աբրահամ վարդապետը : Եղած է սիրուած ուխտատեղի եւ օղափոխութեան վայր (Պալեան, Հայ վանօրայք Ա. էջ 196-7, Թորոս Աղբար Բ. էջ 38-9, Էփրիկեան, Բնաշխ. Բորն. Ա. էջ 533, Բիւզանդիոն 1901, Թ. 1386, Ճերիաէի Շարգիյէ, 1899, Թ. 4303-4, Արարատ 1905, էջ 772, Արեւելք 1904, Թ. 5685) :

Հ. Պօղոս 1777ին ասկէ Յայսմաուուրք մը կ'առնէ եւ կը յղէ Պոլիս, ուսկէ ապա կը տարուի Տրիեստ եւ Վիեննա (Տաշեան, Մայր Յուշ. էջ 25) :

Անկէ յառաջ ունինք սա յիշատակագրութիւնը. «Արդ ես... Թօմաս պիտակ անուն

խնդրող բանի որ գրեցի զգիրս զայս որ կոչի
Քարոզգիրք . . . Գրեցաւ Քարոզգիրքս ի
թուարերութեանս Հայոց ՌՃԿ եւ Գ (1714)
սեպտեմբերի 2. զրաւ եղեւ ի աստուածապահ
քաղաքիս Կիւմիշխանայու ընդ հովանեաւ
սուրբ Ամենափրկիչ անուամբ կառուցեալ
սրբոյ ուխտիս . . . (Ոսկեան, Մայր Յուլ. Թ.
622, անտիպ) : Եւ 1700ին Նահապետ կաթո-
ղիկոսը զԳրիգոր կոնդակով մը այս վանքին
առաջնորդ կը կարգէ (Գալէմքեարեան Հ. Գ.
Յուլ. Հայ. Զեռ. Borg. էջ 65, անտիպ) :
Բժշկեան Կիւմիշխանէէն մէկ ժամ հե-
ռու Ս. Սարգիս անունով ուրիշ վանք մը
կը յիշէ (Պամ. Պոնտոսի, էջ 90) :

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՅ

- Արդարեան եղիս 76
 Արդիմահ նահապահ (Ս.) 80
 Արդիմահ ոմն 125
 Արդիմահի վանք 80-85, 94
 Արդիմահի վանք (այլ) 116
 Արէլ Թաղարցի 96
 Արբաճաժ, առաջնորդ Ամենափրկչի վանքի 231
 Արբաճաժ առջ. Խարբերդի 90
 Արբաճաժ Եօզղաթցի 238
 Աղբակ դիւղ 151, 159
 Աղիշ 201, 206, 213
 Աղարեան Յովհաննէս 189-90
 Աղիդիէ 4
 Աթլաղ 184
 Աթմա(յ) վանք 61
 Աթման թղ. 84
 Աթանասի վանք 120,
 Ալեքս (Կիր) 226
 Ալեքսան արքեպիսկոպոս 187, 189
 — (Խարախարէ) 145
 — (ժխարան Սիրունքարի) 138
 — Բասե(ն)ցի 158-9)
 — Վարդապետ 106
 — (Տէր) 135
 Ալիբէկ 153
 Ալիփաղարցի ոմն 169)
 Ալպիթանի դադա 60
 Ալփիարեան Փիլիպպոս 191
 Ախթայ 167
 Ախթայ վանք 167-8

- Ածադանքի գիւղ (Վերի և Վարի) 44
 Աղլ կամ Աղիլ 170, 183, 213
 Աղլայ կամ Անկլայ Ս. Նշանի վանք 170
 Աղն 51, 61 - 72
 Աղնայ կամ Անի վանք 63-9
 Ահարոնի վանք 108
 Ահմէտ փաշա Քէօփրուլու օղլու 157
 Աղանեան Նիկոպոլս ևս. 65
 Աղեքսանդր կաթողիկոս 33
 Աղճապատ 225
 Աղնձիկ գիւղ 85
 Աղկաւլն 159
 Աղչով գիւղ 138
 Աղուլ բէկ (Եաղուլ բէկ) 84
 Աճէմեան Կարապետ 177, 189-90
 Ամասիա 5
 Ամասիայի տնայատ 5
 Ամատուն 75
 Ամբրկա 75
 Ամենափրկչի կամ Փրկչի վանք (Տրապիզոն) 225-236
 — — — (Կիւմիւշխանէ) 237-9
 Ամիթ 177 և սաէս
 Ամբիկեան Մինաս փարպ. 213
 Այաղմա 232
 Այ-Եսրէի վանք 62
 Այնքրքրի վանք 196-7
 — — Ս. Թովմասի վանք 172
 Այնթապ 60, 102 և 6
 Այվաղեան Եղիշէ Վ. 41, 232
 Անանիոս դպիր 112
 Անապատ Աղլայ 171-2
 Անարծաթ Բժշկաց վանք (Եւդոկիոս) 7-9
 — — — (Աղն) 70
 — — — (Մալաթիոս) 108-9
 Անդրէաս Առաքեալ 13, 37-8, 168
 — Կրօնաւոր 161

- Անդրէաս սարկ. 27
 Անթաթու կամ Աթթայ վանք 167
 Անկէրէի 210
 Անձղունիկի վանք 85
 Աննա 128
 Աննայի և Յովակիմայ վանք 9-27
 Անտան տաջ. Քաղցրահայեայ վանքի 218
 — Էպիս. 85
 Անտանի (Ս.) վանք (Եղսիկա) 10
 — վանք (Չարսանճաղ) 118
 Աշոտ գիւղ 35 և վանք 120
 Ազգայի 120
 Աջապահան Գրիգոր 213
 Ասքուն 133
 Առաքել տաջ. Երկարբնկուղի 122-6
 — գրիչ 144
 — Էպիս. 86
 — Տահաեսի 125
 — սեկրէ 229
 Առաքելայ վանք (Շապին Գարահիսար) 44
 — — (Աթթայ) 167
 Աստուա 233
 Ասլանեան կամ Արսլանեան տէ'ս անդ
 Ասլանեան Ն. Վ. 232
 Ասլուն 183
 Աստուածամօր վանք (Արարիկի) 73
 Ս. Աստուածածնի վանք (Արարիկի) 73
 — — վանք (Դաւաթ) 85
 — — (Խարբէղ) 85
 — — տես Խարախարի վանք
 — — տես Չարսափան Ս. Աստուածածնի վանք
 — — տես Սեւրդայ վանք
 — — (Քուչնայ գիւղի մէջ) 79
 Աստուածատուր ար. 227
 — տաջ. Ամենափրկչի վանքի 231
 — — Խարախարի 145, 148-50

Անաստասատուր տառջ. Կարժրակ Ս. Նշանի 154-5

— դպիր 134

— Կաթ. 45, 169

— ժախջ 125

— սմն 113, այլ՝ 149

— վարդ. 209

— տէր 42

Ամբան 216

Արարկիր 73 ևւն

Արայ 232

Արակայ վանք 71

Արարատեան դս. 84

Արեղի բարձունք 124-6

Արեւշահ 124-6

Արղւմանեան Ստ. Եղս. 41

Արխատկէս գրիչ 98

— Կաթ. 229

— վարդ. Չարչամպայի 40

— վարդ. 88

— տէր 92

— բարունապետ 112

Արխատկէսի (Ս.) վանք 6

Արձկէ 161-2

Արկնայ կամ Արղնայ բերդ 174

Արղն, սակայ, 115, 124, 166 ևւն

Արժտու 62

Արշու. (Աշրաֆ) ամբայ 93

Արուսեաթուն 128

Արսէն գրիչ, 152

— այլ 156-9

Արսւնեան Յովակիմ 30

— կամ Արսւնեան Գէորդ Վ. 65, 114, 117-8

Աթման բէկ 124, 152

Աթմնայ վանք 47, 61

Աւայ մահաւոր 126

Աւետիս տառջ. Ամենափրկչի (Տրապիզոն) 130-1

Աւետիս տառջ. Կարժրակ Ս. Նշանի 158

— զբիշ 196

— այլ 229

— երաժիշտ 83

— ժրարան Խարաբշարի 147

— վարդ. Հաւթէֆցի 83

— վարդ. 145

Բարերդ 235

Բաղրատունեայ Պետրոս վարդ. 219

Բաղրատունի Բարութիւն վարդ. 104

— Կարապետ վարդ. 90

— Պետրոս վարդ. 90

Բալու. 83, 97, 169, 195, 198, 200, 214-7 ևւն

Բաղարուն, վանք ևւ զիւղ 162

Բաղդադաւղլանց Նիկողայոս վարդ. 205

Բաղաստար ար. 180

— Տիգրանակերացի 201, 208

Բանաղրէս 83

Բանլը զիւղ ևւ վանք 162

Բաշաղակ 137

Բառջանց Կամ Բարջանց զիւղ ևւ վանք 86

Ս. Բարթուղիմէոս տառքեալ 13

Բարձր վանք 172

Բարձրահայեայ Ս. Աստուածածին եկեղեցի 184-6

— — վանք 173-195

Բարսեղ տառջ. Աթթայ 170

— Աթթեցի 169

— տառջ. Ակլայ Ս. Նշանի 171

— Աստուածարան 65

— տէր 48 ևւ 58

Բեռջէնջ զիւղ 86

Բերբի 130

Բերդան Կամ Բերդիկ զիւղ 127-8

Բենկայի վանք 63, 68

Բենկան Կամ Բինկեան 63, 68

Բղնունի Բազանէս վարդ. 219
 Բէշքիթիւր Արքահամ վարդ. 90
 Բըրըջկայ 238
 Բժշկեան Հ. Մինաս 227, 234, 239
 Բինկեան 68, 71
 Բիւրկ գիւղ 45

Գարրիկէ վարդ. 18
 — վարդ. 107
 Գաղրիկ 100
 Գալէմքարեան Հ. Գրիգորիս 239
 Գալէնաէրեան Արամազդ վարդ. 65
 Գալուսա եղ. Ակնայ 65
 — եղիս. Սարսարս 103
 Գալփաքճեան Եղնիկ վարդ. 90, 190, 213, 219
 Գալֆայեան Կար. վարդ. 231
 Գամիրք 4
 Գայմազլը մանասթըր 225
 Գասեան Պետրոս եղ. 65
 Գասպար վարդ. Չեքուչցի 205-6, 211-2
 — ամն 184
 Գեղ վանք 86
 Գեղեր վանք 86
 Գեղուանք գիւղ 86
 Գետադարձի վանք 233
 Գետարգել Ս. Նշանի վանք 234
 Գէորդ արքեպ. 216, 218
 — եպ. Չմիւռնիացի ստաջ. Չարխափան Ս. Աստուածածնի 40
 — եպ. Չմիւռնիացի կամ Իզմիրցի ստաջ. Ս. Յովակիմ-Աննայի 10, 16, 17-24
 — եպ. Չճկազկէցի 95
 — եպ. Սամաթիացի 41
 — վարդ. (1845-47) ստաջ. Խարբերդի 90
 — ստաջ. Խուլէվանքի 92, 94-6, 98, 142
 — ստաջ. Քաղցրահայեաց վանքի 214, 225, 218

- Ս. Գէորգի կամ Ս. Գէորգաց վանք (Ակն) 62-3
 — վանք (Աղբնձիկ գիւղի) 85
 — վանք (Արարկիք) 74
 — վանք (Բալու) 195
 — վանք (Յուլէ կամ Ղուլէ վանք) 91
 — վանք (Կոհանա) 233
 — վանք (Խալաթիա) 109
 — վանք (Շապին Գարահասար) 44
 — վանքեր (Երկու հաս` Չարսանհաղ) 119-20
 Խուլիք 196
 — Խէծն Քսով 92
 Կէք (Գէորգ) քորեպ. 94
 Դժոբի գիւղ եւ վանք 162
 Դոհար խաթուն 157
 Դոդ Վասիլ 115
 Դոտարճ գիւղ 119
 Դուլէ տես Խուլէ
 Դրեգոր տառջ. Կիւմրիշխանէի Ս. Փրկիչ վանք 239
 — — Քաղցրահայեաց վանքի 218
 — արքեպ. 12
 — զրիչներ 52, 84, 105-6, 115, (եպ.), 123, 138, 152, 154
 — Դարանաղցի 68
 — եպ. Չժէկածաղի 142
 — Երզնկացի, տառջ. Չարխափան Ս. Աստուածածնի 39
 — վարդ. Եւդոկիացի 231
 — Լուսաւորիչ 7
 — Խարբերդցի 211
 — Խուլ 83
 — Խարաշարէ 145, 147
 — Կաթ. 135
 — հայրապետ 53
 — սմն 48, այլ սմն 128
 — պատրիարկ Կ. Պոլսոյ 177
 — վարդ. (Սարգիս) 76
 — Տաթեւացի 43, 235

Դրեզդեր ակեր 47, այլ 126, այլ 255-6

— բարունացեա 83-4, 98

Դրեզդերեան Յովհաննէս քահ. 90

Դրեզդերիս Կաթ. 94

Դրասն ոմն 149

Դամիանոսի եւ Կողմայի վանքեր 7-8, 70, 108

Դանիէլ ատաջ. Բարձրաշնչեաց վանքի 188-9

— Եղեարացի 185

— Խոճայ 184

— ոմն 149

— Փակակալ 161

Ս. Դանիէլի վանք 196

Դատեմի գիւղ եւ վանք 87, 94

Դաւիթ ար. 113

— գրիչ 123

— Էպ. 90

— սրգի Սենեքերիմի 50

— քարատաղար 126

Դաւթ 83

Դերձակեան Արիստակէս Էպ. 90

Դերձիկի վանք 109-10

Դշխայ 148

Էալանճըզ կամ Էալանճըի 10

Էալընճըզ քէչիշի վանք 56

Էադութ 107

Էադուայ բէկ 83-4

Էդեսեան Յովհ. Էպ. 41

Էդեսիա 184-5

Էթար ոմն 149

Էդի 161-2

Էդիս մալազ 147

Էդիս Պարսնակեր 10

Էդիայի վանք 120

Էդիազար ատաջ. Բարձրաշնչեաց վանքի 194

- Ամստրացի 51
- Սնթացի կաթ. 156-7, 179-84, 208
- Աթսացի 205, 212
- Ղրիշ 183
- Եղիսարէթ 159
- Եսայեան Կորին 65, 219
- Եսայի վարդ. 18
- Երանէլ 139
- Երապուխտ 123
- Երեմիա զգիր 157
- ար. 234
- Էպ. Պսիսեցի 23
- վարդ. Զորյացի 65
- վարդ. Հեղինակ Բառազբբի 217
- Երեւման վանք (Ակն) 63
- Երից Մանկանց վանք (Ակն) 68
- (Զմէկածաղ) 120, 139
- Երեւանեան Գէորգ 137, Էւն
- Երկան զիւղ 119
- Երկանի Ս. Կարապետի վանք 121
- Երկա(յ)ն Ընկուղենց վանք կամ Ընկուղ(ուա)ի Ս.
Կարապետի վանք 121-9
- Երկոտատան Առաքելոց վանք 44
- Երուսաղէմ 204, 211
- Եփրատ 77, 198
- Եւաչի 229
- Եւդոկիա 7, 33 Էւն
- Եւստաքէոս (Ս.) 63

Զարգարիչի վանք 80

Զարգառնոյ վանք 82

Զաքարիա տաճ. Քաղցրահայեաց վանքի 219

— վարդ. 18

— վարդ. 168

Զիւէ 6

Զինչ թեփէ 102

Զուգիմեան եղբայրներ 237-8

Զիմմաուպ գիւղ 57

Զմայէ գիւղ 130

Զօրաժարի վանք 140

Էհան (Ս.) 159

Էլիաթիմեան Կ. ժարդ. 213

Էջմիածին 186, 204 ևւն

Էսկիշէհիք 45-6

Էրզրում 60

Բնկուչուարի վանք աւա երկանի Ս. Կարապետի վանք
121, Բնկադարի 122

Բասաւ Բլրակցի 143

Թաղէսս Ասաբեալ 12, 87, 95, 116, 168, 185, 215

— առաջ. ևւ հայրապետ 146-7

— առաջ. ևւ ևս. Մակարայեցւոց վանքի 170

— զրիշ 42

— կրօնաւոր 125

— միարան խարաւիշարի վանքի 145

Թաղէի վանք 168

Թաղէսս ժարդ. 18

— աէք 47, այլ 106

— քահ. 141

Թահմիդեան Պեարսու ևս. 44

Թամուք 6

Թամզարա 47

Թէոդորոսի (Ս.) վանք 45

Թէրաքամ ևսլ 232

Թըլոյ վանք 197

Թըրջըլի կամ Թըջլոյ վանք 196

Թիլ գիւղ 197-8

— վանք 197

Թիմար 117

Թիւրապեան Կարապետ ժարդ. 45

- Թիֆլիս 228
 Թիկոյ վանք 198
 Թիկասին 87
 Թժլան 139
 Թովմաս գրիչ 239
 — ոմն 139
 — Առաքելոյ վանքեր 196-7
 Թորոս առաջ. Ս. Կիւրղի վանքի 52
 — — Էսդ. Մովսիսավանքի 52
 — Էսդ. Մաշկէւորի 122
 — ոմն (քահ.) 113
 — Ս. վանքեր (Կիւրին) 34, (Ակն) 69, (Մալաթիա) 109
 (Չարսանճազ) 127, (Տիարպէքեր) 200
 Թումայ առաջ. Կարմրակ Ս. Նշանի 154-5
 — Խարախարէ 145
 — (Կամ Թովմաս) ոմն 161
 Թոգաթ Կամ Թոխաթ 7, 8, Էւն
 Թրթի գիւղ 83

- Իգնատիոս կրօնաւոր 113
 Իդմէի վանք 80-81
 Իկաիչ 161-2
 Իգաթար ոմն 133
 Իշմա 83-4
 Իսրահիմ 107
 Իջմէ 80
 Իսահակ առաջ. Դասեմի 87
 Իսահակ Էսդ. 90
 Իսմայէլացիք գիւղ 130

- Լազվան 130
 Լամք գիւղ 119, 127
 Լանկիթիմուր 95
 Լեվենտ քէչիչ 68
 Լեւոն թագ. 93
 — ոմն 107

- Լէնկթիմուր 92
 Լիբանան 231
 Լիճ գիւղ 36-7
 Լիճէի վանք 63
 Լրճ 167 եւ Լրճէ 214
 Լիսանկոյ կամ Լիսոնկոյ վանք 34
 Լճէ 214
 Լոյս աղբիւր 92
 Լոյսի վանք 130
 Լուսաւորչի գիւղ 120
 Լուսաւորչի (Ս.) վանք (Շապին Գարաշխար) 46
 — (Տիվրիկ) 49
 — (Ակն) 69
 — (Մալաթիա) 110
 — (Պարսու գիւղի մօտ) 129
 — (Զմայլէի ձերձ) 130
 — աւս Կոզույ վանք
 — վանք (Տրապիզոն) 233

- Խաթուն 124
 Խոյս մահալէ 15
 Ս. Խաչի վանք (Պիծասու) 5
 — — (Եւդոկիա) 28
 — — (Մելիթինէ) 114
 — — աւս Թլոյ վանք 197
 — — Կոչուած Թուխ Մանուկ 199
 — — (Երկու՝ Տրապիզոն) 233
 Խաչատուր ար. 125
 — տաջ. Կարմրակ Ս. Նշանի 157
 — — Մարգուսանի 42
 — — Ղուլէի վանքի (Էպիսկոպոս) 98
 — Ատիշեցի 182
 — Էպ. Սարսարու վանքի 103
 — Կաթ. Սոյ 210
 — գրիչ 113
 — Շէնքուչցի 204, 209

Խաչատուրումն 161

— Ունեցի 65

— Վարդ 106

— ակբ 183

Խաչատուրեան Երեմիա 29

Խաչեբ քաչ. 86

Խաչիկ կամ Խաչուկ քաչ. 6

Խատախուայ Ս. Սարգսի վանք 130

Խաւրիկ 100

Խարբերդ 59-104 ևւն

Խարախարի վանք 8, 95, 140-50

Խաւրասար 163

Խէբ խաթուն 126

Խըզըլքիլիսէի վանք 131

Խնծափրան 238

Խնձորի վանք 4

Խոզադ 121

Խոզնդեղ 137

Խոյալու վանք 98

Խոնդքար 229

Խոսրովումն 139

Խուզսփա 91

Խութլու մեյիք 126

Խուլլի Ս. Գէորդ 196

Խուլէի կամ Ղուլէի Ս. Գէորդայ վանք 91, 142

Խուշին կամ Խուշի գիւղ 118

Խուսնափալ կամ Խուսնափիլ գիւղ 49

Խուսնափուլայ վանք 49

Խուսափենա սարկ 114

Խօրամեան Պօղոս վարդ 41

Մարտ 78

Միսկեր գիւղ 46-7

Մով զգեակ ևւ Մովի Ս. Նշանի վանք 95-6, 101-2, 142

Մսկեր 46

Կալուկ 75

Կամաթ 66

Կամխու գիւղ 72

Կապան - Մատեն 99

Կասպ 67

Կարապետ սր. 125

— տաջ. Արղլմահի վանքի 80

— տաջ. Խարախարի 144-6

— տաջ. Ս. Կիւրդի վանքի 54

— տաջ. Մովսիսավանքի 99

— — Սիրահայկայ վանքի 212

— Գանձակեցի 64

— զրիչներ 53, 161-62, 171

— Էպ. Մեծկերտի 122

— Էպ. Պալաթեցի 40

— Էպ. 106

— Սասունցի 177, 189-92, 194

— Կաթ. 12, 135

— Կարճաճառակ 232

— Տարապետ 135-6

— Ղարսարցի 47

— Ճիարան Գառնի 48

— Ճիարան Սիրահայկայի 210, 212, (Է. տաջ.)
206-7, 212

— Ճիարան Խարախարի 147

— Նաճառակ 231

— ոմն 128, այլ ոմն 132

— վարդ. Թոքաթցի, տաջ. Սեկերեքանի վանքի 33

— վարդ. Իսկիրտարցի 231

— վարդ. Պրուսացի 231

— — Պոյաճի օղլի Կամ օղլու 189-90

— Վանեցի 125

Կարապետի (Ս.) ճառաւո 226-30

— — վանք (Աղիգի) 4

— — (Աճաթա) 6

Ս. Կարապետի վանք (Բալու) 199

- Ի. Կարապետի (Խարախարի վանք) 140
 — տես Պատուազարակի վանք
 — տես Կոմանայի վանք
 — (Հալսարիկի վանք) 131
 — (Մուշ) 173, 211
 Կարապետաց կամ Կարապետաց վանք 82-3
 Կարապետ (տէր) 81
 — քարաէջ կոկիկոյ 126
 — (քաչ.) 6
 — Քոթ վարդ. 66
 Կարապետեան Խարայէլ 231
 Կարմիր վանք (Մալաթիա) 95, 114
 — (Չարսանճոյ) 120
 — — 95, 131
 — կամ Կարմրակ Ս. Նշանի վանք 162
 Կարմրակ Ս. Նշանի վանք (Ածպտեր) 46
 Կարաչլակ գիւղ 70
 Կեսարիա 5
 Կէմախի 233
 Կէօճիկ 101
 Կիրակոս գրիչ 145
 — առաջ. եպ. Կարմրակ Ս. Նշանի 153
 — եպ. Աբարկիրի (կը յիշուին Համանուն երկու
 եպիսկոպոսներ) 94
 — եպ. Մեծկերտի դաշտի 122
 — միաբան Խարախարի 147
 — — Սիրունքարի 135
 — վարդ 183
 — — 209
 Կիրակոս և Յուդիտայի (Ս.) վանք 137
 Կիւլէնէրեան Բարդէն Կաթ. 220
 Կիւլպինկեան Պետրոս եպ. 45
 Կիւմրիւշխանէ 237-9
 Կիւրտին 48
 Կիւրեղ գրիչ 107
 — իշխան 49-50

- Կիւրին քաղաք 34
 Կիւրդի Ս. վանք 49-50
 Կիւրոյեան Խորէն վարդ. 41
 Կոզմոյի եւ Դամիանոսի վանք (Եւդոկիա) 7-8
 — — — (Ակն) 70
 Կոզույ Ս. Լուսաւորչի վանք 46, այլ՝ 160
 Կոզոնիւ 46, 105-7
 Կոմանա 10
 Կոմանայի Ս. Կարապետի վանք 4
 Կոնսնոսի վանք 172
 Կոյս Մարիամի վանք 5
 Կոստանդին աւազերէց 113
 — Կաթ. 124, 128, 152-3, 180
 Կոստանդնուպոլիս 181-3
 — Կոհանա 233-4

- Հաղար 159
 Հաղարց 167, 172, 196
 Հալապ կամ Հալէպ 60, 132, 210
 Հալիսորիկի կամ Հալսորիկի վանք 131-2
 Հալսորի Ս. Կարապետի վանք 131-2
 Հալսորի գիւղ 132
 Համամճեան Աղան վարդ. 219
 Համբարձման վանք 234
 Համիթ աես Ամիտ
 Հաղտուկ 139
 Հաղճատ 42
 Հայրապետ ար. 123
 — գրիչ 112
 — եպ. Զմէկածագի 122
 — եպ. Ռարանի 122
 — սմն 149, այլ սմն 161
 Հայպաթ 195
 Հայպրթքօր 195
 Հասան բաղ (բէկ) 84, 138
 Հասար-Մանսուր 140

Հաստատան 202
 Հարբերդ (Պարբերդ) 88
 Հաւաւ. 198, 214-7
 Հաւաւու Ս. Աստուածածնի վանք 214-24
 Հեթում թաղ. 53, 94, 93
 Հզու. 214
 Հնձանակ 75
 Հոդան 91
 Հոչէ 137
 Հովիւեան Յովհ. վարդ. 231
 Հոփախմէ 184
 Հոսմկլայ 93, 102
 Հրէտան-Հրէտտան 199, 213

Ձորակ գիւղ 72, 119, 132

Ղալջինճիօղլեան Մեսրոպ վարդ. 190
 Ղազար(ոս) ար. 51
 — առաջ. (եղ.) Բարձրահայեաց վանքի 180, 189
 — — Ամենափրկչի վանքի 231
 — Ղրիմեցի 229
 — Տահաեսի 70
 — սարկ. 110
 — տէր 47, 139
 — բարունապետ 65
 Ղազարեան Կարապետ 196
 Ղազարենց Յովհաննէս 161
 Ղաղ-օվայ 27
 Ղալաթիա 176
 Ղասում 184
 Ղարայ խօճայ 227
 Ղարաաւար կամ Ղարահիսար 105-6
 Ղայայ-մահալէ 27
 Ղնաախոս 61
 Ղոչդադամ 124
 Ղուլէի վանք 88

Ղուլու գիւղ 211

Ղուկաս եղ. առաջ. Բարձրահեաց վանքի 180-3.
189-190

— Աւետարանիչ 175

— զպիւր 216

— եղս. 171

— Կաթ. 207

— Կեղեցի 209

— ժալաղ 55

— վարդ. 169

Ղուկասի(Ս.) վանք 234

Ղուլուկ 78

Ճանփաշայ 42

Ճգնաւորեան Յակոբ եղ. 90

Ճգնաւորի խաչա ուխտատեղի 195

Ճերմակ վանք 136

Ճոհէլ 141

Ճիհան 132

Ճիհնճիֆէր 28

Ճօհար 150

Մալաթիա 105 եւն

Մակարայեցւոց վանք 167-8

Մաղաք Հայր Եղիազարի 183

Մաղաթիա ար. 134

— գրիչ 185

— սմն 97

Մամասի (Ս.) վանք (Աբարկիւր) 74

— — (Խարրերդ) 100

— — (Մալաթիա) 115

Մամբրէ վարդ. Բաղիշեցի 52

— — Բղնունի 41

Մամիկոնեան Արքահամ եղ. 52

Մանճուր 63

Մանճրլըղ 34-5

- Մանուէլ, առաջ. Թովակիմ Աննայի վանքի 24
 — Քաղցրահայեաց վանքի 218-9
 — զրիչ 107
 — Կ. Պոլսեցի 218-9
 — սարկ. 53
 Մանսրուպ (Ս. Մեսրոպ) 75
 Մանսի 6
 Մաշթոց 199
 Մաշկերա 77
 Մատուական Պետրոս Էպ. 189-90
 Մատան 137
 Մատաթիւ Էպ. 94
 Մատանու քահանայք 176
 Մատթէոս առաջ. Է. Էպ. 89
 — զրիչ 97-8
 — Երէց 84
 — տէր 112
 Մարաշ 60 Էւն
 Մարգար Անժարմին 231
 — Էան Նշան քահ. 91
 Մարգարէ ար. զրիչ 55
 — զրիչ 138, 216
 — ժիւր. Խարախարի 145
 Մարգուան 41 Էւն
 Մարիամ սմն 184
 Մարիանէ 229
 Մարկոս Հացուացի 204, 209, 219
 — տէր 183
 Մարտիրոս ար. 48
 — Ակնցի 65
 — Էպ. 113
 — Թագացի առաջ. Ս. Աննայի Է. Ս. Թովակիմայ
 վանքի 23
 — Շնքույցի 203, 209-212
 — սմն 159, սյլ 169
 — սմանք 161

- Մարտիրոս աէր 128
 — տիրացու 208
 — տնտես 148
 — քահ. Ս. Աննայի եւ Յովակիմայ վանքի 16, 24
 Մարտիրոսաց քաղաք 176
 Մաւնուտ 149
 Մելիտինէ 105
 Մելիք խաթուն 226
 Մելիքշահ 124
 Մելիքսէթ առաջ. Կարժիր Ս. Նշանի 152-3, 162
 — առաջ. Կողոց Ս. Նշանի 161
 — ոմն 128
 — քահ. 83
 Մելքան իշխան 93-4
 Մելքան աէր 47
 Մեծկերտ 120, 131 եւն
 Մեսրոպայ (Ս.) այր 195
 — աղօթաւեղի 83, 199
 — Մեսրոպ վարդ. առաջ. Խարտիշաբի 146-7
 — զրիչ 136, 216
 — ոմն 125
 — (Ս.) վանք 120
 — (Ս. Մեսրոպի այր, հմմտ. 199)
 — վարդ. 96
 Մերկերիսի կամ Մերկիւրիոսի վանք 80
 Մէհէժէա սուլթան 201
 Մէճիա սուլթան 201
 Մինա 125
 Մինայ տնտես 152
 Մինթաճեան Մեսրոպ վարդ. 231
 Մինոս Աթօկի 204, 208-12
 — առաջ. Բարձրահայեացի 187, 190, 194
 — — 218
 — զրիչներ 42, 54, 126
 — Տիգրանակերացի 208
 — Բարանուպետ 235

- Մինաս քահ. 184
 — քարաուղար 184
 Միքալ արքեպ. 93
 Միքայէլ Աստուածարան 65
 — առաջ. Խարախարի 148-9
 — առաջ Խուլափանքի 92, 94-6, 142
 — ար. 179
 — առաջ. Քաղցրահայեացի 218
 — զրիչ 42-3, 236
 — Կաթ. 33
 — սմն 122, 161
 — քահ. 15
 Մխիթարեան Արէլ վարդ. 228-9, 231-2
 — Գիււ 91
 Մծրնայ վանք (Ս. Յակարայ Մծրնացոյ) 46
 Մկրտիչ առաջ. Սրսորս. 102
 — → Խարբերդի 89
 — զրիչ 97
 — Կրօնաւոր 153
 — Հայրապետ 58
 — ժիւրան Խարախարի 145
 — ժ. Կողոց վանքի 161
 — Նազաչ 173-76, 178-82, 191, 193-4
 — որդի խօնայ Սեփանսի 226
 — սմն 43, այլ սմն 128
 — վարդ. 22-30
 — տէր 48, 135
 Մկրտիչեան Ներսէս վարդ. 24
 Մնացական 149
 Մնձուր 130-31
 Մովան 93
 Մովսէս Կաթ. 106
 — Հիմնադիր Մովսիսավանքի 99
 — սմն 149
 — պատմադիր Սիրահայեաց վանքի 202, 206-7
 — վարդ. 236

- Մովսէս քառ. առաջ. Սիրահայեաց վանքի 213
 Մովսիսավանք կամ Մովսիսանոց 91, 99
 Մուշեղ քառ. Չարխափան Ս. Ասատուածածնի 41
 — քառ. տեղապահ 65
 Մուշովկայ 109
 Մուշուղկան 115
 Մուրատ սուլթան 106
 Մուրատեան Աւետիս 151
 Մֆարդին 193

- Յակոբ առաջ. Ամենափրկչի վանքի 231
 — — Բարձրահայեաց վանքի 190
 — — Էպ. Խնձորի վանքի 4
 — — Կոզուց վանքի 161
 — արքեպ. 230, 235
 — ւապերէց 83
 — գրիչ 88, այլ 235
 — Էրէց Թոխաթեցի 42
 — Երուսաղէմացի 12, 23
 — Էպ. Տիգրանակերտի 65, 90
 — Կաթ. 185-6
 — ճղնաւոր 135
 — Մծրնացի (Ս.) 56
 — ոմն 184
 — Ռչաունեաց Էպ. 157
 — բարունապետ 161
 Յակոբայ գիւղ 56
 — (Ս.) վանք (Արարկիբ) 74-6
 — (Երուսաղէմ) 91
 — (Կիւրին) 35
 — (Հրէտան գիւղի մերձ) 200
 — (Շապին Գարահիսար) 46
 — (Տիգրիկ, նաեւ ուխտատեղի մը) 56
 Յակոբեան Յակոբ ի. Վ. 65
 — Յովսէփ 170
 Յակովբոս առաջ. Եւդոկիոց 22

- Զաղթուի կամ Հաղդուի 140
 Զարուի թին առաջ. Քաղցրահայեացի 218
 — Զիմացի 51
 — Մարաչի 51
 Զովակիմ Աննայի վանք 10
 — էպ. 23
 Զովասափ 128
 — ոմն 128
 Զովհաննէս առաջ. Ակնայ (էպ.) 18, 64
 — (էպ.) 64
 — (բարունապետ) 64
 — — Ս. Աննայի վանքի 23
 — — Ամենափրկչի վանքի (էպ.) 231
 — — Երկայնընկուզի 122, 126-7
 — — Խարաբիւղի 142-3
 — — Կիւրդի վանքի 54, այլ 55
 — — Զարիսափան Ս. Առաքումսանի (Մարգուան) 139
 — — — Սեբաստացի, էպ. 40
 — — Քաղցրահայեաց վանքի 218
 — Ամթեցի 170
 — Առանացի 170
 — Արդնցի 176, 186-7, 190
 — Գրիշնէր 43, 53, 55, 101, 179
 — էպ. 85
 — — Արդնայ 180-3, 190
 — — Բեկնցի 66
 — Երեւանցի 158
 — էպ. Զմիւռնիացի 65
 — Թիւթիւնճի 231
 — Վարդ. Կիւմիւշխանեցի 190, 193-4
 — Կոկկոզ 42
 — Կրօնաւոր գրիշ 146
 — Հայրապետ Խարաբիւղի 143-4
 — Հայրապետ (կաթ.) 86, 103
 — Վարդ. Մարաչի 231
 — Ճահտեփ 125

- Յովհաննէս ժիարան Խարաբէշարի 145, 147
 — Մշէցի 168
 — վարդ. Շէյթան 33
 — վարդ. Շէնքուշցի կամ Զնքուշցի 203-7, 212
 — — — այլ 212
 — — — 212
 — սմանք 125, 128, 141, 161-2
 — Ոսկերերան 28-39
 — պատր. Պաղտատցի 37-9, 157
 — վարդ. Սվազցի 190
 — — — այլ 18
 — տէր 47
 — տնտես 110
 — քահ. 129
 — քարաոդ 155-6
 Ս. Յովհաննէսի վանք (Ակն) 71
 — — — (դատեմ) 87
 — — — (Փաշա զիւղի մերձ) 136
 — Յս(վ)ան Ոսկերերանի վանք 28-32
 Յովսէփ ար. 103. այլ՝ 125
 — սոսջ. (եպ.) Ոսկերերանի վանքի 33
 — զրիչներ 53, 109, 146, 147-8 (եպ.)
 — ճգնաւոր 126
 — Նաղաշ 145
 — փրկութեայ 83
 Յուդիտայի (Ս.) վանք 137
 Յուսիկ զրիչ 143
 — տնտես 32
 Յուսիկի (Ս.) վանք 137
 Յօհան 96
 Յօհան կրօնաւոր 183
 Նաղարեան Մատթէոս եպ. 232
 Նաթանեան Պօղոս վարդ. 219 եւն.
 Նահապետ կաթ. 239
 Նարեկայ վանք (Ակն) 71

Ներսէս տառջ. Յովակիմ Աննայի վանքի 24

— զրիչ 6, այլ 48

— Էպ. 110

— Շնորհալի 72, 93-4

— սմանք 125, 139, 149

— (Ս.) Պարթև 132

— վարդ. 18

— տէր 158

— փրկսփայ 161

Ներկարեան Պետրոս վարդ. 44

Նըպչի 200

Նիկիա 7

Նիկողայոս զրիչ 230

— Էպ. 147

— Սիրահայեաց վանքի ծխարան Է. Էպ. 211-2

Նիկողայոսի (Ս.) անաստա 27

— — վանք (Տիփրիկի) 57

Նիկ 238

Նիւֆարդայ քաղաք 173, 176

Նշանի (Ս.) վանք (Այծպաւեր) 46

— — (Աղւայ) 170

— — (Եղօկիա) 28, 34

— — (Պարբերդ) 101

— — (Սևրաստիա) 50

— — (Տրապիզոն) 234

— — տես Կարմրակ

— — Նոր վանք 61

Նուրաթեան Աբրահամ 189-90

— Յակոբ 189-90

— Յովհաննէս (Քօսեց) 189-90

Նփրկերա 176

Շահաս զիւղ 75

Շահ մէլիք 56

Շահմէլիք 141

Շահնուրաբ 229

Շամուն 52

Շաշեանց Փր. եղ. 231

Շապին Փարահասար 44, 160 ևւն

Շէնկարի գիւղ ևւ վանք 162

Շէնքուշ 212, տես Շնքուշ

Շէփրիկ գիւղ 114

Շիշմանեան Ղեւոնդ եղ. 90

Շիրինեան Մսփսէս 220

Շնախոր 128

Շնքուշ կամ Չնքուշ 167, 189, 213 ևւն

Շուշէվանք 95

Սնտփրիոս 134-5

Սսկան վարդ. 212

Սսկան վարդ. տառ. Քաղցրահայեացի 218

Սսկերերանի վանք 28

Սսկեղեւանի 73

Սսկերչեան Ստ. վարդ. 24

Սւղունլար 75

Սւլ օվա 102

Սւլուրէկ 112

Սւրֆա 60

Չախմանց 238

Չամլիճէ տէրէսի 232

Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանք (Մարգուան) 36

— — — (Տրապիզոն) 234

— Ս. Սանփանոս 234

Չէօփլէր 63

Չիֆլիք 45

Չժչկածաղ 99, 123, 131, 139 ևւն (Չժչկաղէկ) 142

Չնքուշ 200-2, 208, 211-2 ևւն

Չուդուր կամ Չուխուր գիւղ 163

Պալախոր 238

Պալեան էմմանուէլ վարդ. 232

- Պալեան Տրդատ եպ. 132 սաէպ
 Պաղին 200
 Պաղինու վանք 197
 Պաղճեան Բարթուղիմէոս վարդ. 219
 Պաղչիչ գիւղ 138
 Պաղասասար խոճոց 227
 — ոմն 184
 — վարդ. 208
 — վարդ. Տիարպէթիբցի 213
 Պապ բժիշկ 42
 Պապա Իաննի վանք 61
 Պապայեան եղնիկ 232
 Պապայեան Եփրեմ Յ. վ. 20, 24
 Պառուպրակի վանք 132 հւն
 Պարսու գիւղ 129
 Պարա 214
 Պարսամի վանք 116
 Պաւդան 159
 Պեհեանի 114
 Պեարոս վարդ. Ակնցի 65
 — վարդ առաջ. Քաղցրահայեացի 218
 — արքեպ. Սարաիւարու 8-9, 148
 — Գեաղարձ 228
 — եպ. առաջ. Բարձրահայեացի 190
 — կաթ. Սոյ 209
 — Կեսարացի 157
 — Ճնճղուկ 231
 — ոմն 139
 — Զէլէպի 186
 — վարդ. Սիրահայեաց վանքէն 206
 — վարդ. Սորսորու վանքէ 103-4
 Պեարոսեան Պօղոս 231
 Պէհրիկեան Խոսրով վարդ. 90, 219, 228, 232
 Պէքսի գիւղ 33
 — Պիղեո կամ Պիծեո 28
 Պիսկէն 10

Պիծառ 33

Պիծառու Ս. Խաչի վանք 4

Պսիխ 169

Պոնտոս 229-30, 235-6

Պոտոսենք 139, 149

Պօղոս Ամթեցի 187

— առաջ. Բարձրահայեացի 190

— առաջ. (Էպ.) Աղնայ 65

— — — (Խարրերդի) 89

— — — Սերահայեաց վանքի 212

— Էպ. (1280^թ) 67

— Կաթ. 225

— (Հայր) 238

— ժրպնակեաց 126

— ոմն 141

— Ջերմուկցի 212

— Սերասացի առաջ. Չարխափանի (Մարգուսանի) 40

— Սիրունքարի ժրարան 138

— վարդ 177, այլ 89-90

Պօղոս - Պետրոսի վանք (Տիգրիկ) 57

— — — (Բալու) 200

— — — (Չարսանճաք) 120, այլ՝ 137

Պոնճուղեան Փալուստ 20-24

Ջանաչ 83

Ջերմուկ 167, 183, 200, 200, 202, 212 (սչ ժրեւնոյն)

Բարաբան 122

Բշտունեաց Էպ. 50

Բստակէն առաջ. Ս. Նիկողայոսի 27

— Կաթ. 138

Սաթու գիւղ 199

Սալթամայ վանք 213-4

Սահակ առաջ. Ամթայ Է. Բարձրահայեացի 177, 187-190, 192-4

- Սահակ առաջ. Սիրահայեացի 212
 — զբիշ (եպ.) 126
 — Երզնկացի վարդ. 190
 — Պարթևեւ եպ. 191
 — Տիգրանակերացի 191
 Սահակեան Ա. 160
 Սաղման դաւառ 123
 Սաղաուն զիւղ 172
 Սամուէլ վարպետ 84
 — Սամուէլեան Ս. Վ. 232
 — քահ. 171
 Սարգիս ար. զբիշ 135-6
 — Աթթեցի 210
 — զբիշ 53
 — Հայրապետ (կաթ.) 82
 — ժիւրան Խարտիշարի 147
 — Նորոգոյ Աւետարանի 149
 — ժղանսի 42
 — սարկ. 110, 125
 — վարդ. Սորսորու վանքէ 103
 — քահ. 6
 Սարգսի (Ս.) վանք (Խատախլուայ) 130
 — — — (Կիւմիւշխանէ) 239
 — — — (Մալաթիա) 115
 — — — (Մաչկերտ) 77
 — — — (Զարսանճաղ երկու հատ) 120, 137
 — — — (Պալին զիւղի մերձ) 200
 — — — (Տրապիզոն) 236
 Սարգիսեան Յարութիւն քահ. 217
 Սարբէշէ 85
 Սարին Ս. Սարգսի վանք 72
 Սարկաւազեան Արր. վար. 232
 Սարմաւուրի լեռնասար 62
 Սաֆար 236
 Սերաստիա 3, 58 Էւն
 Սենեքերիմ Թադ. 31, 50)

- Սերովբեան Յակոբ Լպ. 41
 — Մուշեղ Մ. Վ. 65
 Սեւերաբ 180
 Սեւերդայ վանք 172
 Սեւիդ գիւղ 172
 Սեւիդայ վանք 172
 Սիմէոն ար. 110, 125
 — առաջ. արքեպ. Քաղցրահայեացի 218
 — զբիշ 110
 — Էպ. առաջ. Մեղեոսյ 47
 — Լեւոյցի 9-10, 13 Էւն
 — Կաթ. Էջմիածնի 211
 — Հովիւ 125
 Սիս գիւղ 44
 — քաղաք 209-10, 229
 Սիրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանք 200-13
 Սիրունքարի վանք 200-13
 Սիւլիւկլի կէօլ 200-13
 Սորսորու գիւղ 102
 Սորսորու Ս. Գէորգի վանք 102
 Սուլթանշահ 126
 Սունկ սունկ վանք 162
 Սուքիաս գպիր 183
 Սուքիասեան Պետրոս Լպ. 232
 Սպիտակ վանք 167-8
 Սփազ 60
 Սասթէոս (Ս.) 79
 Սահփանոս առաջ. (Լպ.) Խարրերգի 129
 — առաջ. Խարաբշարի 143-4
 — — Կիրգի վանքի 54
 — — Չարխափան Ս. Աստուածածնի 39
 — — Սիրունքարի 139
 — — Քաղցրահայեացի 218
 — Բաղիշեցի 126
 — զբիշ 54, 58
 — Էպ. 83-4

- *Էպ.* 139, *այլ*՝ 229-30
- *Էրէց* 128
- *Էպ. Իզմիրցի* 231
- *Թոխաթէցի* 13
- *Կրօն.* 141
- *Կիւրինցի վարդ.* 205, 212
- *Հայրապետ* 113, 124, 126
- *Ճիարան Երից Մանկանց վանքի* 68
- *Ճիարան Խուլէվանքի* 92
- *Շէմսէտտին* 225
- *Վարդ.* 97
- *Վարդ. նահատակ* 114
- *Վարդ.* 149
- *Վէր* 156
- *Քարաուզար* 42
- *Քաւ.* 125
- *Քաֆթայ* 155
- Սահփաննոս (Ս.) վանք* 115
- Սրապիւն տաճ. Քաղցրահայեացի (Բալուէցի)* 218
- *Գրիչ* 235
- *Էպ.* 108
- *Սւահայեցի* 168, 184-5 205
- Սրբասուց վանք* 214
- Սրուանձաւանց Գարեգին Էպ.* 65, 132, 136, 140, 174
- Սոփուք սու.* 232

Վահէ Հայկ 122 *Էւն*

Վանք Գիւղ եւ վանք 62, *այլ*՝ 116, *այլ*՝ 162-3

Վաղէն Գ. 69

Վանքեան Արիստակէս վարդ. 41

Վանքիկ կամ Ս. Լուսաւորչի վանք 46

Վառվառէի վանք 139

Վասիլ կայսր 40

Վասիլկայ վանք 163

Վասկատան 163

Վարպ. 174

- Վարդապ. Ս. Նշան 50
 Վարդ 6, ոմն 184
 Վարդան Ազիր 63, 66
 Վարդան զրիչներ 8, 152-6, 162
 — ոմն 139, այլ 147-8, 149
 Վարդան սարկ. 110
 Ս. Վարդանի կամ Վարդանանց վանք 236
 Վարդապետ լեւ 74
 Վարդապետեան Ս. վարդ. 90,
 Վարդենց վանք 236
 Վեհապետեան Յարութիւն վարդ. 90
 Վիժան գիւղ 98
 Վրթանէս 83
 Վոգր գիւղ եւ վանք 58

- Տէր Մեսեհի կամ Մսեհի վանք 116
 — Խորէնեան Պսակ վարդ. 90
 — Մարկոսեան Մարկոս քահ. 81
 — Նիկողոսեան Գրիգոր 221
 — Պօղոսեան Յովհ. վարդ. 190, 199
 — Սարգիսեան Արիստակէս վարդ. (Պլույ) 232
 — Տէվդանց Երեմիա վարդ. 90
 Տէրպեան Սուրէն քահ. 219
 Տէրսիմ 60, 131
 Տըրբիկի Տէրիկ 196
 Տիապ 151
 Տիարպէքի կամ Տիգրանակերտ 118, 167 եւն
 Տիգրանակերտ 60, 101 եւն
 Տիգրանեան Մկրտիչ եպ. 41, 190, 198, 221
 Տիկին (Ս.) կամ Տիկնայ վանք 127-8, 139
 Տիշաէրիկ 75
 Տիվրիկ 47 եւն
 Տիվրիկեան Թ. 219
 Տիւրատուր եպ. 148-50
 — Տիւրան Խարաբէշարի 147

Տիրատուր քաւ. 149
 Տղայ Մանուկի վանք 214
 Տուփիկ 131
 Տրապէզ 12, 235, 236
 Տրապիզոն 225-39
 Տրեւատ 238
 Տրդատ սմն 107
 Տօնական կրօն. 125
 Տօնապետ 211

Յաղմնայ 124, 126-7

Փախի վանք 120
 Փայլէ վանք 58
 Փաշավանք 136
 Փափաղեան Յովհ. վարդ 190
 Փեշտիմալճեան Օհան վարդ. 32
 Փերին 120, 130-1
 Փիլիպպոս Առաքեալ 78
 — եպ. 90
 — կաթ. 181, 183
 — վարդ. ապա՝ կաթ. 106-7
 Փիլիպպոսի վանք 78
 Փրդալէմեան Ղ. վարդ. 175 եւն
 Փրկչի (Ս.) վանք (Ակն) 63
 — — (Արարկիր) 67, 78
 — — (Մալաթիա) 116
 — — (Չարսանճադ) 120
 — — (Տրապիզոն) 225

Քաղցրահայեայ Ս. Աստուածածնի վանք 200, 214-21

Քարաք 77

Քառասուն Մանկանց եկեղեցի 15

— — — (Հալէպ) 210
 — — վանք (Ծպեր) 46
 — — (Չարսանճադ) 120

- Քարամու վանք 148
 Քառնաման Մարիցա 30-2
 Քերական 238
 Քէլքիթ 233, 236
 Քէմէր գիւղ եւ վանք 7-8
 Քէշիշէր 74-8
 Քէսէրիկ 100
 Քէսո(ւ)ն 114
 Քրսանթայ 238
 Քիբէքճեան Յովհ. վարդ. 231
 Քոթ կ. 66
 Քուշնայ 79-80
 Քրիստափոր առաջ. Ս. Աննայի եւ Կողմայի 9
 — գրիչ 54

- Օհանու վանք 118
 Օձ գիւղ 140
 Օտապաշեան Սահակ վարդ. 41
 Օտուռ գիւղ եւ վանք 58
 Օրբէլեան Արրահամ եպ. 40
 Օրդուղ 116
 Օրմանեան Մաղաթիա պատր. 215 219

- Փարգին 167
 Փրանկիւլեան Նիկողայոս վարդ. 41, 219
-

ԿԱՐԵՒՈՐ ՅԱՒԵԼԼԻՔՆԵՐ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻՔՆԵՐ

- էջ 4, տող 2 (վերէն վար), ուղղել՝ Ազիզիէի
էջ 35, տող 14, յաւելուլ՝ Նոր Այդ, 1913, էջ 81:
էջ 43, տող 24, յաւելուլ՝ Նոր Այդ 1939, էջ 203,
230, 1914, էջ 16:
էջ 43, տող 18, ուղղել՝ 1333:
էջ 57, տող 14 ուղղել՝ Զիմմաուայ:
էջ 72, տող 5, սրբագրել՝ Պարսամեան:
էջ 90, տող 13, ուղղել՝ Պետրոս (1864):
էջ 99, տող 24 ուղղել Բիւրակն:
էջ 114, տող 15, յաւելուլ՝ 1907
էջ 117, (տ. 8) 118 (տ. 8), ուղղել՝ Արսլանեան:
էջ 118, տող 10, յաւելուլ՝ Էւ անդ 1938 էջ
277-8 (երկու Ս. Օհանի վանք, մէկը՝ յիշուած Էւ միւ-
սը՝ լռուած, հմմտ. աստ էջ 167 ծն. 1):
էջ 155, տող 14, ուղղել՝ 1924:
էջ 167, տող 8, սրբագրել Լըճէ:
էջ 167, տող 12, յաւելուլ՝ զի (Մակարայեցւոց):
-

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿ ՎԱՆՔԵՐՈՒ

ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ա. Ազագիէի վանքերը	էջ
1. Խնձորի վանքը	4
2. Ս. Կարապետի կամ Կոմանայի Ս. Կարապետի վանքը	4
3. Ս. Կոյս Մարիամի վանքը	5
4. Պիծառու Ս. Խաչի վանքը	5

Բ. Ամասիայի վանքերը	
1. Ամասիայի անապատը	5
2. Ս. Աբիսաակէսի վանքը	6

Գ. Եւդեկիայի վանքերը	
1. Անարժաթ Բժշկաց Կողմայի եւ Դամիա- նոսի կամ Քէմէրի վանքը	7
2. Ս. Անտոնի վանքը	10
3. Ս. Յովակիմ Աննայի վանքը	10
4. Ս. Նիկողայոսի անապատը կամ վանքը	27
5. Ս. Նշանի կամ Ս. Խաչի կամ Ս. Յովհան Ոսկերերանի վանքը	28

Դ. Կիրիինի վանքերը	
1. Ս. Թորոսի վանքը	34
2. Ս. Յակոբի վանքը	35

Ե. Մարգուանի վանքը	
1. Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը	36

2. Շապին-Գարահիսարի վանքերը

1. Առաքելոց կամ Երկոտատան Առաքելոց վանքը	44
2. Ս. Գէորգի վանքը	44
3. Ս. Թէոդորոսի վանքը	45
4. Ս. Խաչի վանքը	45
5. Ս. Նշանի (կամ Կողո՞ւց) վանքը	46
6. Վանքիկ կամ Ս. Լուսաւորչի վանքը	46
7. Քառասուն մանկունք կամ Ս. Յակոբայ վանքը	46

Է. Տիվրիկի վանքերը

1. Աւթմնայ վանքը	47
2. Ս. Թորոսի վանքը	48
3. Ս. Լուսաւորչի կամ Ս. Կիւրղի կամ Խուռ նաժուլայ վանքը	49
4. Ս. Յակոբայ վանքը	56
5. Ս. Նիկողայոսի վանքը	57
6. Ս. Պողոս-Պետրոսի վանքը	57
7. Վօղբ կամ Օտուռ գիւղի կամ Փայլէ վանքը	58

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ա. Ակնայ վանքերը

1. Աթմայ վանքը	61
2. Այ-Եօրկի կամ Ս. Գէորգի կամ Վանք գիւղի վանքը	62
2. Ս. Գէորգի անապատը եւ Ս. Գէորգի կամ Աթմու վանքը	62
4. Երեւման կամ Ս. Փրկչի կամ Ակնի կամ Բենկայի կամ Լիճէի (Լըճէի) վանքը	63
5. Ս. Երէց մանկանց կամ Բինկեանի վարի վանքը	68
6. Ս. Թորոսի վանքը	69
7. Ս. Լուսաւորչի վանքը	69

8. Ս. Կողմայի եւ Դամիանոսի կամ Անար- ծաթ բժշկաց վանքը	70
9. Ս. Յովհաննէսի վանքը	71
10. Նարեկայ կամ Արեկայ վանքը	71
11. Ս. Ներսէս Շնորհալիի վանքը	72
12. Սարին Ս. Սարգսի վանքը	72

Բ. Արաբկիրի վանքերը

1. Ս. Աստուածածնի վանքը	73
2. Ս. Կիւրղի վանքը	74
3. Ս. Մամասի վանքը	74
4. Ս. Յակոբայ վանքը	74
5. Ս. Սարգսի վանքը	77
6. Ս. Փիլիպպոս Առաքեալի վանքը	78
7. Ս. Փրկչի վանքը	78
8. Քուշնայ գիւղի Ս. Աստուածածնի վանքը	79

Գ. Խարքերդի շրջակայքի վանքերը

1. Արդւմսեհի կամ Զարգարիչի կամ Իզմէի վանքը	80
2. Անձղուիկի վանքը	85
3. Ս. Աստուածածնի վանքը	85
4. Բարջանհի վանքը կամ անապատը	86
5. Գեղերվանք կամ Գեղի վանք կամ Գե- ղուանք	86
6. Դատեմի կամ Ս. Աստուածածնի վանքը	87
7. Խուլէի կամ Ս. Գէորգայ վանքը կամ Մովսիսավանքը	91
8. Ս. Մամասի վանքը	100
9. Ս. Նշանի վանքը	101
10. Սորսորու կամ Սորսորու Ս. Գէորգի վանքը	102

Դ. Մալաթիայի վանքերը

1. Ս. Աստուածածնի վանքը	105
2. Ահարոնի վանքը	108

3. Անարժաթ բժշկաց վանքը	108
4. Ս. Գէորգի վանքը	109
5. Ս. Թորոսի վանքը	109
6. Ս. Լուսաւորչի վանքը	110
7. Ս. Խաչի վանքը	114
8. Կարմիր վանքը	114
9. Ս. Մամասի վանքը	115
10. Ս. Սարգսի վանքը	115
11. Ս. Ստեփանոսի վանքը	115
12. Տէր Մեսեհի վանքը	116
13. Ս. Փրկչի վանքը	116
14. Ս. Օհանի վանքը	118

Ե. Զարսանազի վանքերը

1. Ս. Անտոնի վանքը	118
2. Ս. Աստուածածնի վանքը	119
3. Ս. Աստուածամօր վանքը	119
4. Ս. Գէորգի վանքը	119
5. Ս. Աթանասի, Ս. Գէորգի, Ս. Եղիայի Կարմիր, Ս. Մեսրոպի, Ս. Պօղոս Պետ- րոսի, Փախի եւ Ս. Փրկչի վանքերը . .	120
6. Երից մանկանց կամ Քառասուն մանկանց վանքը	120
7. Երկանի Ս. Կարապետի կամ Երկայն Ըն- կուղենց կամ Ընկուղուտի վանքը . . .	121
8. Ս. Թորոսի կամ Տիկնայ վանքը	127
9. Ս. Լուսաւորչի վանքը	129
10. Ս. Լոյսի կամ Ս. Լուսաւորչի վանքը . .	130
11. Խոստիլուայ Ս. Սարգսի վանքը . . .	130
12. Խըզըլ-Քիլիսէի կամ Կարմիր վանքը . .	131
13. Հալւորիկի կամ Հալւորի կամ Հալւոր— կորի Ս. Կարապետի վանքը	131
14. Պառուպրակի Ս. Կարապետի վանքը . .	132
15. Ծերմակ վանքը	136
16. Ս. Յովհաննէսի վանքը	137
17. Ս. Յուդիտայի եւ Ս. Կիրակոսի վանքը .	137

18. Ս. Յուսիկի վանքը	137
19. Պողոսի վանքը	137
20. Ս. Սարգսի վանքը	137
21. Սիբունջարի վանքը	138
22. Ս. Վառվառէի վանքը	139

2. Զմշկածագի վանքերը

1. Երեք մանկունքի վանքը	139
2. Զօրավարի վանքը	140
3. Խարտիշարի Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Կարապետի վանքը	140
4. Կարմիր վանքը կամ Կարմրակ Ս. Նշա- նի վանքը	151
5. Կողուց Ս. Լուսաւորչի վանքը	160
6. Շէնկախ, Բաղարուն, Գծորի եւ Վանք գիւղերու վանքերը	162
7. Սունկ Սունկ վանքը	163
8. Վանքայ կամ Վանքակ վանքը	163
9. Վասիլկայ վանքը	163

ՏԻԱՐՊԷՔԻՐԻ ԿԱՄ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Արղնի, Բալուի, Զերմուկի եւ Զնփուշի կամ Շնփուշի
վանքերը

1. Ախթայի (Աթխայի) կամ Մակարայեցուց կամ Թաղէի Սպիտակ վանքը	168
2. Ակլայ կամ Անկլայ Ս. Նշանի վանքը	170
3. Այն-բըբըղի Ս. Թոմասի վանքը	172
4. Ս. Անապատ	172
5. Ս. Աստուածածնի կամ Սեւիդայի վանքը	172
6. Բարձր վանքը	172
7. Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը	173
8. Բալուի Հայպաթ սրբավայրը, Ճգնաւորի Խայա ուխտատեղին եւ Ս. Մեսրոպայ պրը	195
9. Ս. Գէորգի վանքը	195

10.	Ս. Դանիէլի վանքը	196
11.	Ս. Թովմաս Առաքեալի վանքերը	196
12.	Ս. Թովմաս Առաքեալի վանքը	197
13.	Թրջլոյ վանքը	197
14.	Ս. Խաչի կամ Թլոյ կամ Պաղինու վանքը	197
15.	Ս. Խաչի վանքը	199
16.	Ս. Կարապետի վանքը	199
17.	Ս. Մեսրոպի վանքը	199
18.	Ս. Յակոբի վանքը	200
19.	Ս. Սարգսի վանքը	200
20.	Ս. Պողոսի վանքը	200
21.	Սալթանիմայ վանքը	200
22.	Սիրահայեայ Ս. Աստուածածնի վանքը	213
23.	Սրբառուց վանքը	214
24.	Տղայ մանուկի վանքը	214
25.	Քաղցրահայեայ կամ Հաւաւու Ս. Աստ- ուածածնի վանքը	214

ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

1.	Ամենափրկչի կամ Ս. Փրկչի վանքը	225
2.	Գետադարձի վանքը	233
3.	Ս. Գէորգի վանքը	233
4.	Ս. Լուսաւորչի վանքը	233
5.	Ս. Խաչի վանքը	233
6.	Համբարձման վանքը	234
7.	Ս. Ղուկասի վանքը	234
8.	Ս. Նշանի վանքը	234
9.	Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը	234
10.	Ս. Սարգսի վանքը	236
11.	Ս. Վարդանի կամ Վարդանանց վանքը	236
12.	Վարդանց կամ Ամենափրկիչ վանքը	237
13.	Ս. Փրկչի կամ Ամենափրկչի վանքը	237
14.	Ս. Սարգսի վանքը	239

9.000* 4. 000 5, - 1

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0029875

2886

